

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

**Реферований щорічний журнал
Випуск №15**

Дніпро
2023

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 15**

**Dnipro
2023**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгерська Вікторія (Україна); Вежбєнец Вацлав (Польща); Врадїй Єгор (Україна); Гриневич Владислав (Україна); Зайцев Олександр (Україна); Кравчук Андрій (Канада); Маґочі Пол-Роберт (Канада); Петровський-Штерн Йоханан (США); Побережний Генадь (США); Полонські Ентоні (США); Попп Руслана (Україна); Портнов Андрій (Німеччина); Салата Оксана (Україна); Струве Кай (Німеччина); Уманський Андрій (Франція/Німеччина); Ханін Зеєв (Ізраїль); Шаталов Денис (Україна).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро : Інститут «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2023. Вип. 15. 188 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту і вивченням Шоа в контексті інших геноцидів та історії Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Анна Медведовська (к.і.н.)

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами в статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідectтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378Р від 08.08.2018 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (історичні спеціальності – 032). Наказ МОН України від 09.02.2021 №157 (Додаток 4).

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2023.
© ПП «Ліра ЛТД», 2023.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);
Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Associate Professor in Ariel University of Samaria; Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel, Ariel – Ramat Gan*);
Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);
Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);
Petrovsky-Shtern, Yohanan, Ph.D., Professor of Jewish Studies at the Northwestern University (*USA, Chicago*);
Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);
Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*);
Popp, Ruslana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*);
Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);
Salata, Oksana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*);
Shatalov, Denys, Candidate of Historical Sciences (*Ukraine, Dnipro*);
Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);
Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-In Unum (*France, Paris*);
Vengerska, Victoria, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*);
Vradii, Yehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of «Tkuma» Institute (*Ukraine, Dnipro*);
Wierzbieniec, Wacław, Ph.D., Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl-Rzeszow*);
Zaitsev, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro : “Tkuma” Institute ; PE “Lira LTD”, 2023. Vol. 15. 188 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Founding Editor: Igor Shchupak, Ph.D.

Managing Editor: Anna Medvedovska, Candidate of Sciences in History

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

The journal is included in the List of scholar professional publications of Ukraine category B (historical specialties – 032).

Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 09.02.2021 No. 157 (Appendix 4).

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, 2023.
© PE “Lira LTD”, 2023.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	8
-------------------	---

ДОСЛІДЖЕННЯ

Данііл Ситник

BANDENBEKÄMPFUNG: УКРАЇНСЬКА ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРИДУШЕННІ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ КИЇВ, 1941–1943.....	10
--	----

Павло Худіш

ПІСЛЯВОЄННИЙ СІЛЬСЬКИЙ ПРОСТІР ЗАКАРПАТТЯ: КОНФІСКАЦІЯ І РОЗПОДІЛ МАЙНА ВЦІЛІЛИХ У ГОЛОКОСТІ ЄВРЕЇВ, 1944–1945 РОКИ.....	42
---	----

ДЖЕРЕЛА

Роман Михальчук

СВІДЧЕННЯ ІСААКА РОЗЕНБЛАТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ.....	60
---	----

Анастасія Сімферовська

ХРОНОТОП ПІТЬМИ: УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ФРАГМЕНТУ СПОГАДІВ ІГНАЦІЯ ХІГЕРА.....	100
---	-----

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

Йоханан Петровський-Штерн

МЕЖА ТОЛЕРАНТНОСТІ: «The Devil Next Door». Розмова з Йохананом Петровським-Штерном.....	132
--	-----

Бертольд Ребгандл

АЙХМАН ДЛЯ НАСТУПНОГО ПОКОЛІННЯ.....	149
--------------------------------------	-----

ПЕРЕКЛАДИ

Анна Вилегала

ВПЛУТАНІ БАЙСТЕНДЕРС: БАГАТОВИМІРНА ТРАВМА ЕТНІЧНИХ ЧИСТОК І МАСОВОГО НАСИЛЬСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ.....	155
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	186
----------------------------	-----

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD.....	9
------------------------	---

ARTICLES

Daniil Sytnyk

BANDENBEKÄMPFUNG: UKRAINIAN AUXILIARY POLICE AND ITS ROLE IN THE OPRESSION OF SOVIET RESISTANCE IN GENERALBEZIRK KIEW, 1941–1943.....	10
---	----

Pavlo Khudish

THE POSTWAR RURAL SPACE OF TRANS-CARPATHIA: CONFISCATION AND DISTRIBUTION OF THE PROPERTY OF JEWISH HOLOCAUST SURVIVORS, 1944–1945.....	42
---	----

SOURCES

Roman Mykhalchuk

THE TESTIMONY OF ISAAC ROSENBLAT AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HOLOCAUST AND LOCAL HISTORY.....	60
---	----

Anastasiia Simferovska

THE CHRONOTOPE OF DARKNESS: UKRAINIAN TRANSLATION OF IGNACY CHIGER MEMOIRS FRAGMENT.....	100
---	-----

CINEMA STUDIES

Yohanan Petrovsky-Shtern

THE LIMIT OF TOLERANCE: “The Devil Next Door”. A conversation with Yohanan Petrovsky-Shtern.....	132
---	-----

Berthold Rebhandl

EICHMANN FOR THE NEXT GENERATION.....	149
---------------------------------------	-----

TRANSLATIONS

Anna Wylegała

ENTANGLED BYSTANDERS: MULTIDIMENSIONAL TRAUMA OF ETHNIC CLEANSING AND MASS VIOLENCE IN EASTERN GALICIA.....	155
--	-----

ABOUT AUTHORS.....	187
--------------------	-----

Проблеми історії Голокосту: український вимір – міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту й вивченню Шоа в контексті інших геноцидів та історії Другої світової війни. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання – українська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust, and the study of the Shoah in the context of other genocides and WWII. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.01

Данііл Ситник,

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

daniil.sytnyk@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0603-2375>BANDENBEKÄMPFUNG: УКРАЇНЬСЬКА ДОПОМІЖНА
ПОЛІЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРИДУШЕННІ РАДЯНСЬКОГО
РУХУ ОПОРУ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ КИЇВ,
1941–1943¹

Мета статті полягає у висвітленні перебігу, особливостей та закономірностей участі української допоміжної поліції генерального округу Київ у ліквідації радянського руху опору на його території. Автор розглянув процес організації поліції, специфіку її діяльності як допоміжної сили під час антипартизанської війни в Україні та Білорусі. Крім того, досліджено вплив радянського партійного активу на поліцію і навпаки. Особливу увагу сфокусовано на термінологічних пастках і мові нацистських евфемізмів.

Починаючи з 1990-х рр. явище локального колабораціонізму на окупованих німцями територіях СРСР під час Другої світової війни все частіше стає фокусом для наукових досліджень, особливо як субдисципліна Holocaust studies. Утім, представники цього напрямку зазвичай концентрують увагу довкола геноциду єврейського (і ромського) народу, не згадуючи про інших жертв політично вмотивованого насилля нацистів. Йдеться не лише про тотальне винищення радянських військовополонених, а й про сотні тисяч постраждалих цивільних різного етнічного і соціального походження. Частина злочинів було скоєно в ході антипартизанських операцій у Радянському Союзі. Співучасниками їх нерідко ставали німці та їхні місцеві помічники. За підрахунками деяких істориків, загальна кількість убитих цивільних під виглядом антипартизанської війни, або так званої *Bandenbekämpfung*², могла досягати 600 000 осіб.

¹ Підготовку та видання праці здійснено за підтримки Меморіального фонду єврейської культури. Публікація статті також стала можливою завдяки підтримці Меморіального музею Голокосту США. Крім того, хочу висловити подяку Наталі Лазар, Ярославу Антоноку та Роману Михальчуку за допомогу, а також анонімним рецензентам за зауваження та пропозиції.

² Дослівно – «боротьба з бандами». Цей евфемізм використовувався німцями в роки Другої світової війни на позначення антипартизанських, а нерідко і каральних операцій зі знищення мирного

Каральний характер таких операцій та участь підрозділів допоміжної поліції досліджувалися переважно на прикладі Білорусі, де радянський рух опору набув значного поширення (чому сприяли географічні та інші умови). Історіографічні дискусії, які точаться довкола співучасті української допоміжної поліції в знищенні місцевого населення Білорусі, зокрема с. Хатинь, «перетягують» на себе всю дослідницьку увагу. Натомість на прикладі України подібний фокус практично не застосовувався. Таким чином, ця стаття має на меті розширити студії Голокосту в Україні, розглядаючи участь допоміжної поліції в масовому насиллі супроти «політичних опонентів» — представників радянського руху опору.

Ключові слова: українська допоміжна поліція, радянський рух опору, генеральний округ Київ, антипартизанська війна, масове насилля.

Залучення до масового насилля проти єврейських сусідів стало однією з найбільш досліджених сторінок діяльності української допоміжної поліції³. Історія участі останньої в антипартизанській війні, навпаки, не належить до актуальних дослідницьких фокусів. Деякі наявні напрацювання містять елементи діатрибної літератури («обвинувачувального» характеру), акцентуючи увагу читача майже виключно на злочинах саме українських поліцейських⁴. Водночас інші автори (умовно «оборонницького» напрямку) намагаються применшити або заперечити співучасть поліцейських у масовому насиллі⁵. Центральна дискусія представників обох напрямів історіографії точиться

населення. Останнє пояснюється розмитістю визначення терміна «бандит» (читай – «партизан»), про що буде сказано пізніше.

³ Зокрема, див.: Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York, 2000); Gabriel Finder and Alexander Prusin, «Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust», *East European Jewish Affairs* 34 (2004): 95–118; Yurii Radchenko, «“We Emptied our Magazines into Them”: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943», *Yad Vashem Studies* 41, 1 (2013): 63–98; Роман Шляхтич, «Участь місцевої допоміжної поліції у Голокості на Криворіжжі (1941–1942 рр.)», *Голокост і сучасність* 14 (2016): 75–88; Юрій Радченко, «Українська поліція та Голокост на Донбасі», *Україна Модерна* 24 (2017): 64–121; Данііл Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві, 1941–43», *Україна Модерна* 34 (2023): 229–261.

⁴ Наприклад: Алексей Литвин, «Кровь и пепел: украинские полицейские батальоны на территории Беларуси в 1941–1944 годах», *Беларуская думка* 4 (2009): 5–101; Пер Андерс Рудлинг, «Террор и коллаборационизм во время Второй мировой войны: случай 118-го батальона охранной полиции в оккупированной Белоруссии», *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 1 (2016): 274–310.

⁵ Наприклад: Андрій Дуда і Володимир Старик, *Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944* (Чернівці, 1995); Андрій Боляновський, *Українські військові формування в збройних силах Німеччини, 1939–1945* (Львів, 2003); Іван Дерейко, «Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр.», *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ* 20 (2003): 179–193.

довкола питання участі київського 118-го батальйону допоміжної поліції у спаленні с. Хатинь (Білорусь) 22 березня 1943 р. Якщо для «обвинувачувальної» історіографії важливим є «криміналізація» дій суто українських поліцейських (при цьому применшується або взагалі не згадується участь німецьких поліцейських)⁶, то для «оборонницької» позиції не менш важливим є заперечення будь-яких натяків на співучасть 118-го батальйону в знищенні місцевого населення в цілому (додаючи, ніби подібні закиди інспіровані радянськими спецслужбами)⁷. Так чи інакше, напрацювання обох напрямів мають спільну ваду — надмірне послуговування одним типом джерел та нехтування додатковою документальною перевіркою («перехресним допитом»). Крім того, географія цих досліджень обмежувалася здебільшого територією Білорусі, а отже, поліцейсько-партизанське протистояння в Україні, особливо з перспективи власне поліцейських, не отримало належного історіографічного висвітлення.

Завдяки комплексному аналізу джерел різних видів та походження можна наблизитися до кращого розуміння заявленої тематики. Це дослідження спирається передусім на два типи джерел. По-перше, архівно-кримінальні справи на колишніх співробітників допоміжної поліції (з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, далі — ГДА СБУ), що складаються з протоколів допитів поліцейських, свідків і жертв насилля, а також речових доказів. Часто саме ці, переповнені «джерельними пастками» справи залишаються чи не єдиним джерелом інформації про масове насилля на локальному рівні в часи Другої світової війни. По-друге, матеріали внутрішнього діловодства німецької та допоміжної поліції з колекцій Національного управління архівів та документації у США (National Archives and Records Administration, далі — NARA). Особливий інтерес становлять документи локальних органів влади, як-от комендатури або групи таємної польової поліції (Geheime Feldpolizei, далі — ГФП). Укладені

⁶ На рівні зі 118-м батальйоном у знищенні Хатині та її мешканців брав участь зондербатальйон СС «Дірлевангер». А втім, дехто з представників «обвинувачувальної» історіографії згадує про це буквально декількома словами у примітках: Рудлинг, «Террор и коллаборационизм», 282. Ба більше, на відміну від 118-го батальйону, каральна сутність частини під проводом Оскара Дірлевангера не викликає жодних сумнівів. За актуальними підрахунками, його бійці причетні до вбивства бл. 60 000 осіб: Дмитрій Жуков і Иван Ковтун, *Охотники за партизанами. Бригада Дирлевангера* (Москва: Вече, 2013), 418.

⁷ Див.: Боляновський, *Українські військові формування*, 148. Версія «оборонницької» історіографії не витримує критики, позаяк існує чимала кількість додаткових джерельних підтверджень не лише у свідченнях колишніх поліцейських на післявоєнних судових процесах у СРСР, а й у німецькій трофейній документації. Наприклад, див.: Bundesarchiv (BArch), f. RS 3–36/11, bl. 350 («An Bevollmächtigter des Reichsführer-SS für Bandenbekämpfung [23.03.1943]»).

їхніми представниками звіти про проведені антипартизанські операції містять багато інформативних згадок про перебіг, місце та роль залучення як німецьких, так і допоміжних поліцейських. За влучним зауваженням Еріха Габерера, через відсутність такої потреби внутрішня документація німецьких органів позбавлена зайвих ідеологічних упереджень і кон'юнктури, які можуть спричинити викривлення сприйняття їхньої діяльності⁸. Отже, представленим у звітах ГФП та інших інстанцій оцінкам щодо залучення допоміжної поліції до масового насилля можна довіряти (попередньо узгоджуючи їх з іншими типами джерел).

Організація допоміжної поліції на окупованих територіях СРСР

Починаючи з 22 червня 1941 р., коли передові частини вермахту перейшли німецько-радянський кордон, у багатьох населених пунктах настав період безвладдя. Неминуче погіршення криміногенної ситуації і потреба в захисті від мародерів, крадіїв та інших злочинців спонукала місцевих жителів до самоорганізації в загони самооборони (міліції). З прибуттям представників німецької влади вже існуючі загони перетворювалися на допоміжну поліцію в системі німецького апарату СС і поліції. У тому разі, якщо до приходу німців не було створено жодної самооборони, окупаційна влада передавала такий наказ місцевій управі. Подібний сценарій часто відбувався на рівні сіл та невеликих міст, де питання про набір до поліції виносилося на зборах мешканців населеного пункту, за результатами яких видавалися укази про призначення кадрів — переважно вихідців із місцевих сіл⁹.

Існував також й інший, краще зафіксований у джерелах сценарій організації парамілітарних загонів під егідою націоналістичних організацій. Разом із передовими частинами вермахту вглиб територій СРСР рушили члени так званих «похідних груп» ОУН. Поступово вони залишали за собою низку організованих адміністрацій із надійними функціонерами на чолі. Зміцнення влади та встановлення порядку на місцях покладалося на створені в кожному населеному пункті загони Української народної міліції (нім. ukrainische Miliz¹⁰).

⁸ Erich Haberer, «The German Gendarmerie and Partisans in Belorussia, 1941–44», in *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45*, eds. Ben Shepherd and Juliette Pattinson (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 103.

⁹ Наприклад, див.: Державний архів Київської області (ДАКО), ф. Р-2053, оп. 1, спр. 1, арк. 21 («Протокол № 1 загального сходу с. Ритнів, 09.10.1941»); ГДА СБУ, ф. 5, спр. 56272, арк. 19.

¹⁰ Залежно від місця, часу та автора найменування української допоміжної поліції в німецькій документації відрізнялося. Здебільшого на підконтрольних цивільній адміністрації територіях

У програмних документах ОУН парамілітарній міліції відводилася особлива роль — кістяка майбутніх Збройних сил Української незалежної держави. Політичні й ідеологічні розбіжності між німецькою владою та бандерівською ОУН, що призвели до розгортання репресій проти націоналістів, не знівеливали впливу останніх. Тому першість в організації парамілітарних загонів у Західній Україні належала саме ОУН(б). Слабко організованим та менш численним представникам мельниківської ОУН вдалося частково перехопити ініціативу лише до вересня 1941 р. До того часу вони утворили парамілітарні загоны в таких великих містах, як Хмельницький, Вінниця, Житомир тощо.

Зрештою, німецькі війська захопили й Київську область, після чого приєднали її до нової адміністративно-територіальної одиниці Райхскомісаріату Україна (РКУ) — генерального округу Київ (Generalbezirk Kiew, далі — ГОК)¹¹. Більшість великих населених пунктів округу, таким чином, опинилися у сфері впливу ОУН(м). Сакральний характер Києва зробив його головною мішенню для поширення впливу націоналістів, тож одразу після німців, 19 вересня 1941 р. до міста потрапили представники похідної групи ОУН(м). За декілька місяців вони сформували допоміжну поліцію чисельністю в декілька сотень осіб, на чолі якої поставили власних членів та надійних функціонерів¹².

Зазвичай вплив ОУН не сягав найнижчого рівня (сіл) й обмежувався райцентром. Наприклад, допоміжну поліцію деяких районів довкола Києва очолювали мельниківці: начальником Макарівської райполіції (Київська округа) став місцевий член ОУН(м) Федір Скробач, а поліцію Димерського (Іванківська округа) й Бориспільського (Бориспільська округа) районів очолили бійці Буковинського куреня — Ярослав Станкевич та Мирослав Микитюк відповідно¹³. Націоналісти були зацікавлені в управлінні передусім стратегічно

використовували офіційний термін ukr. Schutzmannschaft (ukr. Schuma). Водночас для територій, зайнятих військовою адміністрацією, поширеним був термін ukr. Hilfspolizei (UNP). Обидва терміни прийшли на заміну ukr. Miliz.

¹¹ Для зручності вживатиму цю аббревіатуру навіть у тих ситуаціях, коли території офіційно не перейшли з-під юрисдикції військової до цивільної адміністрації. Йдеться про Черкаську та Полтавську області, які остаточно увійшли до складу ГОК лише у вересні 1942 р.

¹² Детальніше про організацію поліції див.: Данііл Ситник, «Українська допоміжна поліція у Києві та околицях. Частина 1. Формування і діяльність», *Україна Модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*, Серпень 11, 2023, <https://uamoderna.com/backward/ukrainska-dopomizhna-politsiia-u-kyievi-ta-okolytsiakh-chastyna-1-formuvannia-i-diialnist/>.

¹³ Детальніше, див.: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39831; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57644; ГДА СБУ, ф. 1, спр. 14, арк. 29–31.

важливими населеними пунктами. Однак, займаючи посади районного рівня, вони принаймні намагалися налагодити контроль за кадрами в підзвітних селах. Згідно з розпорядженнями та інструкціями «згори», на посаду коменданта поліції в селі Демидів (на північ від Києва) «належать вибрати знаного націоналіста», а його заступники та рядові члени мали набиратися виключно серед «свідомих українців»¹⁴. А втім, ймовірність виконання подібних інструкцій була низькою, оскільки ОУН(м) явно не могла дозволити собі поставити довірену людину на посаду коменданта поліції в кожному райцентрі, не кажучи вже про окремі села¹⁵.

Доки частина майбутньої ГОК перебувала під управлінням німецької військової адміністрації, офіційний контроль над загонами допоміжної поліції здійснювало Командування тилловими районами групи армій «Південь» (Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes Süd) на чолі з генералом Карлом фон Роком. Організована система міських та польових комендатур регулювала озброєння, діяльність та набір до допоміжної поліції¹⁶. На практиці ж часто виявлялося, що нагляд був відсутній, тому вже з липня 1941 р. в німецьких документах фіксуються розпорядження про проведення загальної перевірки кадрів поліції на предмет «надійності»¹⁷. Поверховість цих заходів призводила до того, що більшість потенційно ворожих до німців груп (зокрема, націоналістів) надалі зберігали власні позиції¹⁸.

Із просуванням лінії фронту вглиб СРСР тиллові райони виходили з-під військової юрисдикції й переходили під контроль цивільної адміністрації. Контроль за допоміжною поліцією на території ГОК перейняв місцевий командир поліції порядку генерал Пауль Шеєр, який підпорядковувався вищому керівникові СС та поліції ГОК (SS- und Polizeiführer) Гансу Гальтерману. Офіційний статус допоміжної поліції, як і права, обов'язки та забезпечення службовців, були закріплені наказом райхсфюрера СС Гайнріха Гімлера від 6 листопада 1941 р.¹⁹ Паралельно відбувся процес витіснення членів ОУН(м)

¹⁴ ДАКО, ф. Р-2053, оп. 1, спр. 3, арк. 24 («Інструкція Народної міліції (на селі), б.д.»).

¹⁵ Приміром, допоміжну поліцію у м. Іванково (центр Іванківського округу) очолював місцевий житель Іван Голубенко: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 56272, арк. 19.

¹⁶ NARA, T501, roll 6, frame 545 («Bfh. rückw. H. Geb. Süd, Ia 2445/41 g, vom 14.11.41, Betreffend Hilfskräfte aus Landeseinwohnern»).

¹⁷ NARA, T501, roll 5, frames 482–483 («Bfh. rückw. H. Geb. 103, vom 11.7.1941, Besondere Anordnungen für die Behandlung der ukrainischen Frage»).

¹⁸ Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 64–65.

¹⁹ BArch, f. R 19/281, bl. 22–28 («RFSS und Ch. d. Dt. Pol., O. Kdo I 0(1) Sch. Nr. 1/41, vom 06.11.1941, Schutzmannschaften in den Ostgebieten»).

з поліції, політична гегемонія яких почала слабшати вже з грудня 1941 р. Зрештою, українська допоміжна поліція в таких великих містах, як Київ розділилася на декілька інституцій із власним керівництвом. Інституалізація стала певною фінальною фазою в еволюції допоміжної поліції і ознаменувала її повну інтеграцію до системи репресивного німецького апарату СС і поліції²⁰.

Розпорошені по всьому РКУ відділи поліції сіл та містечок самотійно не становили особливої небезпеки для ворога. Тому на тлі зростання партизанської загрози, починаючи з осені 1942 р., структура провінційної поліції зазнала деяких змін: службовці кількох сіл (від 3 до 9) об'єднувалися в так звані «кущі», а їхня чисельність могла перевищувати 30 осіб²¹. До того ж при райполіціях створювалися воєнізовані групи близько кількох десятків осіб, які складалися зі спеціально відібраних за фізичними та ідеологічними параметрами поліцейських, які часто мали досвід боїв проти партизан²². У боротьбі проти невеликих груп радянського підпілля результативність дій подібних загонів була на високому рівні²³. Однак перед великими партизанськими з'єднаннями чисельністю в кілька сотень осіб навіть об'єднані сили кушової поліції не становили жодної загрози. На поміч місцевій поліції приходили німецькі (або союзні німцям) військово-поліцейські з'єднання, а також так звані «закриті частини» місцевої поліції. Йдеться передусім про мобільні, воєнізовані батальйони допоміжної поліції, що створювалися з метою боротьби з партизанськими загонами. Подеколи батальйони формувалися на базі наявних добровольчих парамілітарних загонів, контрольованих націоналістами. Так, з лютого 1942 р. бійці Буковинського куреня влилися до складу київських 115-го та 118-го батальйонів, а навесні того ж року зорганізований також членами ОУН(м) «український курінь» у Білій Церкві перетворився на 116-й батальйон. Всього упродовж 1942–1943 рр. на

території ГОК було організовано дев'ять батальйонів при поліції порядку (нумерація від 112-го до 120-го), а також принаймні один батальйон при поліції безпеки та СД у Києві (23-й)²⁴.

Станом на січень 1942 р. загальна чисельність української допоміжної поліції в РКУ сягала бл. 14 000 осіб, з яких 4 800 службовців належали до ГОК. На окружному рівні (Gebiet), наприклад, чисельність Васильківської окружної поліції становила 640 службовців. Якщо опуститись на нижчий рівень, можна побачити, що кількість поліцейських в одному районі (Rayon) коливалася в межах 60–170 осіб. Наведені цифри постійно збільшувалися, особливо на тлі зростання партизанської загрози. Так, до листопада 1942 р. кількість поліцейських у ГОК перевищила позначку в 13 000 (тобто збільшилася майже втричі). Водночас загальна чисельність допоміжної поліції в РКУ сягала 70 000 службовців²⁵.

Кадровий персонал поліції: колективний портрет та мотивація до вступу

Відомий історик Олександр Прусін детально дослідив мотивацію службовців допоміжної поліції ГОК і виділив три основні соціально-психологічні портрети. Найменш численним виявилися «*політичні активісти*» (16%) — противники радянського режиму, члени ОУН, ветерани Армії УНР, які служили в поліції з ідейних переконань. До них, зокрема, відносять вже згаданих мельниківців, що формували поліцію у великих містах. Вони брали участь у знищенні євреїв та інших «політичних» ворогів передусім з ідейних мотивів (радикального націоналізму, антибільшовизму, антисемітизму). До «*ініціативних конформістів*» (32%), як можна зрозуміти з назви, належали особи, які намагалися проявити себе за будь-якого політичного режиму. Особливо це стосується радянських партійних активістів, висловлювання політичної/ідеологічної точки зору для яких було способом відповідати поточній політичній кон'юктурі. Вони намагалися влаштувати кар'єру не лише упродовж міжвоєнного часу, а й за німецької окупації. Часто «ініціативні конформісти» розглядали участь у насиллі як чергову спробу «вислужитись» перед новою владою.

²⁴ Чисельність батальйонів варіювалася від 150 до 700 бійців. Детальніше про «закриті частини», див.: Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 71–78, 80–83.

²⁵ Складено на підставі: NARA, T501, roll 349, frame 554 («Gruppe Geheime Feldpolizei 706, vom 25.1.42, Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1942»); ДАКО, ф. Р-2443, оп. 1, спр. 1, арк. 19; ДАКО, ф. Р-2443, оп. 1, спр. 5, арк. 42; Олександр Прусін, «Українська поліція і Холокост в генеральному окрузі Київ, 1941–1943: діяльність і мотивація», *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1 (2007): 35; Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 68.

²⁰ Ситник, «Українська допоміжна поліція у Києві та околицях».

²¹ Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2012), 69; United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-31.059M, reel 1, frame 842 («Список поліцаїв Копилівського куца поліції, б.д.»); ДАКО, ф. Р-2006, оп. 1, спр. 1, арк. 1–11.

²² «Аналитическая записка начальника полевой комендатуры № 197 в г. Нежине Полтавской области Кефера о борьбе с партизанами, середина 1942 г.», в Родня. *Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины*, авт.-сост. Александр Гогун, Иван Дерейко и Анатолий Кентий (Київ: Українська видавнича спілка, 2011), 95–96. Достеменно відомо про діяльність такої групи поблизу Фастова: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57790, арк. 48а.

²³ Олександр Гогун, *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования 1941–1944* (Москва: Российская политическая энциклопедия, 2012), 175–179.

Нарешті, «пересічні виконавці» (52%) — це основна маса поліцейських, які керувалися передусім поведінковими моделями. Більшість добровольців — пересічних виконавців — вступали до поліції з прагматичних міркувань, щоб забезпечити себе й свою родину всім необхідним. Крім них, значна частина потрапила до поліції через брак вибору: хтось між відправкою на примусові роботи в Німеччину та службою в поліцію обрав останній варіант, когось просто примусово мобілізували на службу; інші ж вступали до поліції з мотивів виживання. В останньому випадку складно говорити про добровільність вступу червоноармійців, які утримувалися в таборах для військовополонених, де високий рівень смертності (від голоду, холоду і хвороб) зберігався до першої половини 1942 р. Участь у злочинах «пересічних виконавців» зазвичай має багато пояснень, але здебільшого — це «сліпе» і безініціативне слідування наказам, небажання виділятися з натовпу, а також боязнь бути покараним у разі відмови²⁶.

Наведене О. Прусиним співвідношення цілком відповідає тій мотиваційній та кадровій ситуації, яку можна сформулювати, аналізуючи використані в цьому дослідженні джерела. Водночас необхідно наголосити на декількох особливостях. По-перше, концентрація «політичних активістів» у першу хвилю вступу до поліції (літо—зима 1941 р.) була набагато вищою. Значний вплив на мотивацію поліцейських мала «ейфорія від успіхів» перших місяців війни, коли вони дійсно вірили в неповернення радянського режиму. Ба більше, значна частина поліцейських «першої хвилі» з плином часу або самостійно полишала лави поліції, або була репресована (як-от члени ОУН)²⁷. По-друге і по-третє, співвідношення всіх трьох соціально-психологічних типів має додатково розглядатися із врахуванням зайнятої посади та специфіки регіону. Позаяк, наприклад, у Києві, навіть станом на літо 1942 р. керівництво української охоронної поліції (патрульно-постової поліції) складалося на 70% з членів ОУН та/або колишніх ветеранів Армії УНР. Однак керівництво інших інституцій, особливо української кримінальної поліції (кримінальна і політична поліція), що належала до компетенції поліції безпеки та СД, репрезентували колишні радянські юристи, комуністи, міліціонери. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що саме поліція безпеки та СД займалася «полюванням» на українських націоналістів, а тому залучала до співпраці потенційно ворожі до них елементи²⁸.

²⁶ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 42–48.

²⁷ На це частково звернув увагу Мартін Дін: Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 66–67.

²⁸ Ситник, «Українська допоміжна поліція у Києві та околицях».

Що ж стосується колективного портрету, відповісти на це питання допоможе аналіз біографічної інформації на бл. 240 співробітників допоміжної поліції округу Хабне (Gebiet Chabnoje), що на північ від Києва. Передусім слід зазначити, що практично всі з них походили з округи. Крім кількох перекладачів-фольксдойче, абсолютна більшість поліцейських ідентифікували себе як українці. Понад половину (55%) були у віці старше 27 років і мали на утриманні членів родини (дружину та/або дітей). Ситуація в міській поліції практично не відрізнялася, позаяк середньостатистичним поліцейським у Києві був дещо молодший, проте так само одружений українець з міста чи околиць. Рівень освіченості поліцейських був на низькому рівні — лише незначна кількість (трохи більше 17%) закінчили повну середню або отримали вищу освіту²⁹.

Враховуючи склад родини більшості службовців, робота в поліції була доволі привабливою в соціально-економічному зрізі. Поліцейські та їхні сім'ї мали низку пільг, що за суворих умов окупації стало запорукою виживання. До цього переліку можна віднести матеріальне забезпечення — зарплата плюс пайок, які збільшувалися в разі участі в антипартизанських акціях, а також «імунітет» для службовця і його родичів, що звільняв від німецьких заходів (висилка на примусові роботи). У разі поранення або смерті поліцейського його родина отримувала матеріальну допомогу³⁰. Усе це підтверджує висновки О. Прусина про прагматичні мотиви як основні в питанні рішення вступу до поліції.

Поліцейсько-партизанське протистояння: локальний вимір

Стрімкий німецький наступ на початку війни змусив партійне керівництво Радянського Союзу розробити план розгортання боротьби в тилу противника. Виконання цієї складної місії покладалося на плечі начальника НКВС Лаврентія Берія, у межах компетенції якого було вирішено створити спеціальну групу ведення зафронтової боротьби. Доволі скоро група трансформувалася у відоме 4-те управління НКВС СРСР на чолі з Павлом Судоплатовим, а його республіканську філію на території УРСР очолив Тимофій Строкач. Із самого початку функціонування управління його керівництво зіткнулося з численними бюрократичними труднощами. У поєднанні з безперервним відступом углиб СРСР та іншими проблемами все це

²⁹ Складено на підставі: ДАКО, ф. Р-4438, оп. 1, спр. 1, арк. 2–16 («Urliste über die Schtzmänner im Gebit 23 des Gend.-Postens Chabnoje. Chabnoje, den 26. Januar 1942»); ГДА СБУ, ф. 11, спр. 768, т. 3, арк. 22–75. Підрахунки велися за інформацією української охоронної поліції.

³⁰ Детальніше, див.: Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 85–88.

призвело до того, що, як іронічно зауважив історик Олександр Гогун, дії відбувалися лише «на папері»³¹. Незважаючи на те, що в німецькому тилу було залишено кілька тисяч радянських службовців винищувальних батальйонів, підпільних обласних комітетів та партизанських загонів, їхні втрати за перший рік війни «були близькими до 100%»³².

Придушенням опору залишених у тилу партизанських загонів і винищувальних батальйонів НКВС опікувалися місцеві військово-поліцейські сили окупаційної влади. Для цього німці ще до початку війни організували дев'ять охоронних дивізій — по три на кожен тилловий район Східного фронту («Північ», «Центр» і «Південь»). На окупованих територіях України діяли 213-та, 454-та і 455-та охоронні дивізії, кожна з яких мала в розпорядженні низку вже згаданих комендатур та відділів ГФП. У разі появи партизанів у зоні військової адміністрації саме вони нерідко вирушали на «умиротворення»³³ регіону. Становище німців та їхніх союзників погіршувало банальне незнання місцевості, що призводило до просторової і соціальної дезорієнтації. Виходом із ситуації стало активне використання сил допоміжної поліції. «Тутешність» поліцейських — знання мови, соціуму, географії тощо — дозволила їм посісти місце найголовніших ворогів радянського руху опору.

Поліцейсько-партизанське протистояння якнайкраще характеризують незначні сутички локального рівня. Насамперед це стосується прифронтових та лісистих регіонів, де ймовірність натрапити на ворога була особливо високою. Перші бойові зіткнення між німецькими військами і їхніми помічниками з одного боку та партизанами з іншого відбулися влітку 1941 р. На території ГОК сутички фіксуються одразу після зайняття цих територій німцями. Відомо, що в жовтні—грудні 1941 р. Полтавщиною прокотився каральний рейд радянського загону «імені Будьонного», у ході якого партизани розстрілювали всіх прихильно налаштованих до німців місцевих жителів, службовців адміністрації та членів їхніх сімей³⁴. Утім, більшість інших партизанських груп не мали подібних успіхів, не в останню чергу внаслідок спільних зусиль допоміжної поліції та розташованих неподалік німецько-союзницьких військ. Тривіальна на перший

погляд перестрілка між Домантовською сільською поліцією та партизанами 18 січня 1942 р., що відбувалася на захід від Золотоноші, переросла в повноцінну спецоперацію. Для надання підтримки поліції був висланий персонал зовнішньої команди ГФП у Золотоноші (Aussenkommando Solotonoscha) і частини угорських військ, що дислокувалися неподалік. У ході операції було схоплено та розстріляно до 15 партизанів, а також близько 118 «помічників» (ймовірно, цивільних)³⁵. Трохи згодом, у березні того ж року, під час запеклого бою з партизанами в лісі поблизу с. Романівка (що в 20 км східніше від Миргорода), на допомогу українській поліції прибула група бійців німецького 303-го поліцейського батальйону³⁶. За результатами зіткнень, 213-та німецька охоронна дивізія, у компетенції якої перебував цей район, констатувала про успіхи в боротьбі проти «банд»³⁷.

Кістяк деяких партизанських з'єднань складався із спеціально навчених радянських спецслужбовців зафронтової діяльності. Під покровом ночі їх переправляли до ворожого тилу авіацією. На окупованих територіях вони мали виконувати завдання як розвідувально-диверсійного, так й організаційного характеру — створення чи підпорядкування діючих партизанських загонів. Близькість Полтавщини до лінії фронту заклала передумови до партизанської активності в області, позаяк вже навесні 1942 р. тут неодноразово висаджувалися загони радянських парашутистів³⁸. Їхня доля залишається невідомою, однак з наведених далі випадків можна припустити, що більшість з них були знищені німцями та допоміжною поліцією.

Групу із 7 осіб на чолі з комісаром Єрмаковим було десантовано поблизу с. Лука (на північ від м. Лубни, Полтавська обл.) між 26 та 27 березня 1942 р. Кілька днів по тому групі так і не вдалося скоординувати власні дії, через що її учасників по черзі «виловили» допоміжна поліція. Приблизно 16 квітня жителі с. Хорошки (14 км від місця висадки) були схвильовані появою цілої групи підозрілих людей у формі. Місцеві поліцейські спробували їх затримати, але зав'язалася стрілянина, у результаті якої одного парашутиста було вбито, а іншого — затримано. Останній видав інформацію про склад і завдання

³⁵ NARA, T501, roll 349, frames 531–532, 534 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.2.42, Tätigkeitsbericht für Monat Februar 1942»).

³⁶ NARA, T501, roll 349, frames 415–416 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.3.42, Tätigkeitsbericht für Monat März 1942»). Загальновідомо, що бійці 303-го батальйону брали участь у масовому вбивстві євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р.

³⁷ NARA, T315, roll 1633, frame 936 («Feind. i. Abw. Ic, Oberleutnant Dr. Saath, Tätigkeitsbericht der Abteilung Ic für die Zeit vom 1.1. bis 31.3.1942»).

³⁸ Гогун, *Сталинские коммандос*, 70.

³¹ Гогун, *Сталинские коммандос*, 25–26, 63.

³² Гогун, *Сталинские коммандос*, 60. Причини розгрому партизанських загонів див.: Гогун, *Сталинские коммандос*, 73–81.

³³ Черговий евфемізм, поширений у німецькій документації, який означав придушення будь-якого спротиву. Нерідко під «умиротворенням» малися на увазі дії карального характеру.

³⁴ Alex J. Kay, *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* (Yale University Press, 2021), 173–174; Гогун, *Сталинские коммандос*, 202–203.

групи, а також погодився показати її розташування. На вказане місце вирушила велика група об'єднаних сил допоміжної поліції та німецьких військ. Проте «єрмаківцям» вдалося помітити ворога заздалегідь, тож на підходах до табору розпочалася перестрілка. Під час бою було вбито трьох парашутистів з одного боку, двох німців і кількох членів місцевої поліції — з іншого. Вцілілих учасників групи Єрмака оточили, але дводенні спроби штурму позицій не принесли бажаних результатів. Урешті-решт, під покровом ночі парашутистам дивом вдалося вибратися з оточення. Шість днів по тому поліцейський пост одного з сусідніх сіл повідомив про арешт двох підозрілих персон. Ними виявилися вцілілі парашутисти, але допитати їх не вдалося — обидва скоїли самогубство. Лише 16 травня Благодарівська сільська поліція виявила виснажену людину на прізвище Кузін. Як виявилось, це був останній «єрмаківець», який намагався відшукати провізію. Після допитів німці розстріляли всіх уцілілих членів групи Єрмака³⁹.

У ніч з 19 на 23 квітня 1942 р. на північ від Полтави аналогічним чином було скинуто дві радянські диверсійні групи загальною чисельністю 11 осіб. Їхнє завдання полягало в знищенні логістичних шляхів ворога — залізничного полотна та мостових переїздів, зокрема на ділянці сполучення Харків—Полтава. Група під командуванням Красюка хоч і висадилася пізніше, але була виявлена першою. Щоб втекти від переслідування, парашутистам довелося залишити всю вибухівку, але це їх не врятувало і незабаром вони в повному складі були заарештовані допоміжною поліцією. Інша група під командуванням Сладнева видала себе, попросивши їжу у мешканців одного із сіл. Про підозрілих «прохачів» жителі повідомили місцевих поліцейських, які одразу ж рушили за диверсантами буквально «по п'ятах». У результаті переслідування було вбито двох парашутистів, а інших чотирьох заарештували пізніше. Таким чином, групи Красюка і Сладнева припинили своє існування упродовж лише одного місяця після десантування. Успіхи української допоміжної поліції в переслідуванні диверсантів відзначалися в тогочасних німецьких повідомленнях. Так, командир ГФП при 213-й охоронній дивізії майор Арльт оцінив роботу місцевих поліцейських як «зразкову»⁴⁰.

³⁹ Складено на підставі: NARA, T501, roll 349, frames 333–335 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.4.42, Tätigkeitsbericht für Monat April 1942»); NARA, T501, roll 349, frame 251 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.5.42, Tätigkeitsbericht für Monat Mai 1942»); NARA, T501, roll 349, frame 189 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.6.42, Tätigkeitsbericht für Monat Juni 1942»).

⁴⁰ NARA, T501, roll 349, frame 313. («Leitender Feldpolizeidirektor bei der 213. Sich.-Div., Tgb. Nr. 695/49 geh., vom 27.4.42, Stellungnahme zu den Monatsberichten der Gruppen GFP 706, 719 u. 725, Monat April 1942»).

Масштаби заходів, направлених проти радянських партизанів та диверсантів, з часом лише зростали, про що свідчать декілька промовистих фактів. По-перше, у серпні 1942 р. вище керівництво Третього Райху видало наказ про збільшення чисельності допоміжної поліції. Лише упродовж 1942 р. загальна кількість службовців допоміжної поліції на всіх окупованих німцями територіях СРСР зросла з 33 000 до 300 000 поліцейських⁴¹. По-друге, про це свідчить різка динаміка втрат усіх сторін конфлікту. У вересні—листопаді 1942 р. на території РКУ були убиті, поранені або безвісти зникли з одного боку 545 службовців допоміжної поліції і 319 співробітників німецької поліції, а з іншого — 9901 «бандитів»⁴². По-третє, судячи з кількості перевірок місцевого населення, окупаційна влада серйозно сприймала партизанську загрозу. Наприклад, за червень 1942 р. на околицях одного лише м. Лубни було заарештовано понад 220 осіб, запідозрених у підпільній діяльності⁴³.

Радянські активісти в поліції: між колабораціонізмом та спротивом

Якщо доля єврейського населення залишалася незмінною до кінця Другої світової війни (так чи інакше на нього очікувала смерть), то випадок із членами компартії, комсомолу, НКВС та радянськими номенклатурниками відрізнявся. Незважаючи на ідеологічні розбіжності та видання так званого «Наказу про комісарів» (який передбачав негайний розстріл усіх радянських політпрацівників при взятті в полон), німецька окупаційна влада, залежно від ситуації, могла залучати радянських активістів до співпраці. Річ у тім, що воєнні успіхи Німеччини на Сході призвели до розростання бюрократичного апарату та появи кадрового голоду. Спочатку планувалося, що місця чиновників займуть радянські етнічні німці, але дуже скоро ця ідея зійшла нанівець. Виявилось, що місцеві фольксдойче не були достатньо компетентними і не мали належного досвіду роботи в бюрократичному апараті. Натомість окупаційна влада розпочала залучати найпристосованіших до адміністративної роботи людей — рядових радянських

⁴¹ Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 66; Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: Harper Collins, 1992), 24.

⁴² NARA, T175, roll 124, frames 2598793–2598794 («Der Höhere SS- und Pol. Führer Russland-Süd, Ukraine u. Nordost, vom 26.12.1942, Meldung über Bandenbekämpfungserfolge vom 1.9. bis 1.12.1942»).

⁴³ NARA, T501, roll 349, frame 190 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.6.42, Tätigkeitsbericht für Monat Juni 1942»).

клерків⁴⁴. Відтак, попри численні репресії, деякі колишні радянські функціонери обіймали керівні посади навіть в українській поліції.

Контраст ставлення до радянського активу спостерігався на прикладі прямо-таки сусідніх районів. Масові арешти комуністів і комсомольців Березанського району (на південний схід від Києва) розпочалися в березні 1942 р. Принаймні 100 осіб було запроторено до в'язниці при райполіції. Через два тижні їх допитали німецькі жандарми і переважну більшість, під конвоем місцевої поліції, направили до найближчого відділення поліції безпеки та СД⁴⁵. На цьому участь місцевих поліцейських не закінчилася. Разом із німцями вони також брали участь у стратах. Виконувач обов'язків начальника Березанської районної поліції Жулє керував розстрілом принаймні сімох осіб, у тому числі комуністів⁴⁶. У той же час посаду коменданта поліції сусіднього (sic!) Баришівського району обіймав у минулому кандидат у члени ВКП(б) Шмигельський⁴⁷. Ба більше, у листопаді 1941 р. в самій Баришівці відбувся масовий розстріл 97 партійних активістів⁴⁸.

Для тих, хто потрапив під приціл репресій, ситуацію ускладнювала наявність виміру близьких взаємин, особливо в провінційній місцевості. Селяни буквально знали один одного в обличчя, що дозволяло легко відрізнити «своїх» від «чужих». Під час німецької окупації ця дихотомія передбачала визначення на роль «чужих» не так незнайомих, як певних категорій знайомих. Ідентифікувати цих людей, іноді сусідів і навіть родичів, не становило труднощів. Тож сільські поліцейські укладали одночасно декілька списків: місцевих радянських активістів (членів ВКП(б), ВЛКСМ, співробітників НКВС, активних колгоспників тощо) та, звичайно ж, євреїв⁴⁹. Процедура примусової реєстрації відбувалася також і у великих містах. У жовтні 1941 р. німецька влада Києва видала наказ про обов'язкову реєстрацію всіх представників радянського політичного активу. Останні мали

⁴⁴ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005), 42; Jeffrey Burds, «“Turncoats, Traitors, and Provocateurs”: Communist Collaborators, the German Occupation, and Stalin's NKVD, 1941–1943», *East European Politics and Societies: and Cultures* 32 (2018): 629.

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58495, арк. 32–33, 35.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58495, арк. 32.

⁴⁷ Олексій Гончаренко, «Особовий склад українських поліцейських формувань Райхскомісаріату “Україна” в окупаційному повсякденні: жертви обставин, патологічні кати чи ідейні противники радянського режиму? (1941–1944 рр.)», *Військово-історичний меридіан* 4 (2018): 87.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 44778, арк. 40.

⁴⁹ ДАКО, ф. Р-2053, оп. 1, спр. 2, арк. 2–3 зв. («Відомості громадян, які підлягають загроженню села»); ДАКО, ф. Р-2053, оп. 1, спр. 3, арк. 24 («Інструкція Народної міліції (на селі), б. д.»).

зголоситися до штабу української поліції на вул. Короленка 15 (нині вул. Володимирська 15)⁵⁰.

Іронічно, але знищення радянського підпілля багато в чому спричинене власне партактивістами та представниками руху опору. Інформація, надана керівниками радянського підпілля в Києві (добровільно або допитами), допомогла службовцям поліції безпеки та СД розкрити та знищити практично всі осередки міського руху опору (бл. 88%). Утворився «ланцюговий ефект», де кожний новий затриманий надавав інформацію для подальших арештів. Зрештою, лише упродовж травня–червня 1943 р. німецькі спецслужби заарештували бл. 800 членів радянського руху опору по всій території РКУ⁵¹.

Помітні успіхи окупаційної влади не в останню чергу завдячують заходам зі збору інформації та вербуванням радянського активу на низовому рівні. Такий спектр завдань входив до обов'язків службовців агентурного відділу при українській кримінальній поліції в Києві. Його комісар Горбачевський, колишній працівник Дарницького паровозного депо, при вступі в поліцію видав усіх знайомих йому комуністів району. Водночас «надійних» партактивістів він вербував до агентурного відділу⁵². Аналогічний відділ існував у складі Черкаської поліції, результат діяльності якого призвів до ідентифікації та арештів бл. 300 місцевих комуністів⁵³.

Мотиви радянських активістів, які вирішили співпрацювати з німцями, складно схарактеризувати в універсальних категоріях. Можна погодитись із тим, що страх потенційних репресій (адже комуністи, подеколи на власні очі, бачили арешти однопартійців) підштовхував їх до якомога активнішої демонстрації лояльності щодо німецької влади. Були й такі партактивісти, схильні до позірної ініціативності, що послуговувалися засвоєною за часів міжвоєнного СРСР поведінкою конформізму і швидкої переорієнтації в нових політичних реаліях⁵⁴. Водночас не варто відкидати й те, що партійне членство не обов'язково мало означати відданість ідеалам комуністичної доктрини. Насправді ж, для більшості громадян партквиток був певним

⁵⁰ USHMM, RG-31.026M, reel 21, frame 939 («Информация о состоянии работы Киевской подпольной организации КП(б)У, 28.03.1943»).

⁵¹ Alexander Prusin, «A Community of Violence: The SiPo/ SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev», *Holocaust and Genocide Studies* 21 (2007): 6.

⁵² Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві», 253.

⁵³ ГДА СБУ, ф. 1, спр. 14, арк. 132–144а.

⁵⁴ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 46–47.

соціальним ліфтом, який відкривав багато можливостей для кар'єрного зростання⁵⁵.

Поряд з комуністами-колабораціоністами до поліції потрапляла радянська агентура. Вже в березні 1942 р. почали з'являтися повідомлення про те, що збільшення чисельності поліцейських сприяє проникненню ворогів. Партизанам легко вдавалося замаскуватися під поліцейських, отримавши їхні нарукавні пов'язки, які нерідко були єдиним розпізнавальним знаком у перше окупаційне півріччя⁵⁶. Схожий інцидент відбувся на околицях м. Хорол у травні 1942 р. Двоє радянських партизанів організували загін чисельністю 16 осіб, серед яких був звільнений напередодні член української поліції Любицький. Йому було наказано роздобути для всього загону нарукавні пов'язки та документи українських поліцейських, після чого планувалося вчинити напад на німецьку комендатуру і звільнити військовополонених-червоноармійців 160-го пересильного табору (Dulag 160)⁵⁷. Однак підпільна група була розкрита, а більшість її членів розстріляні 725-ю групою ГФП⁵⁸.

Проникнення радянської агентури до лав допоміжної поліції відбувалося не лише на низовому рівні. Так, за підтримку партизан у січні 1942 р. було розстріляно коменданта поліції с. Гроші (на південний схід від Золотоноші) Петра Сороку. З тієї ж причини кілька місяців по тому стратили коменданта поліції сел. Опішня (північніше Полтави)⁵⁹. В іншому випадку заступник коменданта полтавської поліції разом із кількома місцевими агентами створив власну антинімецьку підпільну групу. Конспірація зберігалася упродовж місяця, доки в серпні 1942 р. їх не було розкрито, а усіх членів — заарештовано⁶⁰.

⁵⁵ Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві», 253.

⁵⁶ NARA, T501, roll 12, frame 1063 («Kgl. ung. 105. le. Div., Verbindungsoffizier, vom 7.4.42, Zusammenfassende Meldung der ung. Leichten Div. 105 /bis zum 31.3.1942/»).

⁵⁷ Точна чисельність ув'язнених Хорольського пересильного табору залишається невідомою. Очевидно, що велика кількість військовополонених загинула взимку 1941–1942 рр. Можна обережно припустити, що у травні 1942 р. у таборі перебувало щонайменше кілька тисяч в'язнів. Оцінка зроблена на основі опублікованих документів: Ігор Мягкий, «Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України)», *Архіви України* 3 (2015): 106–107.

⁵⁸ NARA, T501, roll 349, frame 251 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.5.42, Tätigkeitsbericht für Monat Mai 1942»).

⁵⁹ NARA, T501, roll 349, frame 534 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.2.42, Tätigkeitsbericht für Monat Februar 1942»); NARA, T501, roll 349, frame 243 («Gruppe Geheime Feldpolizei 719, vom 25.5.42, Tätigkeitsbericht für Monat Mai 1942»).

⁶⁰ NARA, T501, roll 349, frame 8 («Gruppe Geheime Feldpolizei 719, vom 25.8.42, Tätigkeitsbericht für Monat August 1942»).

Відомо навіть про випадки, коли допоміжну поліцію окремого населеного пункту фактично контролювали радянські підпільники. У вересні 1941 р. на посаду старости с. Скороківка призначили немісцевого, як виявилось, колишнього політрука Червоної армії Михайла Симоненка. Він одразу ж взявся формувати допоміжну поліцію з лояльних йому прорадянських персон — партизанів і червоноармійців, які переховувалися разом із ним. Симоненко також забезпечив поліцію важким озброєнням (кулеметами), що категорично заборонялося німецькими розпорядженнями. Уся кількомісячна діяльність «радянської поліції» під його керівництвом зводилася до допомоги партизанським осередкам. Нелояльних місцевих жителів колишній політрук особисто наказував розстрілювати. Зрештою, німці викрили і стратили Симоненка⁶¹.

«Сусіди»: участь місцевого населення

Важливою ланкою антипартизанської війни були місцеві жителі. Саме вони здебільшого виступали інформаторами та «сигналізували» представникам влади про партизанську загрозу. Історики не мають єдиної думки про те, яким був реальний рівень (не)лояльності жителів окупованих територій до німецької влади. З одного боку, ми маємо багато свідчень про позитивне сприйняття німців як «визволителів» і небажання боротися за більшовицький лад⁶², але з іншого — згадки про переповнені добровольцями військкомати на початку війни⁶³. Ймовірно, потужним регулятором настроїв населення виступали тогочасні військово-політичні обставини. Зведення про настрої місцевого населення УРСР, складені радянськими спецслужбами на початку німецько-радянської війни, фіксують тисячі випадків вираження життя «за німців». Утім, після дворічного німецького панування, що супроводжувалося масовими репресіями, населення України,

⁶¹ NARA, T501, roll 349, frame 444 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.3.42, Tätigkeitsbericht für Monat März 1942»).

⁶² Карел Беркгоф, *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: Критика, 2011), 23–24; Владислав Гриневич, *Червоний імперіалізм. Друга світова і громадська думка в Україні, 1939–1941* (Київ: HREC PRESS, 2019), 35, 44–46, 55.

⁶³ Гіроакі Куромія, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки* (Київ: Основи, 2002), 372–373.

⁶⁴ Детальніше див.: Олег Бажан, «Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)», *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ* 2 (2011): 7–47.

за виразом Карела Беркгофа, так само «палко бажало повернення Червоної армії»⁶⁵.

Поміж архівних документів можна знайти чимало різноманітних доносів до поліції на різні теми, включаючи підозри в підпільній діяльності чи зв'язках з партизанами. Типовою була історія селян Машівського району (на південь від Полтави). Після блискавичного розгрому радянських військ в Україні частина червоноармійців потрапила в оточення. Групі оточенців вдалося уникнути полону та осісти в с. Андріївка, де вони працювали на звичайних роботах упродовж усієї зими. Навесні 1942 р. червоноармійці-оточенці задумали організувати партизанський загін, додатково набравши до його складу місцевий партактив. Планам завадили місцеві жителі, які поінформували найближчий відділ допоміжної поліції⁶⁶.

Ще одна ситуація сталася у грудні 1941 р., коли мешканець поважного віку одного із сіл Черкаського району виявив пораненого 36-річного чоловіка на березі Дніпра. Спершу він вирішив йому допомогти: перевіз на човні до себе додому і доглядав, допоки поранений не прийшов до тями. З розмов старому стало відомо, що підібраний ним чоловік на прізвище Герасименко входив до складу партизанського загону, який орудував у районі с. Білозір'я (північно-західніше від м. Черкаси). Дізнавшись про це, господар одразу ж покликав українську поліцію. Вже на допиті Герасименко зізнався, що він з іншими учасниками партизанського загону намагалися здобути провізію, але їх викрили поліцейські. У ході перестрілки він отримав поранення і був залишений членами своєї групи напризволяще. Після завершення слідства Герасименка було розстріляно⁶⁷.

Наведені приклади демонструють важливість посередницької ролі місцевого населення в контексті поліцейсько-партизанського протистояння. Іноді навіть німецькі офіцери прямо свідчили, що «швидка передача інформації військовим органам від місцевого населення має визначальне значення»⁶⁸. То чому ж так відбувалося? Насамперед тому, що наявність партизанів у регіоні не обіцяла жителям околиць нічого хорошого. За висновками відомого дослідника радянського

⁶⁵ Беркгоф, *Жива розпачу*, 227.

⁶⁶ NARA, T501, roll 349, frame 104 («Gruppe Geheime Feldpolizei 719, vom 25.7.42, Tätigkeitsbericht für Monat Juni 1942»).

⁶⁷ NARA, T501, roll 349, frames 628–629 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.1.42, Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1942»).

⁶⁸ NARA, T501, roll 19, frame 252 («Sicherungs-Bataillon 416, Ia/22, vom 10.8.1942, Sammelheft über Erfahrungen in der Bandenbekämpfung»).

руху опору Олександра Гогун, випадки масового насилля німців над цивільним населенням (спалення сіл, розстріл жителів) прямо корелюють із «зростанням інтенсивності розмаху діяльності червоних партизан»⁶⁹. Отже, випадки активної співпраці місцевого населення з окупаційними органами пояснюються не лише антибільшовизмом, а й банальним бажанням убезпечити себе від потенційних репресій. Водночас неодноразово фіксувалося і надання допомоги партизанам, особливо починаючи з 1943 р. Після досвіду проживання за німців місцеве населення «пасивно підтримувало» рух опору⁷⁰. Багато в чому, як вже зазначалося, рішення допомогти тій чи іншій стороні спиралося на поточні військово-політичні обставини і небажання опинитися в «таборі тих, хто програє».

«Антипартизанська війна без партизан» (?)

Хибно було б вважати, що поміж затриманих «партизан» (або «бандитів») були виключно представники діючого радянського руху опору. Часто в лісах переховувалися вцілілі після погромів та екзекуцій євреїв, військовополонені-втікачі або червоноармійці, які потрапили в оточення. А втім, усі перелічені групи могли бути зараховані до списку «партизан» та їхніх «помічників», оскільки політична кон'юнктура Німеччини та її «легітимізації насильства» сприяли вільному трактуванню ворогів держави. Наприклад, до переліку жертв «боротьби з партизанами» (Partisanenbekämpfung) укладачі звітів діючої в Україні 454-ї охоронної дивізії вермахту віднесли не лише власне партизан, а й «комуністів, євреїв та співробітників НКВС»⁷¹. Наведені термінологічні пастки можуть перешкодити критичному вивченню бойового шляху тих чи інших військово-поліцейських підрозділів, адже часто «боротьбу з партизанами» важко відрізнити від актів масового насилля.

Результати деяких досліджень демонструють існування явної двозначності у вживаній нацистами термінології. В окремих ситуаціях під зазначеною на папері «боротьбою з бандами» могли приховуватися операції, за результатами яких до 90% убитих «бандитів» виявлялися далекими від зв'язку з підпільними організаціями цивільними громадянами⁷². Відомий німецький прибічник критичного підходу до

⁶⁹ Гогун, *Сталинские командос*, 381.

⁷⁰ Гогун, *Сталинские командос*, 94–95.

⁷¹ NARA, T315, roll 2218, frame 640 («Sich. Div. 454, Abt. Ic, Tätigkeitsbericht für den Monat November 1941, 4. Dezember 1941»).

⁷² Детальніше, див.: Kay, *Empire of Destruction*, 177–183.

вивчення злочинів вермахту Ганнес Геер описав цей феномен як «антипартизанську війну без партизанів»⁷³. Утім результати дослідження іншого науковця, Еріха Габерера, який сфокусувався на історії одного з регіонів Білорусі (в якому спостерігалася менша активність радянських партизан), лише частково підтверджують гіпотези Г. Геера. Е. Габерер пропонує відмовитися від узагальнень про повсюдний каральний характер операцій на користь вивчення конкретних випадків⁷⁴. Тут слід зазначити, що історіографічна дискусія Г. Геера та Е. Габерера переважно стосується Білорусі, де німці та їхні помічники скоїли чи не найбільшу частку злочинів проти цивільного населення. Під гаслами «умиротворення» вони винищили понад 600 населених пунктів і вбили 345 000 місцевих жителів (із близько 640 000 убитих на усіх окупованих територіях СРСР). З них, за підрахунками істориків, приблизно 10% могли належати до числа представників руху опору. Більшість страчених – пересічні громадяни різної статі та віку, або євреї, які переховувалися в місцях проведення операцій тощо – записувалися як «помічники бандитів»⁷⁵.

Подібні висновки цілком вписуються в німецьку концепцію збройної агресії проти Радянського Союзу як «війни на повне знищення» (*Vernichtungskrieg*). Вона передбачала ліквідацію багатьох верств місцевого населення як людей нижчого гатунку⁷⁶. Так, відповідно до указу Адольфа Гітлера від 1 грудня 1942 р., щоб досягти військових успіхів у боротьбі з партизанами на Східному фронті, німецьким силам необхідно «використовувати будь-які засоби без обмежень, навіть проти жінок і дітей»⁷⁷. Тож вживання стосовно цих груп дефініцій «партизани» чи «банди» розмивало провину за воєнні злочини і сприяло їхній легітимізації в очах насильників. Безумовно, чимало залежало від дій конкретних представників окупаційної адміністрації на місцях, адже саме вони вирішували, якої доктрини варто дотримуватися – шукати реальних винуватців диверсій або займатися безжальним терором мирного населення⁷⁸.

⁷³ Hannes Heer, «The Logic of the War of Extermination: The Wehrmacht and the Anti-Partisan War», in *War of extermination: the German military in World War II, 1941–1944*, eds. Hannes Heer and Klaus Naumann (New York: Berghahn Books, 2000), 97.

⁷⁴ Haberer, «The German Gendarmerie», 122.

⁷⁵ Kay, *Empire of Destruction*, 183.

⁷⁶ Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 28–29.

⁷⁷ Цитата за: Jürgen Kilian, «Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen an der nördlichen Ostfront im Herbst und Winter 1943», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 61, nr. 2 (2015): 188.

⁷⁸ Kilian, «Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen», 189.

Донині дискусійним залишається питання залучення до антипартизанської війни в Білорусі української допоміжної поліції. З німецьких трофейних документів та архівно-кримінальних справ можна побачити, що поліцейських із ГОК, зокрема, 115-й, 118-й та 23-й батальйони допоміжної поліції, часто відправляли на подібні операції. У ході однієї з таких, під кодовою назвою «Весняне свято» (квітень–травень 1944 р.), бійці німецьких, російських (штурмова бригада під керівництвом Броніслава Камінського та, частково, зондербатальйон СС «Дірлевангер»), а також українських (115-й і 23-й батальйони поліції) частин брали участь у спаленнях та грабунках місцевого населення⁷⁹. За свідченнями очевидця, на лінії Докшиці–Ушачі (Вітебська обл.) київський 23-й батальйон при СД «прочісував усі населені пункти [...], розстрілював партизанів, а також мирних громадян, підозрюваних у зв'язках з партизанами»⁸⁰. Детальний опис перебігу насилля в іншій операції міститься у свідченнях службовців київського 115-го батальйону. Неповдалі с. Мала Воля (Гродненська обл.) партизани здійснили раптовий напад на розташування поліцейських і вбили перекладача. Задля помсти командир батальйону Степан Дмитренко наказав затримати частину місцевих жителів. Далі він вишикував їх, «відділив з лівого флангу 12 осіб і видав наказ їх розстріляти. Останні були виведені по 4 чоловіки й розстріляні, зокрема й 80-річний старий, після чого Дмитренко добив поранених із власної зброї»⁸¹. Очевидно, усіх вбитих записали як «підозрюваних у бандитизмі» або «помічників партизан».

З огляду на характер антипартизанської війни в Білорусі постає питання: чи відбувалося щось подібне на територіях України? Навіть побіжний аналіз звітів із результатами операцій проти радянського руху опору, зокрема і в ГОК, породжує підстави розглядати їх як каральні. За січень–червень 1942 р. у тилкових районах групи армії «Південь» (усе Лівобережжя, крім частини Сумської, Харківської, Донецької та Луганської областей) фіксуються такі безповоротні втрати: допоміжної поліції – 27 убитих; німців – 43; «партизан» – 1 289. Співвідношення убитих з обох сторін, таким чином, сягало 1:18 на користь окупаційних сил⁸². Зростання партизанського руху у другій половині

⁷⁹ Список учасників операції, див.: NARA, T354, roll 651, frames 582–583 («Einsatzbefehl für Unternehmen „Frühlingsfest“ [11.04.1944]»). Про німецьких, російських, білоруських та інших учасників цієї операції, див.: Жуков і Ковтун, *Охотники за партизанами*, 304–331.

⁸⁰ USHMM, RG-06.025, reel 14, frame 622.

⁸¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55730, арк. 122–123.

⁸² NARA, T501, roll 19, frame 13 («Anlage 5, Statistik über Partisanenvorkommen»).

1942 р. супроводжувалося збільшенням кількості бойових сутичок з місцевою поліцією. Наприклад, у листопаді того ж року німці та їхні союзники втратили 148 осіб убитими, 96 з яких були місцевими поліцейськими. Втрати партизанів становили 771 вбитих і страчених, при цьому було захоплено лише 74 одиниці вогнепальної зброї⁸³. Надреалістична результативність (зважаючи на співвідношення вбитих з обох сторін), а також порівняно невелика кількість трофейної зброї дають підстави припускати, що бодай частина убитих під час цих операцій не мала відношення до руху опору.

Операції, до яких залучалися поліцейські з ГОК, мали дещо спільне з озвученими раніше тезами історика Г. Геєра про «антипартизанську війну без партизан» — наявність великої кількості жертв серед цивільного населення. Наприкінці 1942 р. бійці київської «сотні важкого озброєння» вирушили навздогін загонам Олексія Сабурова та Сидора Ковпака. Поліцейські рухалися територіями Димерського й Іванківського районів (Київська обл.), потім виїхали в бік Овруча (Житомирська обл.). Від Словечне і на північ у бік Мозиря (Білорусь) група неодноразово вступала у бій з партизанами, внаслідок чого знищила декілька селищ: «партизан ми вибили, а село в кількості 100—150 житлових будинків і споруд [...] спалили»⁸⁴. Всього ж внаслідок операції було спалено 14 населених пунктів, включно зі Словечним, а загальна кількість жертв серед цивільного населення сягала понад 5000 осіб (за оцінками радянської сторони)⁸⁵. Через брак джерел встановити безпосередню участь поліцейських у страхах не вдалося.

Активність радянських партизанів у районі Полісся зросла навесні 1943 р. Тільки один загін Сидора Ковпака на Київщині, за приблизними оцінками німецьких спецслужб, налічував 1 000 осіб⁸⁶. Тож коли в районі сел. Кодра (Київська обл.) закріпилася група партизанів, німці вирішили якнайшвидше знищити їх. Серія бойових зіткнень 10 березня 1943 р. застала зненацька неготових до опору радянських партизан. Згідно зі звітом командування, практично ціла партизанська рота вступила в бій у нетверезому стані. Спершу вони

відступили, проте незабаром повернулися і з новою силою спробували закріпитися в регіоні. На придушення їх німці відправили 600 бійців, з яких щонайменше п'яту частину (приблизно 120 осіб) становили київські поліцейські під командуванням унтерштурмфюрера СС Віллібальда Регітчика. У ході шестиденної операції вдалося відтіснити радянський загін із Кодри. На рахунку київських поліцейських було знищення щонайменше 15 партизанів й арешт 30 цивільних як «підозрюваних». За однією версією, більшу частину населення відправили на примусові роботи в Німеччину, а за іншою — майже всі були розстріляні як «помічники партизанів»⁸⁷. Так чи інакше, за результатами операції 24 квітня 1943 р. Кодру було спалено, у тому числі бійцями київської «сотні важкого озброєння» та 23-м батальйоном допоміжної поліції при СД⁸⁸.

Межі дозволеної поведінки, що транслювалися німецькими інстанціями, переймалися службовцями допоміжної поліції. Тому легалізація насилля та породжене нею зростання жорстокості поліцейських впливало на характер антипартизанської війни. Цілком закономірно, що залучення до Голокосту, яке спостерігалось в усіх кутках ГОК⁸⁹, стало лише першою сходинкою на шляху до розвитку насильницької діяльності поліцейських. Поширений у той час міф «жидо-комуни» (або «жидо-більшовизму») сприяв ототожненню євреїв із представниками радянського партактиву, внаслідок чого нерідко злочини проти обох груп відбувалися в єдиній часово-просторовій площині. Тимчасовий комендант Баришівської поліції Гостренко в розмовах з місцевими жителями заявляв: «Не було б євреїв — не було б радянської влади і колгоспів [...] киньте жаліти цих жидів, вони двадцять років нас мучили, а тепер туди [в могилу — Д. С.] їм дорога»⁹⁰. Те, що місцеві не підтримали Гостренка у його висловах, може відображати важливу деталь: схильність до насилля активніше проявлялася в межах окремих спільнот. Для спільноти поліцейських, які постійно стикалися з позбавленням права на життя окремих груп населення (євреїв, комуністів та ін.), насилля було звичним типом поведінки⁹¹. Крім того, із часом воно лише набирало обертів. Тож

⁸³ NARA, T501, roll 26, frame 186 («Bfh. H. Geb. B, Abt. Ic nr. 568/42 g., Banden-Auftreten und Tätigkeit im Heersgebiet B Berichtsmonat November 1942, 10.12.42»).

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57745, арк. 16.

⁸⁵ О. С. Чорнобривцева та ін., ред., *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Житомирська область* (Київ: Інститут історії АН УРСР, 1973), 511.

⁸⁶ NARA, T175, roll 236, frames 2725747–2725748 («Meldungen aus den besetzten Ostgebieten nr. 48, 2 April 1943»). У цьому випадку важливим видається не стільки достовірність вказаних цифр, як оцінка рівня небезпеки з боку окупаційної влади.

⁸⁷ USHMM, RG-06.025, reel 14, frames 491–494; Ф. М. Рудич та ін., ред., *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київська область* (Київ: Інститут історії АН УРСР, 1971), 431; Гогун, *Сталинские командос*, 420.

⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59693, арк. 49.

⁸⁹ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 41.

⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 44778, арк. 39 зв., 42.

⁹¹ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 51.

коли двоє службовців Бориспільської райполіції вирішили помститися всім довоєнним кривдникам із числа місцевого радянського активу, спершу вони просто розстрілювали їх. Проте за півтора року роботи в поліції їхні убивства перетворилися у відвертий садизм: одному із затриманих поліцейські «сокирою відрубали руки, потім голову, після чого кинули труп вбитого в канаву»⁹².

Насилля проти євреїв, партійних активістів, представників руху опору та їхніх «помічників», які одночасно зараховувалися до жертв антипартизанських операцій, нерозривно пов'язане. Воно демонструє загальну тенденцію до бруталізації поведінки співробітників допоміжної поліції щодо всіх ворогів окупаційної влади.

«Крихка лояльність» поліцейських

Хоча втрати радянського руху опору в Україні у перший рік німецької окупації були нищівними, утім партизани мали певні успіхи. *Modus operandi* підпільного руху був заточений під певні географічні умови. Густі лісові масиви українського Полісся значно краще підходили на роль місця зосередження руху радянського опору, ніж будь-який інший регіон РКУ. Наприклад, вже в березні 1942 р. Чернігівське з'єднання Миколи Попудренка могло без жодних труднощів розгромити загін поліції в пів сотні осіб. У червні того ж року Попудренко згадував про знищення 60 поліцейських за один рейд з порівняно невеликими втратами⁹³. У другій половині 1942 р. з'єднання Олексія Сабурова успішно виконувало завдання диверсійного характеру в глибокому німецькому тилу — на Житомирщині⁹⁴. А втім, для більшої частини ГОК партизанська загроза не мала вирішального значення.

Зміна загальних тенденцій відбулася в 1943 р., коли низка переломних німецьких поразок на Східному фронті похитнула віру місцевого населення в неповернення радянської влади. Регулярні частини Червоної армії наближалися до Дніпра, а партизани все частіше перехоплювали контроль над територіями Полісся, просуваючись у бік Києва. Наприклад, загону «Ходоки» на чолі з Євгеном Мирковським

у середині березня 1943 р. без особливих труднощів вдалося знищити Олександрівську кушову поліцію на північ від Києва та захопити в полон 18 поліцейських. Протягом наступного місяця в цьому регіоні з місцевою поліцією успішно боровся вже інший загін «імені Чапаєва»⁹⁵. До середини літа 1943 р. загальна чисельність партизанських загонів на півночі Київщини зросла до 300 осіб⁹⁶.

Зміцнення радянської військової могутності неодмінно зумовлювало оприявлення явища «крихкої лояльності». В історіографії давно відома закономірність, згідно з якою чим більше вермахт відступав на Захід, тим активніше розвивався радянський підпільний рух. Це позначалося і на мотивації поліцейських (не)продовжувати службу. Починаючи з 1943 р.

багато поліцейських почали в черговий раз «перефарбовуватися», вступаючи до Червоної армії, партизанських загонів або УПА, воювали та отримували урядові нагороди. Після війни вони поверталися додому або, змінивши місце проживання, намагалися розчинитися серед населення та знову стати «пересічними» радянськими громадянами⁹⁷.

Інші ж поліцейські, усвідомлюючи потенційні наслідки від власної діяльності, погодилися евакуюватися на Захід. Найпоказовішим є приклад неодноразово згадуваного 23-го батальйону при СД, який воював на боці Третього Райху аж до капітуляції. Так чи інакше, майже всіх евакуйованих поліцейських спіткала примусова репатріація до СРСР та подальші судові процеси. Назагал вони отримали суворі вироки (зазвичай 15–25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах), адже радянських слідчих часто цікавило винятково доведення факту «зради Батьківщини». З плином часу вироки поліцейських пом'якшувалися внаслідок поступової лібералізації системи правосуддя, особливо після смерті Сталіна⁹⁸. Врешті-решт, вони стали цілком «пересічними» громадянами так само раптово, як і поліцейськими.

⁹⁵ «Из приказа командования Сталинского отряда о разгроме полицейского куста в с. Александровка Хабенского района Киевской области, 20 марта 1943 г.», в *Родня. Полиция и партизаны*, 120; «Из отчета командования отряда им. Чапаева Чернобыльского района Киевской области о боевой деятельности, 21 мая 1944 г.», в *Родня. Полиция и партизаны*, 157–158.

⁹⁶ «Радиограмма командира партизанского соединения им. Боровика В. Ушакова начальнику УШПД Т. Строкачу о ситуации в ряде партизанских отрядов Киевской области, 28 июня 1943 г.», в «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». *Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы*, авт.-сост. Александр Гогун и Анатолий Кентий (Київ: Український видавничий союз, 2006), 152.

⁹⁷ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 54.

⁹⁸ Детальніше див.: Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 109–110; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 1737; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66276.

⁹² ГДА СБУ, ф. 1, спр. 14, арк. 21.

⁹³ «Дневник Н. Н. Попудренко (23 августа 1941 г. – 19 января 1943 г.)», в *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941–1944*, сост. Олег Бажан и др. (Москва: Издательство Центролиграф, 2010), 184, 208. Слід сказати, що історики висловлюють побоювання щодо використання статистичних даних, наведених партизанськими загонами, які були схильні до перебільшення реальних заслуг. Проте наведені в тексті цифри служать не так для підрахунку, як для демонстрації масштабу сили партизанів.

⁹⁴ Гогун, *Сталинские коммандос*, 94.

Висновки

У підсумку можна констатувати, що організація допоміжної поліції в ГОК — її структури, чисельності та кадрів — здебільшого відбувалася за доволі тенденційними сценаріями. Попри те, що більша частина генерального округу розташовувалась поодаль від лінії фронту, а партизанська активність не набула такого поширення, як в інших північно-східних регіонах, тут місцевих поліцейських готували до відбиття партизанської загрози: провели низку структурних реформ, а також створили десять поліцейських «закритих частин».

Провал радянської партизанки в перший рік окупації пов'язаний не лише з неготовністю вести боротьбу і загальним хаосом у час масового відступу Червоної армії. Одним з головних факторів був ворожий до партизанів соціум, в якому вони не знаходили підтримки і, зрештою, потрапляли в полон та страчувалися. Місцеві жителі, лояльність яких залежала від військово-політичної ситуації, упродовж 1941–1942 рр. при першій же появі представників руху опору доносили до місцевого відділку допоміжної поліції. Досліджуючи поліцейсько-партизанське протистояння на локальному рівні, можна побачити, що допоміжна поліція відігравала важливу роль у подальшому питанні пошуку партизанів. Службовці швидко реагували на виклики місцевих, активно переслідували партизанів, та доволі успішно вступали з ними в бій. На підтвердження цього можна навести раніше не залучені до наукового обігу документи макро- або мікрорівня (керівництво охоронних дивізій або місцевий офіцер відділення групи ГФП), в яких окупаційна влада надає схвальні відгуки діям допоміжної поліції. Власне, через «успіхи» останньої нам небагато відомо про долю невеликих партизанських загонів та засланих із радянського тилу диверсантів.

Соціальною базою партизан, на думку німців та їхніх помічників, були представники місцевого радянського політичного активу. Саме тому поліцейські інстанції активно займалися їхньою реєстрацією та подальшим вербуванням. Зрештою, хто міг надати ціннішу інформацію про підпільні організації ніж комуністи? Хоча першість у знищенні підпілля належала його ж членам, важливість вкладу допоміжних поліцейських не варто недооцінювати. Це усвідомлювали радянські підпільники, які нерідко намагалися проникнути до лав поліції. Незважаючи на те, що подібних випадків вдалося виявити небагато, справжні масштаби інфільтрації радянської агентури потребують додаткових уточнень.

З огляду на наявні історіографічні та методологічні дискусії про те, чи мали великі антипартизанські операції риси каральних, варто відповісти наступне: навіть у ГОК, де безперервно висока партизанська активність спостерігалася лише в регіоні Полісся, «боротьба з бандами» принаймні частково включала знищення місцевого населення. Службовці допоміжної поліції брали участь в операціях такого характеру як в генеральному окрузі, так і за його межами (в Білорусі). В окремих випадках вони особисто спалювали населені пункти та страчували місцевих жителів.

Пояснення насильницької поведінки поліцейських лежить у площині загальної рутинізації жорстокості. Німецька окупаційна влада знищувала політичних ворогів і, де-факто, легалізувала насилля проти них. Для місцевих поліцейських такий стан речей швидко перетворився на цілком «нормальну» поведінку. Саме тому, як і у випадку з участю в Голокості, допоміжна поліція доволі «результативно» розшукувала, затримувала й страчувала партизанів та комуністів, навіть без примусу з боку німецьких командирів. Утім, коли віра в перемогу німців зійшла нанівець, поліцейські почали шукати способів як уникнути покарання з боку радянської влади: вступаючи до лав Червоної армії або тікаючи на Захід.

Загалом допоміжна поліція мала значний, а подеколи й вирішальний вплив на знищення руху опору в тому чи іншому районі/населеному пункті. Пильне несення служби, вербування комуністів, збір доносів, швидке реагування на виклики за фактом появи партизанів, ведення бойових дій проти них та імплементація насилля — усе це, в купі з діями німецьких окупаційних сил, призводило до придушення будь-якого опору на низовому рівні принаймні до 1943 р.

Daniil Sytnyk

BANDENBEKÄMPFUNG: UKRAINIAN AUXILIARY POLICE AND ITS ROLE IN THE OPRESSION OF SOVIET RESISTANCE IN GENERALBEZIRK KIEW, 1941–1943⁹⁹

The purpose of the article is to highlight the course, features and trends of the participation of the Ukrainian auxiliary police in the liquidation of the Soviet resistance movement in the territory of the Kyiv General District.

⁹⁹ The preparation and publication of the work was done with the support of the Memorial Foundation for Jewish Culture, and the United States Holocaust Memorial Museum. In addition, I would like to express my gratitude to Natalya Lazar, Yaroslav Antoniuk, and Roman Mykhalechuk for their help, and the anonymous reviewers for the comments and suggestions.

The author considered the process of organizing the police, the specifics of its activity as an auxiliary force during the anti-partisan warfare in Ukraine and Belarus. In addition, the influence of Soviet party assets on the police and vice versa is considered. Special attention is focused around terminological traps and the language of Nazi euphemisms.

Since the 1990s, the phenomenon of local collaborationism in the territories of the USSR occupied by the Germans during the Second World War has increasingly become the focus of scientific research, especially as a subdiscipline of Holocaust studies. However, representatives of this direction usually focus attention on the genocide of the Jewish (and Roma) people, without mentioning other victims of Nazis' politically motivated violence. It is not only about the total extermination of Soviet prisoners of war, but also hundreds of thousands of injured civilians of various ethnic and social origins. Some of the crimes were committed during anti-partisan operations in the Soviet Union. Not only Germans, but also their local Christian helpers often became complicit in crimes. According to estimates by some historians, the total number of civilians killed in the guise of anti-guerrilla warfare, or the so-called "combating of bandits" (German: *Bandenbekämpfung*) could reach 600,000 people.

The punitive nature of such operations and the participation of auxiliary police units were studied mainly on the example of Belarus, where the Soviet resistance movement became widespread (which was facilitated by geographical conditions). The historiographical discussions surrounding the complicity of the Ukrainian auxiliary police in the destruction of the local population of Belarus, in particular the village of Khatyn, "pull" all research attention. On the other hand, on the example of Ukraine, such a focus was practically not applied. Thus, this article aims to expand studies of the Holocaust in Ukraine by examining the involvement of auxiliary police in mass violence against "political opponents" – representatives of the Soviet resistance movement.

Key words: ukrainian auxiliary police, Soviet resistance movement, Generalbezirk Kiev, anti-partisan warfare, mass violence.

Bibliography

Bazhan, Oleh. «Suspilni nastroi v Ukrainskii RSR u pershi dni Velykoi Vitchyznianoï viiny (za dokumentamy Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy)». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* 2 (2011): 7–47.

Bazhan, Oleg et al., comp. *Partizanskaya voyna na Ukraine. Dnevniky komandirov partizanskikh otryadov i soedineniy 1941–1944*. Moskva: Izdatelstvo Tsentrigrاف, 2010.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011.

Bolianovskiy, Andrii. *Ukrainski viiskovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny, 1939–1945*. Lviv, 2003.

Browning, Christopher. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Collins, 1992.

Burds, Jeffrey. «“Turncoats, Traitors, and Provocateurs”: Communist Collaborators, the German Occupation, and Stalin’s NKVD, 1941–1943». *East European Politics and Societies: and Cultures* 32 (2018): 606–638.

Chornobryvtseva, O. et al., eds. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: v 26 t. Zhytomyrska oblast*. Kyiv: Instytut istorii AN URSSR, 1973.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York, 2000.

Dereiko, Ivan. *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012.

Dereiko, Ivan. «Vid kolaboratsii do rezystansu: diialnist 115/62-ho ukrainskoho batalionu shutsmanshaftu na terenakh Bilorusi i Frantsii u 1942–1944 rr.». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* 20 (2003): 179–193.

Duda, Andrii, and Volodymyr Staryk. *Bukovynskiy kurin v boiakh za ukrainsku derzhavnist. 1918–1941–1944*. Chernivtsi, 1995.

Finder, Gabriel, and Alexander Prusin. «Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust». *East European Jewish Affairs* 34 (2004): 95–118.

Gogun, Aleksandr. *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya 1941–1944*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2012.

Gogun, Aleksandr, and Anatoliy Kentiy, comp. «...Sozdavat nevyinosimyye usloviya dlya vruga i vseh ego posobnikov...». *Krasnyie partizanyi Ukrainyi, 1941–1944: maloizuchennyye stranitsyi istorii. Dokumenty i materialy*. Kiev: Ukrainskiy izdatelskiy soyuz, 2006.

Gogun, Aleksandr, Ivan Derejko, and Anatoliy Kentiy, comp. *Rodnya. Politsiya i partizanyi, 1941–1944. Na primere Ukrainyi*. Kiev: Ukrainska vydavnycha spilka, 2011.

Haberer, Erich. «The German Gendarmerie and Partisans in Belorussia, 1941–44». In *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45*, edited by Ben Shepherd, and Juliette Pattinson. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Heer, Hannes. «The Logic of the War of Extermination: The Wehrmacht and the Anti-Partisan War». In *War of extermination: the German military in World War II, 1941–1944*, edited by Hannes Heer, and Klaus Naumann. New York: Berghahn Books, 2000.

Honcharenko, Oleksii. «Holokost na terytorii Kyivshchyny: zahalni tendentsii ta rehionalni osoblyvosti (1941–1944 rr.)». Ph.D. diss., Pereiaslav-Khmelnitskyi, 2005.

Honcharenko, Oleksii. «Osobovyi sklad ukrainskykh politsiinykh formuvan Raikhskomisariatu “Ukraina” v okupatsiinomu povsiakdenni: zhertvy obstavyn, patolohichni katy chy ideini protyvnyky radianskoho rezhymu? (1941–1944 rr.)». *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal* 4 (2018): 77–94.

Hrynevych, Vladyslav. *Chervonyi imperializm. Druha svitova i hromadska dumka v Ukraini, 1939–1941*. Kyiv: HREC PRESS, 2019.

Kay, Alex J. *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. Yale University Press, 2021.

Kilian, Jürgen. «Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen an der nördlichen Ostfront im Herbst und Winter 1943». *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 61, nr. 2 (2015): 173–199.

Kuromiia, Hiroaki. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-ti roky*. Kyiv: Osnovy, 2002.

Litvin, Aleksej. «Krov’ i pepel: ukrainskie policejskie batal’ony na territorii Belarusi v 1941–1944 godah». *Belaruskaja dumka* 4 (2009): 5–101.

Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.

Miahkyi, Ihor. «Kontstably viiskovopolonenykh v Ukraini u 1941–1943 rr. (za dokumentamy TsDAVO Ukrainy)». *Arkhivy Ukrainy* 3 (2015): 101–114.

Prusin, Alexander. «A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev». *Holocaust and Genocide Studies* 21 (2007): 1–30.

Prusin, Aleksandr. «Ukrainskaya politsiya i Holokost v generalnom okruge Kiev, 1941–1943: deystviya i motivatsii». *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* 1 (2007): 31–59.

Radchenko, Yurii. «Ukrainska politsiia ta Holokost na Donbasi». *Ukraina Moderna* 24 (2017): 64–121.

Radchenko, Yurii. «“We Emptied our Magazines into Them”: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943». *Yad Vashem Studies* 41, 1 (2013): 63–98.

Rich, David. «Armed Ukrainians in L’viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942». *Canadian-American Slavic Studies* 3 (2014): 271–287.

Rudling, Per Anders. «Terror i kollaboratsionizm vo vremya Vtoroy mirovoy voynyi: sluchay 118-go batalona ohrannoy politzii v okkupirovannoy Belorussii». *Forum noveyshey vostochnoevropeyskoy istorii i kulturyi* 1 (2016): 274–310.

Rudych, F. et al., eds. *Istoriia mist i sil Ukrainsoi RSR: v 26 t. Kyivska oblast*. Kyiv: Instytut istorii AN URSR, 1971.

Shliakhtych, Roman. «Uchast mistsevoi dopomizhnoi politzii u Holokosti na Kryvorizhzi (1941–1942 rr.)». *Holokost i suchasnist* 14 (2016): 75–88.

Sytnyk, Daniil. «Ukrainska dopomizhna politsiia u Kyievi ta okolytsiakh. Chastyna 1. Formuvannia i diialnist». *Ukraina Moderna: mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. August 11, 2023. <https://uamoderna.com/backward/ukrainska-dopomizhna-politsiia-u-kyievi-ta-okolytsiakh-chastyna-1-formuvannia-i-diialnist/>.

Sytnyk, Daniil. «Ukrainska politsiia ta Holokost u Kyievi, 1941–43». *Ukraina Moderna* 34 (2023): 229–261.

Vasyliiev, Valerii et al., comp. *Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam. Cherkaska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1944*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 2022.

Zhukov, Dmitriy, and Ivan Kovtun. *Ohotniki za partizanami. Brigada Dirlevangera*. Moskva: Veche, 2013.

Archives

Bundesarchiv (BArch). F. R 19/281; f. RS 3–36/11.

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO). F. R-2006, op. 1, spr. 1. F. R-2053, op. 1, spr. 1, 2, 3. F. R-2443, op. 1, spr. 1, 5. F. R-4438, op. 1, spr. 1.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 1, spr. 14. F. 5, spr. 1737, 39831, 44778, 55730, 56272, 57644, 57745, 57790, 58495, 59693, 66276. F. 11, spr. 768.

National Archives and Records Administration (NARA). T175, roll 124, 236. T315, roll 1633, 2218. T354, roll 651. T501, roll 5, 6, 12, 19, 26, 349.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). RG-06.025, reel 14. RG-31.026M, reel 21. RG-31.059M, reel 1.

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.02

Павло Худіш,

Ужгородський національний університет

pavlo.khudish@uzhnu.edu.ua

ПІСЛЯВОЄННИЙ СІЛЬСЬКИЙ ПРОСТІР ЗАКАРПАТТЯ: КОНФІСКАЦІЯ І РОЗПОДІЛ МАЙНА ВЦІЛІЛИХ У ГОЛОКОСТІ ЄВРЕЇВ, 1944–1945 РОКИ¹

У статті проаналізовано процес та механізми конфіскації майна вцілілих у Голокості євреїв у післявоєнному Закарпатті в 1944–1945 рр. Після вступу Червоної армії та вигнання угорської влади в регіоні була створена система тимчасових органів влади — народних комітетів. Ці органи влади на низових рівнях у сільських місцевостях склалися з неєвреїв, переважно українців, які були колишніми сусідами євреїв. У статті проаналізовано роль цих низових органів влади у процесі перерозподілу майна євреїв. Уцілілі, які поверталися в села наприкінці 1944 р., не мали можливості вплинути на долю свого майна, оскільки не були включені до складу органів влади. Також описано роль вищих керівних органів квазі-державного утворення Закарпатська Україна в санкціонуванні розподілу нерухомості євреїв. Окремо ми звернули увагу на явище розграбування майна євреїв у перші місяці після вступу Червоної армії. Автор фокусується на реакціях місцевої влади різних рівнів щодо стихійного розграбування неєвреями єврейської власності.

У статті розкрито питання створення спеціальних комісій, які займалися оцінкою майна євреїв. Окрім того, проаналізовано різноманітні сценарії перерозподілу єврейської власності. Зокрема, видача в оренду неєвреям будинків євреїв, продаж майна з аукціону, а також продаж нерухомості чи безкоштовна передача майна від вцілілого єврея до його колишнього сусіда. Аукціони з продажу будинків та інших приватних споруд євреїв стали поширеним явищем у сільській місцевості повоєнного Закарпаття. Окремо акцентується на бенефіціарах процесу перерозподілу єврейського майна та використанні коштів від продажу єврейських будинків. У першу чергу домівки євреїв отримували нові привілейовані верстви післявоєнного соціуму Закарпаття: добровольці Червоної

¹ Автор висловлює щирі подяку за підтримку й можливість продовжити дослідження Центру перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа і Мортона Манделів при Меморіальному музеї Голокосту США, оскільки йому випала честь бути учасником віртуальної дослідницької стипендії Центру Манделів для випускників українських літніх програм. Автор також вдячний за підтримку, надану Меморіальним фондом єврейської культури.

та Чехословацької армії та їх сім'ї, а також інваліди війни. Водночас цей процес не мав чітко визначеного механізму й часто був пов'язаний із корупційними схемами. Питання єврейської власності призвело влітку 1945 р. до численних конфліктів як між вцілілими та неєвреями, так і між українцями. Це спричинило виїзд значної частини євреїв із соціально-тісного сільського простору до міст, а також еміграцію за кордон.

Ключові слова: Голокост у Закарпатті, вцілілі в Голокості, єврейська власність, перерозподіл єврейського майна, розграбування, повоєнне Закарпаття.

24 лютого 1945 р. нова прорадянська влада села Золотарьово (сьогодні Тячівський район Закарпатської області), де до Голокосту проживало близько 5% єврейського населення², видала розпорядження, що «всім євреям, які повертаються з концтаборів, забороняється залишатися в селі довше, ніж на три години». Це рішення не мало жодного юридичного підґрунтя, і на початку квітня того ж року було скасоване вищим органом влади — окружним народним комітетом³. Проте це розпорядження сільської адміністрації, що складалася з українців — колишніх сусідів євреїв, чудово ілюструє зміну у відносинах між євреями та українцями в перші роки після Голокосту на Закарпатті.

Дослідження досвіду вцілілих євреїв та їх взаємодія з новими соціально-політичними реаліями Центральної та Східної Європи, а саме комуністичними режимами, останніми роками стали предметом численних наукових дискусій. Пошук нових методологічних підходів до вивчення цього питання відкрив потребу у фокусуванні не тільки на політичній історії. Катержіна Чапкова та Каміл Кієк у збірнику статей «Jewish Lives under Communism: New Perspectives» вказали на своєчасність переосмислення існуючих підходів та необхідність використання антропологічних польових досліджень, усно-історичних інтерв'ю та локальних архівних джерел, що дають змогу проаналізувати соціальну історію життя вцілілих та їх взаємовідносин із колишніми сусідами чи адміністративними органами влади на мікрорівні⁴.

² S. Y. Gross and Y. Yosef Cohen, comp. and eds., *Sefer Marmarosh: mea ve-shishim kehilot kedo-shot be- yishuv u-ve-hurbanan* (Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983, 1996), 242; Randolph L. Braham, *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary* (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2013), 611.

³ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 13.

⁴ Katerina Capková and Kamil Kijek, eds., *Jewish Lives Under Communism: New Perspectives* (Rutgers University Press, 2022), 3.

Наявність у Державному архіві Закарпатської області численних письмових джерел на тему єврейського майна, створених як сільськими органами влади, так і окремими особами, а також мінімальна присутність згадок у офіційних тогочасних джерелах спонукали до використання методологічних підходів соціальної історії, мікроісторії та історії повсякдення, щоб проаналізувати механізм і сценарії конфіскації та розподілу нерухомого майна вцілілих у Голокості євреїв, котрі поверталися в сільську місцевість на Закарпатті. Фокус дослідження на сільському просторі зумовлений тим, що вцілілі євреї, які поверталися в села, за словами Анни Чіхопек-Гаджрадз, страждали через відсутність фізичної безпеки та страх перед сусідами, оскільки сільський простір спонукає до значно тіснішої соціальної взаємодії⁵. Крім того, історико-етнографічний регіон Закарпаття традиційно був неурбанізованим та соціально відсталим, де більшість населення, у тому числі і євреї, жили в сільській місцевості. Водночас єврейські громади, які в кількісному співвідношенні домінували над іншими етнічними групами, у довоєнний час були тільки в Мукачеві та кількох інших невеликих містечках. Євреї в селах не становили більшості, проте вони були значимою частиною населення. За словами Єшаягу Єлінека, відносно євреїв, які жили в селах, склався стереотип, що вони міські жителі⁶. А історик та етнолог Павло Леньо стверджує, що євреї в Закарпатті в довоєнні часи залишалися «чужими» для українців у системі гетеро-стереотипів⁷.

Тему Шоа на Закарпатті можна визначити як частину угорського наративу про Голокост, але про повоєнну єврейську історію в регіоні ми цього сказати не можемо. Дослідження досвіду закарпатських євреїв, які пережили Голокост, перемирюються з радянським, угорським, румунським та чехословацьким контекстами.

Досвід повернення євреїв, єврейсько-неєврейські відносини, антисемітизм і насильство після Другої світової війни були темами різноманітних дискусій. Одним із перших науковців, який дослідив повоєнний досвід повернення та міграції закарпатського єврейства, був Єшаягу А. Єлінек. Він показав, що складні бюрократичні процедури

завадили євреям повернути власне майно⁸. Історикиня Аня Квіліч підкреслює травму вцілілих, спричинену як втратою майна, так і тим, що неєвреї займали єврейські будинки⁹. Дослідник геноцидів Раз Сігал у своїй книзі вказує, що антиєврейське обурення серед місцевого українського населення та бажання утримати власність і майно, які раніше належали євреям, виявилися достатніми для того, щоб викликати загальну неприязнь до тих, хто вижив. Однак, на відміну від сусідніх Польщі, Угорщини та Румунії, після Другої світової війни в регіоні не спалахнуло жодного антиєврейського насильства¹⁰.

У рамках вивчення Голокосту — переважно в літературі, присвяченій Радянському Союзу, Угорщині та Чехословаччині — такі історики, як Мордехай Альтшулер¹¹, Рендольф Л. Брем¹², Єшаяху А. Єлінек і Курт Веле¹³, досліджували долю закарпатського єврейства в повоєнний час. Тим часом вчені Аня Квіліч, Раз Сігал, Чілла Фединець¹⁴ та Михайло Міцель¹⁵ зосередилися на конкретних питаннях досвіду вцілілих закарпатських євреїв, як-от: ідентичність репатріантів, відновлення приватного життя в громаді, функціонування «JDC» («Джойнту») тощо. Однак жодна із цих робіт не торкалася питань механізму конфіскації та перерозподілу єврейського майна в повоєнному Закарпатті.

⁸ Jelinek, *The Carpathian diaspora*.

⁹ Anya Quilitzsch, «Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II». Ph.D. diss., Indiana University, 2016.

¹⁰ Raz Segal, *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945* (Stanford University Press, 2016), 109.

¹¹ Mordechai Altshuler, *Religion and Jewish identity in the Soviet Union, 1941–1964* (Waltham, Mass.: Brandeis University Press, 2012).

¹² Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (Wayne State University Press, 2000).

¹³ Kurt Wehle, «The Jews in Bohemia and Moravia: 1945–1948», in *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 3, ed. Avigdon Dagan (Philadelphia and New York: The Jewish Publication Society of America, 1984), 499–530.

¹⁴ Csilla Fedinec, «Jewish eyewitness testimonies in Transcarpathia (Carpathian Ruthenia) in the transition from the Hungarian to the soviet regime (1944–1945)», in *Righteous among the Nations: The scope and forms of help to Jews in East-Central Europe during the occupation by the Third Reich*, eds. W. Wierzbieniec and E. Racz (Jarosław, 2014), 118–129.

¹⁵ Michael Mitsel, «The activity of “the Joint” in Mukachevo in 1944–1945 and the Soviet Attitude toward it in 1953», *Jews in Russia and Eastern Europe* 1(58) (2007): 5–39.

⁵ Anna Cichopek-Gajraj, *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48* (Cambridge University Press, 2014), 53.

⁶ Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (Boulder, Colo: East European Monographs, 2007), 14.

⁷ Павло Леньо, «Євреї в системі координат українців Закарпаття міжвоєнного періоду», у *Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах* (Рівне, 2018), 422–435.

Загальний історичний бекграунд та джерела дослідження

Жертвами Голокосту на Закарпатті за період з 1938 до 1944 р. стали понад 100 тисяч єврейських чоловіків, жінок та дітей¹⁶. За приблизними підрахунками, кількість уцілілих євреїв, які повернулися на Закарпаття одразу після Голокосту, становила орієнтовно 15000 осіб¹⁷. На територіях східних округів краю (колишнього комітату Мараморош) проживала у відсотковому значенні більша кількість євреїв, ніж в інших районах¹⁸. Відділи соціальної опіки тимчасової влади Закарпаття в 1946 р. подавали дані стосовно повернення уцілілих у сільську місцевість. Згідно з ними, у Тячівський та Хустський райони повернулися близько 12% осіб із числа депортованих євреїв. А в певні села цих округів — до 50% і більше уцілілих. Наприклад, у село Вонігово з 510 депортованих повернулося 246¹⁹, у село Липча — зі 105 депортованих 98 осіб²⁰. Проте це були радше винятки, ніж правила.

Після вступу Червоної армії регіоном почала керувати мережа місцевих органів влади — Народних Комітетів під керівництвом Народної Ради Закарпатської України (далі — НРЗУ). Вона складалася переважно з місцевих комуністів та їх симпатиків і мала вищу виконавчу, законодавчу та навіть судову влади протягом транзитних восьми місяців (листопад 1944 — червень 1945 р.) і формально ще сім місяців до повної інкорпорації Закарпатської України до складу УРСР (липень 1945 — січень 1946 р.). НРЗУ перебувала під прямим контролем військової та цивільної влади Радянського Союзу, проте на нижчих рівнях управління були районні, міські та сільські народні комітети²¹. Військова та бюрократична системи СРСР чинили менший тиск на них, особливо в період з листопада 1944 до кінця червня 1945 р. (підписання договору про передачу Закарпаття від Чехословаччини до СРСР).

Низові управлінські структури формувалися з місцевих прорадянськи налаштованих осіб різного соціального статусу: сільської інтелігенції, робітників, фермерів, родичів добровольців, які вступили до Червоної армії, та партизанів. Сільські народні комітети почали формуватися наприкінці жовтня — на початку листопада 1944 р.,

задовго до повернення більшості уцілілих у Голокості євреїв. Отже, представники єврейських громад не мали змоги долучитися до ухвалення рішень цими органами влади та вплинути на долю свого майна. Народні комітети продукували документи, що відображали позицію місцевого населення щодо питань життєдіяльності та функціонування поселень. Переважно написані від руки, вони стали «голосом народу» й відобразили конфлікти між українцями, що отримали владу, та євреями, котрі поверталися з концентраційних таборів. Саме ці документи є основною джерельною базою нашого дослідження. Аналізуючи їх, варто розподілити ці джерела на кілька категорій, зважаючи на їх походження та зміст: 1) листи та звернення євреїв, котрі повернулися на Закарпаття (переважно в них висвітлювалися реакції на несправедливу конфіскацію майна та спроби його повернути легальним шляхом); 2) звернення, скарги та листи неєвреїв (цей тип документів ілюструє загальний характер взаємовідносин та перцепцію євреїв, які повернулися в Закарпаття, неєвреями-сусідами); 3) протоколи зборів селян та народних комітетів (зі вступом радянських військ на територію Закарпаття такі документи почали стихійно створюватися селянами-неєвреями й продукували колективні рішення щодо питань євреїв, які повернулися). Усі ці три типи документів були практично не цензуровані владними та силовими органами, оскільки в перехідний період 1944–1945 рр. ієрархічна система державних структур радянського типу була ще не до кінця імплементована на територію Закарпаття.

Процес розподілу майна євреїв у сільській місцевості

Тимчасовий уряд розпочав процес «націоналізації» підприємств і майна та проведення земельної реформи одразу після вигнання угорської влади з Закарпаття. 21 грудня 1944 р. НРЗУ видала постанову «Про допомогу жертвам нацистського терору», адресовану всім районним, міським і сільським комітетам. У ній йшлося, що сім'ям, які втратили житло, мають бути надані «будинки, конфісковані у німецько-фашистських загарбників, зрадників Батьківщини, а також помешкання, власники яких були депортовані і зараз перебувають у невідомому місці»²². Очевидно, що під цією останньою категорією влада мала на увазі єврейську власність. Отже, прокомуністичний уряд повністю легалізував конфіскацію та розподіл

¹⁶ Юрій Славик, *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті* (Дніпро: Ткума, 2017), 108.

¹⁷ Jelínek, *The Carpathian diaspora*, 412.

¹⁸ *Statistický lexicon obcí v Republice Československé*, díl IV: Země Podkarpatoruská (Praha: Orbis, 1937).

¹⁹ ДАЗО, ф. Р-238, оп. 1, спр. 8, арк. 70.

²⁰ ДАЗО, ф. Р-238, оп. 1, спр. 8, арк. 75.

²¹ Василь Міщанин, *Радянська Закарпаття 1944–1950 рр.* (Ужгород: РІК-У, 2018), 80–83.

²² «Розпорядження чис. 12 про здійснення постанови Народної Ради Закарпатської України з дня 21 грудня 1944 року про допомогу жертвам фашистського терору», у *Вісник Народної Ради Закарпатської України*, чис. 3 (Ужгород, 1944), 22.

єврейської власності, навіть не зважаючи на можливе повернення вцілілих. Тимчасова влада прагнула швидкими темпами здобути прихильність українського населення шляхом перерозподілу єврейського майна та землі. Саме тому в цьому процесі був відсутній єдиний механізм або система реалізації.

Розграбування єврейських будинків

Відповідальність за конфіскацію на користь держави та подальший розподіл єврейського майна була офіційно покладена на органи влади найнижчого рівня — сільські комітети. Отже, остаточні рішення щодо єврейського майна восени 1944 та взимку 1945 р. залишалися за неєврейськими сусідами в селах. Крім того, це була спроба легально припинити стихійне розграбування єврейських будинків, що розпочалося одразу після входження Червоної армії в Закарпаття. Безумовно, були потрібні термінові дії для вирішення цього питання.

У населення, особливо в сільській місцевості, зникли стримуючі фактори: угорська адміністрація припинила існування, а нова влада була слабко керованою і ще не повністю структурованою. Із перших місяців після вступу радянської армії на Закарпаття та аж до кінця 1945 р. відбувалося розграбування того єврейського майна, що залишилося після численних пограбувань угорської влади. З квітня 1944 р. євреї пройшли через кілька етапів грабунків: перед депортацією в гетто, під час перебування в гетто і перед депортацією в Аушвіц. Навіть більше, була зафіксована участь місцевого населення в пограбуванні єврейських будинків на Закарпатті одразу після завершення депортації в 1944 р.²³ Вигнання угорців та вступ Червоної армії в Закарпаття відбулися наприкінці жовтня 1944 р., перед початком зими, тому крадіжки дров з єврейських будинків, що були в селах переважно дерев'яними, стали частим явищем. 30 листопада 1944 р., через місяць після вступу армії СРСР, комітет села Липча у протоколі констатував масову крадіжку деревини та інших матеріалів з єврейських будівель²⁴. Деякі сільські владні органи — як, наприклад, комітет села Чумалево — приховували справжні причини та, вдаючись до самоцензури, намагалися виправдати потребу в конфіскації майна євреїв: «У будинках жити неможливо, вони повністю розбиті, а село

потребує дров»²⁵. Важливо нагадати, що єврейські будинки були порожніми лише трохи більше пів року, тож, імовірно, не могли розвалитися самостійно.

9 грудня 1944 р. чехословацький військовий комендант Тячівського округу підполковник Антонін Свобода виявив, що в селі Новобарово голова і члени сільського комітету розподіляли єврейське майно. Цей офіцер припустив, що процес був незаконним, тому він звернувся до окружного народного комітету з проханням провести розслідування й дати вказівки²⁶. Вже через чотири дні окружний комітет наказав місцевій владі села зупинити процес розподілу маєтків і повернути всі розподілені будинки назад²⁷.

Комісії з оцінки єврейського майна

Проте розкрадання єврейського майна тривало. З осені 1944 р. сільські комітети почали створювати комісії для обстеження стану єврейського майна та виносити постанови про знесення і продаж будинків, щоб припинити грабунки. Так, у листі від комітету села Бедевля зазначалося, що жителі вимагали розібрати єврейські будинки, щоб «припинити їх подальше руйнування і розграбування»²⁸. Влада села Нижня Апша просила «продати деревину, інакше її можуть розкрасти»²⁹.

Учасниками таких комісій зазвичай були члени сільських органів влади. Це призводило до значних зловживань службовим становищем та корупції: майно продавали за заниженими цінами чи окремим «близьким» людям. Сільська влада, що складалася виключно із жителів сіл — колишніх сусідів євреїв — змиралася з розграбуванням єврейського майна і в рапортах до вищих органів не соромилася аргументувати потребу продажу єврейських будинків фактами, що вони розграбовані або будуть розграбовані³⁰. Селяни звинувачували один одного в розкраданні єврейського майна, а сільські комітети підтверджували факти розграбування. Водночас ці звинувачення селяни сприймали не як злочин, а як дійсність, якій неможливо протистояти. Так, українець Михайло Савко із села Бедевля обґрунтовував своє бажання отримати хату сусіда-єврея:

²⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 11.

²⁶ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

²⁷ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 149.

²⁸ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 5, 7, 8, 11, 15.

²⁹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 24.

³⁰ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 106 зв.

²³ Randolph L. Braham, ed., *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*, vols. 1–2 (New York; World Federation of Hungarian Jews, 1963), 615; Jenő Lévai, *Zsidósors Magyarországon. Jewish Fate in Hungary* (Budapest: Magyar Téka, 1948), 102.

²⁴ ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

Будинок Зеліка Гершковича під номером 58, який я прошу, знаходиться в поганому стані. Селяни майже наполовину будинок розкрали і попалили; можна сказати, що він розграбовується щодня. Для того, щоб це майно марно не пропадало і тому що я зовсім не маю маєтку, осмілююся просити віддати мені цю хату, аби я її відремонтував³¹.

Комісія в селі Бедевля констатувала, що хлів Вольфа Лазара справді «розкрадений невідомими», тому його залишки потрібно продати³². У селі Біловарці в списку єврейських будинків, які неможливо відремонтувати, значилося 8 хат. Одна з них — «розбита», а 7 — «рознесено», тобто розкрадено³³.

Якщо сільська влада в перші місяці після створення діяла на власний розсуд, продаючи нерухоме майно євреїв, то вищі органи влади вже з початку 1945 р. почали жорстко реагувати на самовільну дистрибуцію єврейської власності. Зокрема, окружні комітети прямо вказували на зловживання сільських органів влади, називаючи розпродаж будинків євреїв кримінальним злочином. Це пов'язано з тим, що окружні комітети були під прямим контролем вищих органів влади квазідержавного творення Закарпатська Україна, а відповідно — і під тиском комуністичних партійних функціонерів із Москви та Києва, військових і каральних органів. Наприклад, у селі Вонігово на початку лютого 1945 р. було проведено аукціон з продажу єврейської нерухомості³⁴. Менш ніж через місяць, 8 березня 1945 р., Тячівський окружний комітет не тільки назвав цю подію незаконною та кримінальною, а й пригрозив передати справу до прокуратури та суду. Сільський народний комітет досить типово пояснював продаж тим, що майно євреїв розкрадається. Таке роз'яснення окружний комітет назвав «безпредметною відмовкою» і наголосив, що в селі є поліція, яка повинна займатися такими питаннями і слідкувати за дотриманням законності й правопорядку³⁵.

Окружна влада пропонувала сільським народним комітетам чітку схему для вирішення питання єврейського майна. Влада села повинна була скласти список будинків та вказати попередніх власників. Після цього необхідно було створити комісію, метою якої буде інспекція будинків та споруд, що перебувають у поганому та непридатному для життя стані. У складі такої сільської комісії зазвичай був

представник окружного комітету. Тільки після інспекції споруд висновки комісії направлялися до окружного народного комітету, який міг надати дозвіл на розподілення єврейських будинків³⁶. Важливо зазначити, що іноді членами таких комісій ставали вцілілі євреї, які поверталися до сіл. Водночас офіційної вимоги про включення євреїв до складу комісій з інспектування стану будинків не існувало, тому це були радше винятки, ніж правила. Наприклад, ще 30 листопада 1944 р. в селі Липча на засіданні сільського комітету було вирішено створити таку комісію. До її складу увійшли чотири українці та євреї Герман Маєрович. Окрім того, унікальним випадком для сільського післявоєнного простору Закарпатської України було рішення комітету про те, що «людей, які будуть піймані на крадіжці єврейського майна, потрібно наказати або передати військовій прокуратурі»³⁷. Така позиція сільської влади, очевидно, пов'язана з тим, що вцілілий євреї отримав можливість впливати на її рішення, а, отже, його повернення стало видимим для колишніх сусідів та спонукало сільську владу не ігнорувати його присутність та вимоги. Також участь уцілілих у Голокості в таких комісіях залежала від активної позиції самих євреїв. Так, Дезідер Бендиківич із села Вонігово став постійним членом такої комісії та брав участь в оцінюванні стану єврейських будівель із червня до листопада 1945 р.³⁸

Сценарії розподілу майна євреїв

На Закарпатській Україні існували різні сценарії розподілу єврейського майна, спричинені відсутністю узгодженості між органами влади. Житлові будинки були передані селянам-неєвреям безкоштовно, продані на публічному аукціоні, здані в оренду, а також продані або передані єврейським власником неєвреям безоплатно.

Різноманітним був і соціальний статус людей, які отримували чи купували єврейські будинки. Наприклад, у селі Вонігово 27 грудня 1945 р. було складено два списки єврейської нерухомості села. Кожен список містив імена євреїв — попередніх власників. У списках зазначалися 62 приватних будинки євреїв. Із них 14 будинків отримали звичайні жителі села, 12 будинків — добровольці Червоної та Чехословацької армій, 10 будинків — люди з інвалідністю, ще 6 будинків залишалися не зайнятими. Окремо у списках було відзначено хати, які одержали соціально привілейовані верстви суспільства, а також

³¹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 107.

³² ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 124.

³³ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 110.

³⁴ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 12.

³⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 13.

³⁶ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 17.

³⁷ ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

³⁸ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 124, 140.

новостворені інституції: один будинок перейшов директору школи, один — вчителю, ще в одному єврейському будинку було розміщено кооператив (торговельну спілку села). Окрім того, сільський народний комітет також отримав єврейський будинок для проведення зустрічей та зборів³⁹.

Додатковий документ із того ж села описує майно євреїв, яке було розподілене «на аукціонах чи отримане іншим шляхом». Так, одну єврейську хату села Вонігово купив у Ганса Шулема військовий доброволець Василь Цюпинець. Ще троє звичайних громадян села також придбали будинки у вцілілих євреїв, а троє неєвреїв отримали будинки безкоштовно від колишніх власників. Крім того, троє жителів села купили будинки на аукціоні. Доброволець Стефан Станко також придбав будинок Адольфа Гершковича на аукціоні, як і троє осіб, котрі були позначені як люди з інвалідністю — вони теж купили собі будинки на публічному аукціоні⁴⁰.

У перші місяці після вигнання угорської влади єврейські будинки від сільських комітетів отримували звичайні селяни — колишні сусіди євреїв. Іноді сільські комітети видавали будинки на певних умовах. Оскільки не було жодних вказівок вищих органів влади, сільська влада не була до кінця впевненою, чи законним є перерозподіл майна євреїв. Так, 15 грудня 1944 р. Василь Марінець із села Терново отримав єврейський будинок, але комітет зобов'язав його повернути майно «у випадку приходу власника хати»⁴¹.

Ситуація кардинально змінилася наприкінці весни 1945 р. Сільські народні комітети почали надавати єврейські будинки передусім новому найпривілейованішому соціальному прошарку тодішнього суспільства. Це були добровольці Червоної або Чехословацької армій, їхні сім'ї, а також партизани. Серед них була велика кількість людей з інвалідністю, отриманою в ході бойових дій.

Одночасний призов до радянської та чехословацької армій розпочався в листопаді 1944 р., коли територія східного Закарпаття перебувала під подвійним контролем — чехословацької адміністрації та військового командування Червоної армії. Найзнедоленіші верстви населення у зв'язку з помітним погіршенням матеріального становища, особливо в сільській місцевості, добровільно вступали до лав Червоної армії, сподіваючись на винагороду, обіцяну радянськими

агітаторами. Проте часто набір мав примусовий характер⁴². Загальна кількість мобілізованих до Червоної армії восени 1944 та навесні 1945 р. становила 15 299 осіб. Водночас до Чехословацької армії було записано 6 735 жителів Закарпатської України⁴³.

Добровольці та їхні сім'ї зверталися до сільських комітетів із проханням надати єврейські будинки або вирішити конфлікти щодо житла, яке вони вже отримали раніше. Сільський комітет встановлював вартість будинку, якщо це не був публічний аукціон (про це йтиметься далі). Місцева влада також вирішувала, який відсоток від фактичної ціни має сплатити покупець. Вартість часто залежала від особистих факторів, як-от родинні зв'язки чи дружні взаємини.

Шахрайство, спекуляції та корупційна складова також мали місце в рішеннях місцевої влади про розподіл. Це призводило до конфліктів та взаємних звинувачень серед неєвреїв щодо єврейського майна. Так, у листі комітету села Дулово до вищої інстанції зазначалося, що український селянин Іван Ілько заслуговує на єврейський будинок більше, ніж інший кандидат Василь Федина. У листі натякають на те, що Василь Федина отримав єврейську хату корупційним шляхом. Мовляв, саме Іван Ілько хоче дістати цей дім «не за протекцією, і його батько не є членом сільського комітету, а тому, що воював у лавах Чехословацької армії». Іван Ілько заявляв, що планує віддати цю хату для канцелярії комуністичної партії села; а той єврейський будинок, де розташована канцелярія, потрібно віддати Василю Федині, бо він теж доброволець Червоної армії і походить з бідної родини. Водночас усі члени комуністичної партії села погоджуються на такий обмін, окрім одного — Івана Цьоки. Він хотів забрати собі це приміщення, але в нього вже був один великий будинок, тому що його сини — теж добровольці Чеської армії⁴⁴.

У селі Чумальово сільський народний комітет розділив єврейський будинок між двома особами, однією з яких був двічі поранений доброволець Червоної армії Василь Паканич. Він скаржився, що Христина Бабиш, котра отримала другу половину будинку, зламала двері в його частину дому і не хоче йти, хоча «у неї вже є одна єврейська хата і половина млина»⁴⁵.

⁴² Народний архів Чехії (Národní archiv České Republiky – NAČR), f. 1419 (Archiv Huberta Ripky), ka. 194. sign. 1–5–3–1ar2. Osobní složky, f. 32.

⁴³ Микола Вегеш і Чілла Фединець, ред., *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010), 272.

⁴⁴ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 31.

⁴⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 161.

³⁹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 163–163 зв.

⁴⁰ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 164.

⁴¹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 2.

Також єврейське майно здавалося в оренду неєвреям, починаючи з перших місяців після вступу радянської армії. Ця практика не набула значного поширення і провокувала конфлікти між місцевою владою та орендарями. Їх причиною була відсутність юридичних норм щодо орендування державного майна, адже оренда приватної власності була забороненою. Це спричиняло численні махінації, які вчиняли як представники сільських органів влади, так і орендарі. Через неузгодженість правил оренди НРЗУ в червні 1945 р. видала розпорядження для всіх органів влади, щоб договори про оренду склалися в кількох примірниках і надсилалися обов'язково до окружних народних комітетів⁴⁶. Проте ситуація не покращилася. Наприклад, восени 1944 р. державному вчителю Михайлу Мурзі народний комітет села Нересниця видав в оренду єврейський будинок, установивши орендну плату в 40 пенго на місяць до 1 січня 1945 р.⁴⁷ Після початку року нову плату не призначили, посилаючись на те, що її має встановити окружний народний комітет. 26 лютого 1945 р. вчитель написав скаргу до окружної влади, що будинок у нього відбирає сільський комітет, а він витратив на ремонт вже 210 пенго. Михайло Мурга побоювався, що інший єврейський будинок, який йому обіцяє видати сільська влада, перебуває в поганому стані, а тому теж потребує ремонту. Отже, він просив залишити йому орендований будинок⁴⁸.

Ось ще один приклад, який ілюструє цього разу вже недобросовісність орендаря. 16 грудня 1944 р. мешканець села Руське Поле українець Іван Канюка попросив у сільського народного комітету в оренду будинок Германа Каца, аргументуючи це тим, що не має власного житла. Сільський уряд погодився віддати йому будинок, але в листопаді 1945 р. Іван відмовився покинути хату⁴⁹.

Набагато частіше, ніж надання в оренду, сільські комітети продавали нерухомість неєвреям на публічних аукціонах. Це суперечливе явище не регулювалося жодним законом чи розпорядженням влади й виникло виключно з досвіду участі в подібних акціях у період чеської і, головним чином, угорської влади. Публічні аукціони з продажу єврейської власності відбувалися на Закарпатті в серпні 1944 р., одразу після депортації євреїв до Аушвіца. Через слабку централізацію влади публічні аукціони стали масовим явищем у сільській місцевості

Закарпаття. Наприклад, у селі Крива 20 жовтня 1945 р. місцевий українець Микола Петричко самовільно зібрав деяких знайомих жителів села й розпочав публічний аукціон із продажу єврейських будинків, які, нібито, «не підлягали відновленню і були у непридатному до проживання стані»⁵⁰. Микола був членом сільського народного комітету, але провів перерозподіл майна євреїв без відома сільської та окружної влади, а також жителів села і продавав майно за «смішними цінами». Народний комітет села поскаржився на Миколу Петричка до окружного комітету, наголошуючи, що цей чоловік підриває «авторитет сільської та окружної влади». Однак у цій скарзі сільські чиновники наполягали на проведенні ще одного аукціону, адже «єврейські будинки все одно порозкрадають»⁵¹.

Рішення про використання коштів від продажу майна повністю залежало від сільської влади і ґрунтувалося на особистих моральних якостях представників сільських народних комітетів. Так відбувалося під час першої хвилі перерозподілу восени 1944 – взимку 1945 р. Проте невдовзі перші розпорядження окружних комітетів у цьому питанні наголошували на неприпустимості використання цих коштів на потреби сіл. Так, у кінці листопада 1944 р. в селі Липча голова комітету запропонував перерахувати кошти від продажу єврейських будинків до сільського бюджету й використати їх на власні потреби⁵². Лише в березні 1945 р. окружний комітет заборонив селу Липча використовувати ці гроші й зажадав перерахувати їх на окремий рахунок⁵³. Однак за цей час, імовірно, село вже могло використати ці кошти. Водночас реакції окружної влади на самовільне використання грошей від продажу єврейського майна почали з'являтися вже в січні 1945 р. Так, Тячівський окружком наказав владі села Бедевля перерахувати кошти на депозит і віддати їх євреям, якщо вони повернуться з концентраційних таборів⁵⁴. А 2 серпня 1945 р. сільський комітет села Вонігово вирішив продати Юрію Олагу, батькові двох синів-добровольців Червоної армії, хлів Лазаря Вольфа. Гроші адміністрація села постановила покласти на депозит та віддати Лазарю, якщо він повернеться з таборів⁵⁵.

⁵⁰ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 106.

⁵¹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 106 зв.

⁵² ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

⁵³ ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 7.

⁵⁴ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 6.

⁵⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 55.

⁴⁶ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 27, арк. 111.

⁴⁷ Із жовтня 1944 до листопада 1945 р. в Закарпатській Україні одночасно використовувалися три грошові одиниці: угорські пенго, чехословацькі крони та радянські рублі.

⁴⁸ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 27, арк. 100.

⁴⁹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 27, арк. 4, 5.

Висновки

Процес конфіскації та перерозподілу єврейської власності розпочався в сільському просторі одразу з приходом Червоної армії та створенням мережі місцевих адміністрацій. У перші кілька тижнів після вступу радянських військ відбувалося стихійне пограбування єврейських будинків, що призвело до необхідності правового врегулювання та зупинення цього процесу. Вищий орган влади Закарпатської України санкціонував конфіскацію та перерозподіл єврейських будинків, не вказуючи, що це єврейська власність. Однак реалізація цього процесу була покладена на найнижчі ланки місцевої адміністрації. Процес був несистематичним і часто корумпованим. У сільській місцевості органи влади склалися з неєвреїв, переважно українців, а вцілілі євреї майже не були представлені в адміністраціях, оскільки конфіскація і перерозподіл відбулися до того, як більшість євреїв повернулися на Закарпаття.

На початку 1945 р. вищі органи влади спробували зупинити процес самовільного перерозподілу майна в селах. Проте влітку 1945 р. ситуація з дистрибуцією будинків призвела до спалаху ворожнечі та численних конфліктів щодо майна вцілілих. Ці конфлікти відбувалися як між євреями та неєвреями, так і між самими українцями. У результаті виїзд євреїв із сільської місцевості за кордон розпочався безпосередньо перед прибуттям додому більшості вцілілих. Окрім того, частина з тих, хто вижив та повернувся у свої села, почала переїжджати до міст, де загальні умови життя були набагато кращими, а реституція значно ефективнішою. Перспектива подальших досліджень цієї теми для нас полягає у вивченні процесу перерозподілу єврейського майна в міському просторі, а також розгляді реакцій самих уцілілих на позбавлення їх майна.

Pavlo Khudish

THE POSTWAR RURAL SPACE OF TRANSCARPATIA: CONFISCATION AND DISTRIBUTION OF THE PROPERTY OF JEWISH HOLOCAUST SURVIVORS, 1944–1945⁵⁶

The article analyzes the process and mechanisms of confiscating the property of Holocaust survivors in postwar Transcarpathia in 1944–1945. After the entry of the Red Army and the expulsion of the Hungarian authorities,

⁵⁶ The author would like to express his sincere gratitude for the support and opportunity to continue his research to the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies at the United States Holocaust Memorial Museum, as he was privileged to be a participant in the Virtual Research

a system of temporary authorities, the National Committees, was created in the region. These grassroots authorities in rural areas were composed of non-Jews, mostly Ukrainians, who were former neighbors of the Jews. The article analyzes the role of these grassroots authorities in the redistribution of Jewish property. The survivors who returned to their villages at the end of 1944 had no opportunity to influence the fate of their property, as they were not included in the local governments. Further, the role of the highest governing bodies of the quasi-state of Transcarpathian Ukraine in authorizing the distribution of Jewish property is described. Separately, the author draws attention to the phenomenon of looting of Jewish property in the first months after the Red Army's entry. The author focuses on the reactions of local authorities at various levels to the spontaneous looting of Jewish property by non-Jews. The article discusses the creation of special commissions that assessed Jewish property. In addition, various scenarios of redistribution of Jewish property are analyzed. In particular, the leasing of Jewish houses to non-Jews, the sale of property at auctions, and the sale of real estate or the free transfer of property from a survivor to his former neighbor. Auctions for the sale of Jewish houses and other private buildings were widespread in rural areas of postwar Transcarpathia. Special emphasis is placed on the beneficiaries of the process of redistribution of Jewish property and the use of the funds from the sale of Jewish houses. Primarily, Jewish houses were acquired by newly privileged strata of the postwar society of Transcarpathia: volunteers of the Red and Czechoslovak armies and their families, as well as war disabled. At the same time, this process did not have a clearly defined mechanism and was often associated with corruption schemes. The issue of Jewish property led to numerous conflicts in the summer of 1945, both between survivors and non-Jews and between Ukrainians. This resulted in the exodus of a significant number of Jews from the socially close rural environment to the cities and emigration abroad.

Key words: Holocaust in Transcarpathia, Holocaust survivors, Jewish property, redistribution of Jewish property, looting, post-war Transcarpathia.

Bibliography

- Altshuler, Mordechai. *Religion and Jewish identity in the Soviet Union, 1941–1964*. Waltham, Mass.: Brandeis University Press, 2012.
- Braham, Randolph L. *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2013.
- Braham, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, 2000.

Stipend for Mandel Center Alumni of the Ukrainian Summer Programs. The author is also grateful for the support provided by the Memorial Foundation for Jewish Culture.

Braham, Randolph L., ed. *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Vols. 1–2. New York, 1963.

Capková, Katerina, and Kamil Kijek, eds. *Jewish Lives Under Communism: New Perspectives*. Rutgers University Press, 2022.

Cichopek-Gajraj, Anna. *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge University Press, 2014.

Fedinec, Csilla. «Jewish eyewitness testimonies in Transcarpathia (Carpathian Ruthenia) in the transition from the Hungarian to the soviet regime (1944–1945)». In *Righteous among the Nations: The scope and forms of help to Jews in East-Central Europe during the occupation by the Third Reich*, edited by W. Wierzbieniec, and E. Raczy, 118–129. Jarosław, 2014.

Gross, S. Y., and Y. Yosef Cohen, comp. and eds. *Sefer Marmarosh: mea ve-shishim kehilot kedoshot be- yishuvan u-ve-hurbanan* [The Marmaros Book: In Memory of 160 Jewish Communities]. Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983, 1996.

Jelinek, Yeshayahu A. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. Boulder, Colo: East European Monographs, 2007.

Leno, Pavlo. «Ievrei v systemi koordynat ukraintsiv Zakarpattia mizhvoiennoho periodu». In *Polityka pamiaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh*, 422–435. Rivne, 2018.

Lévai, Jenő. *Zsidósors Magyarországon. Jewish Fate in Hungary*. Budapest: Magyar Téka, 1948.

Mishchanyn, Vasyl. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944–1950rr*. Uzhhorod: RIK-U, 2018.

Mitsel, Michael. «The activity of “the Joint” in Mukachevo in 1944–1945 and the Soviet Attitude toward it in 1953». *Jews in Russia and Eastern Europe* 1(58) (2007): 5–39.

Quilitzsch, Anya. «Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II». Ph.D. diss. Indiana University, 2016.

«Rozporiadzhennia chys. 12 pro zdiisnennia postanovy Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy z dnia 21 hrudnia 1944 roku pro dopomohu zhertvam fashystskoho teroru». In *Visnyk Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy*. Chyslo 3. Uzhhorod, 1944.

Segal, Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945*. Stanford University Press, 2016.

Slavik, Yurii. *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti*. Dnipro: Tkuma, 2017.

Statistický lexicon obcí v Republice Československé. Vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1. prosince 1930. Díl IV: Země Podkarpatoruská. Praha: Orbis, 1937.

Vehesh, Mykola, and Chilla Fedynets, eds. *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura. Ukrainomovnyi variant ukrainsko-uhorskoho vydannia*. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2010.

Wehle, Kurt. «The Jews in Bohemia and Moravia: 1945–1948». In *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*. Vol. 3, ed. Avigdon Dagan, 499–530. Philadelphia and New York: The Jewish Publication Society of America, 1984.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO). F. R-62, op. 1, spr. 26, 27. F. R-108, op. 1, spr. 22. F. R-238, op. 1, spr. 8.

Národní archiv České Republiky (NAČR). F. 1419 (Archiv Huberta Ripky), ka. 194. 1–5–3–1ar2, Osobní složky, f. 32.

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.03

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

СВІДЧЕННЯ ІСААКА РОЗЕНБЛАТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Дедалі частіше науковці у своїх дослідженнях використовують не лише документальні архівні джерела, а й усні свідчення очевидців та учасників подій. Усна історія — це не нова галузь історичної науки, а нова методика — спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами. Головним предметом її вивчення є суб'єктивний досвід окремої людини. На сьогодні немає консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії. Згідно з визначенням Асоціації усної історії (США), це ділянка досліджень та метод збирання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп й учасників подій минулого. Усна історія є найдавнішим способом історичного дослідження, що передувала писемності. Водночас за допомогою технічного прогресу, цифрових технологій XXI ст. вона стала одним із найсучасніших методів дослідження¹.

Усне свідчення, інтерв'ю як метод проведення наукових досліджень має низку переваг. Дослідження суб'єктивних усних джерел дає ключ для розуміння не лише історичного досвіду, а й відносин між сучасним та минулим, між спогадом та колективною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю. Саме в цьому полягає ключова особливість усної історії, її новаторство в контексті дослідження формування суспільної пам'яті². Як зазначає Тетяна Боряк, джерела усної історії виступають засобом подолання травми і, одночасно, олюднення та гуманізації минулого. Завдяки наданню переваги персональній історії над політичною до уваги дослідження

¹ Тетяна Пастушенко, «Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні», *Історія України* 17–18 (657–658) (2010): 10.

² Олександр Марущак, «Дослідження усної історії та пам'яті: "постпозитивістські" підходи», *Гілея* 43 (2011): 299–307.

потрапляють не державні інституції чи лідери, а конкретна людина як творець минулого³.

Впровадження в науковий обіг нових історичних документів — свідчень тих, хто пережив нацистську окупацію, — збагачує джерельну історичну базу дослідників, надає детальнішу інформацію про події того часу. Одними з найбільших архівосховищ усноісторичних джерел Голокосту є Інститут візуальної історії та освіти фонду ШОА університету Південної Каліфорнії (США) та наукова інституція Яхад-ін Унум у Парижі (Франція)⁴.

Провідним усноісторичним проєктом збереження пам'яті про Голокост став проєкт відеосвідчень «Ті, що пережили Шоа», заснований С. Спілбергом 1994 р. У 1994–1999 рр. записувалися свідчення вцілілих у Голокості, а також спогади свідків, рятівників та інших жертв нацистських переслідувань. Більшість із них взято у євреїв, які були свідками Голокосту. З-понад 52 тисяч свідчень вони становлять 48 361. Також записано свідчення тих, хто надавав їм допомогу і рятував життя (1 115). Опитування проводилося в 56 країнах 32 мовами. На сайті Інституту можна переглянути детальний каталог відеосвідчень⁵.

В Україні фонд почав проводити опитування із жовтня 1996 р. Інтерв'ю, що стосуються подій на українських землях (у тому числі 3 423 — проведені в самій Україні), містять спогади євреїв, які пережили Голокост, ромів, свідків Ієгови, яким загрожувало знищення, учасників визволення або свідків цих подій, політичних в'язнів, людей, які допомагали жертвам Голокосту й рятували їх від переслідування. У середньому кожне інтерв'ю триває 2,5 год.⁶ Відеосвідчення становлять велику цінність не лише для Holocaust Studies, а й для регіональних, краєзнавчих досліджень. Матеріали можна і слід використовувати для досліджень мікроісторії. Структура розповіді містить

³ Тетяна Боряк, «Усна історія Голодомору: до питання про інтерпретацію історичного джерела», *Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів* 26 (2020): 280.

⁴ Зокрема, див.: Roman Mykhalchuk, «Holocaust oral history sources in the educational and scientific discourse (based on the sources of the Shoah Foundation of the University of Southern California and Yahad-In Unum in France)», In *International multidisciplinary scientific and practical Internet conference «Innovative projects and paradigms of international education»*, Georgia, Tbilisi; Ukraine, Kyiv, February 28 – March 1 (2023), 118–121.

⁵ Вебкаталог архіву візуальної історії Інституту фонду Шоа, див.: USC Shoah Foundation. *Visual History Archive*, дата звернення вересень 20, 2023, <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/bioSearch.aspx>.

⁶ Анна Ленчовська, «Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр.», *Голокост і сучасність* 2 (6) (2009): 119.

відомості про оповідача від його народження до моменту свідчення. Історична ретроспекція охоплює довоєнний, воєнний і повоєнний періоди. Наприкінці інтерв'ю респонденти демонстрували фото та документи, що підтверджували викладену розповідь. Великою перевагою відеосвідчення є можливість візуально сприймати, а відтак — аналізувати поведінку оповідача. Це дає змогу не лише вивчати факти та події, про які йдеться, а й фіксувати емоції (плач, сміх), психологічний стан респондента, його/її реакції на події, що інколи промовляє красномовніше за офіційні та сухі слова.

Колекція фонду Шоа містить 16 відеосвідчень євреїв та неєвреїв — тих, хто їх рятував у Мізочі⁷, англійською, українською, російською,

⁷ Про Голокост в Мізочі можна дізнатися з: Роман Михальчук, *Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955* (Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022); Роман Михальчук, «Заслужено життям», *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* 7 (2009): 76–84; Роман Михальчук, «Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині», *Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Рівненського ін-ту слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту* 11, серія «Історичні та політичні науки» (2011): 96–100; Роман Михальчук, «Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту* 21 (2011): 304–315; Роман Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії», *Голокост і сучасність* 2(10) (2011): 97–165; Роман Михальчук, «Голокост мізоцьких євреїв», *Гардаріка: матеріали Всеукр. конкурсу наук.-популяр. ст.*, ред. І. В. Постольник та ін. (Харків: Право, 2015), 136–147; Роман Михальчук, «Пам'ять про Мізоцьку Катастрофу», *Тези доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика вшанування пам'яті жертв геноцидів та масових убивств»*, Рівне, 19–20 травня 2016 р., дата звернення грудень 15, 2017, http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Myhalchuk_R.pdf; Роман Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усно історичного проекту у липні–серпні 2016 р.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017): 265–274; Роман Михальчук, «Діяльність закордонних інституцій в контексті збереження пам'яті про Голокост у Мізочі», *Тези доповідей V всеукраїнської науково-практичної конференції «Конструктивне формування / коригування колективної пам'яті»*, Рівне, 11–12 травня 2018 р., дата звернення грудень 25, 2019, http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Myhalchuk_R.pdf; Роман Михальчук, «Голокост в Мізочі», *Вікіпедія*, дата звернення вересень 20, 2023, https://uk.wikipedia.org/wiki/Голокост_у_Мізочі; Роман Михальчук, «Мемуари та усно-історичні свідчення євреїв як джерело вивчення історії Голокосту в Рівному», *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України* 13 (2020): 15–19; Роман Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США», *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* 62 (2021): 226–238; Роман Михальчук, «Геноцид євреїв Західної Волині на прикладі містечка Мізоч в 1942 р.», *Intermarum: історія, політика, культура* 11 (2022); Роман Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», *Zaporizhzhia Historical Review* 6(58) (2022): 209–229; Роман Михальчук, «“Я був гірше ніж собака і весь час питаю чому так”: становище євреїв у Мізочі під час Голокосту», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 58–100; Роман Михальчук, «Порятунок волинських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч)», *Актуальні питання української та всесвітньої історії: минуле і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Рівне, 25 жовтня 2022 р. (Львів–Торунь: Liha-Pres, 2022), 22–25; Роман Михальчук, «Травма Голокосту у свідченнях жертв», *Актуальні проблеми вітчизняної та*

іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом⁸. Одне з них про Праведницю народів світу Марію Слободюк (Мосійчук) транскрибовано та опубліковано автором⁹. В окремій статті коротко проаналізовано долі окремих мізоцьких євреїв на основі їхніх свідчень: Клер Борен, Емілія Голдбартена, Семена Велінгера, а також Ісаака Розенблата, про якого йдеться в цій публікації¹⁰.

Цей матеріал присвячений відеоінтерв'ю Ісаака Розенблата, яке було записано в м. Буенос-Айрес (Аргентина) 7 грудня 1997 р. Номер інтерв'ю: 38507. Інтерв'юер: Грасієла Лураті. На момент зйомки свідку було 67 років. Відеоінтерв'ю транскрибоване та перекладено з іспанської на українську мову¹¹. Транскрибовані та перекладені на українську мову з різних мов інтерв'ю — спогади євреїв Мізоча з архіву Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа (USC Shoah Foundation The Institute for Visual History and Education) — дають можливість реконструювати події геноциду та аналізувати події більш широко та різносторонньо. Одним з таких джерел є відеоінтерв'ю Ісаака Розенблата.

Ісаак Розенблат народився 8 квітня 1930 р. в м. Конське, що в провінції Кельце, Польща. Сім'я була віруючою, але не ортодоксальною, а також численною. «Нас було шестеро братів та сестер»¹², — зазначав Розенблат.

всесвітньої історії: зб. наук. пр. Рівн. держ. гуманіт. ун-ту 34 (2022): 62–68; Roman Mykhalchuk, «“I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood”: resistance of Mizoch jews during the Holocaust», *Eminak* 4(40) (2022): 236–253; Роман Михальчук, «Методи порятунку мізоцьких євреїв під час Голокосту», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* 34, серія: Історичні науки (2023): 32–36; Роман Михальчук і Петро Долганов, «“Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг”: пограбування євреїв Мізоча під час Голокосту», *Україна Модерна* 34 (2023): 166–221.

⁸ USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA), testimony № 38193 (Maria Moseichuk, Ukrainian); № 38669 (Nikolai Slobodiuk, Ukrainian); № 46431 (George Ganzberg, English); № 18572 (Clare Boren, English); № 7722 (Emil Goldbarten, English); № 17845 (Rachel Mosse, English); № 52998 (Jozeph Likwornik, English); № 37515 (Igor' Avannov, Russian); № 38542 (Elizaveta Palamarchuk, Russian); № 44509 (Semen Velinger, Russian); № 38507 (Isaac Rozenblat, Spanish); № 35066 (Bunia Finkiel, Portuguese); № 20499 (Ema Altrichterova, Czech); № 47229 (Jozef Stos, Polish); № 49034 (Rivah Bregnan, Hebrew); № 38537 (Me'ir Veltfroynd, Hebrew).

⁹ Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук», 97–165.

¹⁰ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 226–238.

¹¹ Цей транскрипт і переклад на українську мову відеоінтерв'ю Ісаака Розенблата Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснений у рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

¹² Тут і далі усі цитати взяті з: USC SFI VHA, testimony № 38507 (Isaac Rozenblat).

Євреї в Конському проживали відносно спокійно, поки не розпочалася Друга світова війна. До міста переїхало багато німецьких євреїв. Одна така родина розмістилася в будинку дядька Ісаака. Тому з маленького віку він знав, що в Німеччині переслідували євреїв.

В їхньому місті бомбардували два заводи, тому деякий час вони переховувалися в лісі. Після повернення вирішили, що так жити небезпечно і наважилися переїхати на Схід. Спочатку вони поїхали в Пулави, а звідти — у Львів. Проте в місті вже було багато біженців і не було місця, де можна було б зупинитися. Їм порадили їхати далі і так вони потрапили в Рівне. Там вони опинилися в різних родинах, бо неможливо було прийняти разом усіх. Однак довго затриматися в Рівному теж не вдалося і вони переїхали в менше місто — Мізоч. Розенблат згадував:

Я пам'ятаю про те, що коли приїхав до цього міста, Мізоча, нас зустрічав рабин з помічником і повідомляв, куди мене треба було везти. Отже, ми приїхали до одного будинку, а тим часом інші візки привозили решту моєї родини в це місто, Мізоч. [...] Ми прибули до Мізоча, а потім потроху приєдналася решта моєї родини: мої брати, мої батьки, кожен привозив одного з членів родини, і там нас усіх зустрічали євреї і допомагали нам у пошуках житла. У нас не було нічого, тож тоді кожний нам приносив те, що міг, для наших побутових потреб, таким чином нам допомогли спочатку, коли ми приїхали до цього міста Мізоча.

У Мізочі проживали три найбільші національні групи: поляки, українці та євреї. Коли була встановлена німецька окупація, євреїв «закрили в гетто і спорудили барикади, аби не можна було пройти, усі повинні були жити в гетто. І почали працювати». Оскільки батько Ісаака не міг займатися комерцією, хлопець найнявся випасати корів у місцевої селянки за продукти харчування, коли мав змогу ще виходити з гетто. Його два брати Янкель та Лейбл працювали в гетто у єврея, який випікав хліб. Їхній дім був поза межами гетто, тож усій родині довелося перебратися з власного будинку в гетто, де вони проживали в тісноті в одній кімнаті.

Багато євреїв з околиць приїхали до Мізоча і розповідали про вбивства у своїх населених пунктах. Зокрема, двоюрідний брат Ісаака із Рівного під час ліквідації гетто зміг втекти (його врятував німець) і розповів йому про це, коли прибув до Мізоча:

Отож, ми прекрасно знали про те, що відбувалося навколо нас. [...] Ми прекрасно знали про ці чутки, ми добре знали про те, що було в Дубно, що було в Здолбунові також, усі ці містечка розташовувалися поряд. А про Рівне, скажімо, ми знали, що там ліквідували гетто.

Під час розгрому мізоцького гетто та опору євреїв¹³ усі розбіглися і сталося так, що родина роз'єдналася. Підпал та пожежа сприяли тому, що деякі євреї змогли вирватися з гетто, а деякі — заховатися. Ісаак Розенблат разом з іншими бранцями гетто заховалися на горіщі. Він згадував:

Це було маленьке горище, але там ми були один на одному. Неможливо було дихати, та люди на цьому горищі були один на одному. Потім ми почули, що прийшов поліцай, зайшов усередину і хапав усіх, хто був усередині. Крики, сльози, молитви, усе що завгодно можна було там почути, у той момент я чув увесь той розгартіяш, у цьому домі перебував також сам власник будинку, який був дуже кремезним чоловіком.

Через деякий час група євреїв вирішила покинути свою схованку в гетто. Однак знайти надійне місце переховування не вдалося — навпаки, Ісаака переслідували. Колишні друзі-пастухи, побачивши його, хотіли за винагороду передати поліцейським: «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцаям». Вони його так побили, що, за свідченнями Розенблата, він обмочився і ледве втік до знайомої селянки, в якій раніше пас худобу. Однак пастухи переслідували його і в цієї селянки, та вона його врятувала, відчинивши вікно, через яке він утік¹⁴.

Переслідування однолітками продовжувалося, доки Ісаак не опинився в сусідньому селі в чехів і заховався в сараї у діжці¹⁵. Господар виявив єврея, але не виказав переслідувачам, а Ісааку допоміг з їжею і порадою рятуватися в лісі.

По дорозі Розенблат зустрів чоловіка, який віз цукрові буряки на мізоцький цукрозавод (ім'я та національність не вказані). Це була перша людина, яка взяла його переховувати в сінниках разом зі свинями та коровами. Два дні чоловік приносив йому їжу, але коли про це стало відомо дружині, то ситуація змінилася. Те, що їхній син був поліцейським, змусило Ісаака піти від цього чоловіка. Господар дав йому в дорогу їжу, одяг і взуття, а його донька порадила йти до чеського поселення. У контексті цієї розповіді постають колізії родини в процесі порятунку, коли батько та донька — «за» порятунок жертви

¹³ Докладніше про опір євреїв під час розгрому мізоцького гетто див: Mykhailchuk, «I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood», 236–253.

¹⁴ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 228.

¹⁵ Роман Михальчук, «(Не)вшанування рятівників: коли політична доцільність переважає здоровий глузд», *Historians*, травень 13, 2021, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2856-roman-mikhailchuk-ne-vshanuvannya-ryativnikiv-koli-politichna-dotsilnist-perevazhae-zdorovij-gluzd#ftnref7>.

Голокосту, а інша половина сім'ї — мати та син — на протилежному боці.

Після цього стався випадок, через який Ісаак ледве не втратив життя. Місцевий житель зустрів його на дорозі і хотів привести в Мізоч, щоб здати окупантам. Ісаак згадував:

Його звали Шуляк, і він був дуже п'яним. Він схопив мене і почав бити так, що мені самому захотілося здатися німцям. Але він був таким, таким п'яним, він бив мене дуже сильно, так сильно, що я перестав дихати. Я був майже мертвим, весь у крові. А він штовхав мене ногами, він штовхав мене, щоб привести до цього села, тому що ми були поза його межами. Він бив мене до тих пір, поки сам не втомився і пішов. Я залишився на землі. А потім я почув, або нічого більш не чув, піднявся і пішов назад. Але я пам'ятаю, що був весь у крові, з усіх боків.

Цей випадок змусив Ісаака стати обережнішим. Відтепер він ходив навколо сіл, де були хати, тобто хуторами. Складнощі його побуту полягали в тому, що йому давали їсти, але не давали притулку. Розенблат згадував:

[...] Вони не запрошували мене додому, тому що боялися, і розповідали про те, що, коли хапали єврея у когось вдома, то їх вбивали. [...] Насправді, моєю метою була не їжа, а можливість трохи побути в теплому приміщенні і зберегти дешицю тепла.

Таким чином Ісаак переходив з одного села в інше, ночував у сінниках чужих хат. Усі локації перебування не пам'ятає, але в одному випадку згадував про с. Зелений Дуб¹⁶.

У спогадах Розенблата описано кілька зустрічей з поліцейськими. Одного разу вони його переслідували, стріляли, але були п'яні, тому йому вдалося втекти. Іншого разу він зустрів поліцейського, який під прицілом рушниць вів знайомого єврея до Мізоча. Цей єврей також його впізнав, бо був другом його сім'ї, але нічого не сказав. Поряд їхав на возі українець, який бачив, що відбувається, але на нього поліцейському не доніс, а привіз Ісаака до лісу і дав йому їсти.

Згодом Розенблат зустрів польську родину, яка взяла його переховувати. Однак це був кінець 1943 р., коли міжнаціональні відносини між українцями та поляками були досить напруженими. Тож у період Волинської трагедії його рятівники — поляки — змушені були теж переховуватися. Розенблат згадував: «Уночі їх також переслідували, скажімо, так, як євреїв, українці до них погано ставилися»¹⁷. Наприкінці

1943 р. поляки виїхали із села в місто, чого він не міг зробити, адже його б відразу виявили.

Після цього Ісаак потрапив до лісу, де зустрів партизанів. Він чітко не пояснював, що це був за загін, але зазначав, що це були російські люди, які дезертирували з армії, щоб не потрапити до німців. Там він зустрів двоюрідного брата (Шошек Островецький). Проте, як зазначав Ісаак, «якщо у тебе не було зброї, вони тебе не приймали», тому люди, які були в лісі, не могли йти до них, але могли перебувати поряд. Згодом цей загін був розгромлений невідомими людьми¹⁸.

У свідченнях Розенблат згадував про українських хлопчиків на річці, які донесли на нього поліцейському, який привів його до комендатури¹⁹. Там його впізнали. Виявилось, що один з присутніх ходив разом з Ісааком до школи, тому під час допиту його не били і не ображали. Розенблат згадував:

Потім [до комендатури] прийшов один селянин, який дізнався про те, що в них був хлопчик. Оскільки обидва його сини брали участь у націоналістичному русі, він потребував кого-небудь, хто б йому допомагав по господарству, тому він попросив, щоб йому мене віддали. Було помітно, що я їм сподобався, цим націоналістам, і вони мене запитали, чи не хотів би я працювати у цього селянина. Я сказав їм, що так. Я пішов до нього, до цього селянина, він навчив мене орати землю конем. Туди німці не приходили.

Селянин був задоволений його роботою і хвалився знайомим:

Подивіться, як вмів орати цей єврейський хлопчик. Дивіться, як швидко він цьому навчився і як добре він це робить. Я тільки-но його навчив, і дивіться, як добре у нього виходить. Ми стільки часу витратили тут на віслюка і не змогли це зробити добре, а подивіться на нього, за один день він навчився орати в полі²⁰.

Селянин ставився до нього добре, піклувався, коли він захворів на тиф до самого одужання. Невдовзі прийшли радянські війська і таким чином Ісаак Розенблат пережив окупацію. Він виїхав у Польщу і планував потрапити в Палестину. Однак доля розпорядилася інакше — через Чехословаччину та Австрію він потрапив в Італію. Місце перебування в цій країні він описував із захватом:

Я не відчував, що мене переслідують, ніхто не знав, що я був євреєм. Я ходив з італійцями на танці, на концерти, у кіно. Я дуже подружився з італійськими хлопцями, і вони завжди мене запрошували

¹⁸ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 230.

¹⁹ Михальчук, «(Не)вшанування рятівників».

²⁰ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 230.

на танці, так було в маленьких містечках, біля Модени: одне містечко називалося Сан Дамазо, інше — Сан Донніно. Я завжди ходив з ними на ці танці, познайомився з місцевими італійськими дівчатами. Дійсно, там, в Італії, я можу сказати, що я реально вперше відчув себе вільним. Саме з того моменту в мене залишилось це прекрасне почуття відчувати себе вільним, вільним від забобонів, пов'язаних із тим, що я єврей або щось інше.

Однак його друг Маєр Фукс подав ідею поїхати в Америку заробити грошей і кораблем вони потрапили до Аргентини, де Ісаак одружився і заснував бізнес з Маєром Фуксом у текстильній галузі.

Останні рефлексії Ісаака Розенבלата в інтерв'ю пов'язані з пам'яттю про трагедію Голокосту:

Те, що я зараз хочу сказати людству, іншими словами, це, щоб ніколи більше не повторилося те, що трапилося. Щоб навіть найхижіший звір, якого можна собі уявити, не зміг би подумати, що може статися те, що було під час Другої світової війни. Катастрофа подібного масштабу. Не поважати однієї або іншої людини, не маючи жодної причини для того, щоб вбивати один одного. Не маючи жодної причини одним вбивати інших. Це не має жодного гуманного або негуманного пояснення. Я не можу дати вам це пояснення, я цього не розумію і ніколи не зрозумію до останніх днів мого життя. Як можна вбивати людей, не пояснивши яку-небудь причину? Вбивати літніх людей, чоловіків, жінок, дітей, вагітних жінок? Я цього не розумію, і ніколи в моєму житті не зможу це зрозуміти. Таким є моє послання для людей, які будуть мене слухати.

Загалом, історія Ісаака Розенבלата порушує багато суперечливих питань, часто дражливих у міжнаціональних контекстах. Проаналізовані свідчення Розенבלата показують, наскільки різними можуть бути долі євреїв під час Голокосту і які різноманітні лінії поведінки щодо них можуть застосовувати місцеві жителі, *bystanders*, часто не на користь жертв. Свідчення інституту візуальної історії та освіти фонду ШОА університету Південної Каліфорнії в США мають потужний потенціал у дослідженні Голокосту. У них наявна ексклюзивна інформація, яка не зустрічається в інших джерелах. Натомість розповіді свідків та жертв дають можливість різносторонньо розкрити тему, однією з таких є історія Ісаака Розенבלата.

Представлене джерело, на жаль, значно перевищує норми публікації в журналі (близько 125 тис. знаків), тож його подано не повністю. Розповідається власне лише про події, які пережив герой розповіді, відколи потрапив з Польщі до Мізоча. У публікації упущено інформацію про дитинство та сім'ю, довоєнне становище Ісаака

Розенבלата, його післявоєнну історію тощо. Наприкінці інтерв'ю подаються його рефлексії щодо пережитого, травму Голокосту, яка переслідувала його все життя. Текст представлений у редакції перекладача з іспанської мови на українську.

ІНТЕРВ'Ю²¹

І: 7 грудня 1997 року. Свідок: Ісаак Розенблат. Інтерв'юєр: Грасієла Лураті. В місті Буенос Айрес, Аргентина. Іспанська мова. Мене звати Грасієла Лураті Л-У-Р-А-Т-І, сьогодні 7 грудня 1997 року. Я беру інтерв'ю у пана Ісаака Розенבלата у місті Буенос Айрес, Аргентина. Назвіть Ваше ім'я.

Р: Мене звати Ісаак Розенблат, Р-О-З-Е-Н-Б-Л-А-Т.

І: Дата Вашого народження.

Р: Дата мого народження 08.04.1930.

І: Скільки Вам зараз років?

Р: Мені зараз 67 років.

І: В якому місті ви народилися?

Р: Я народився в місті Конське, що в провінції Кельце, Польща.

[...]

Я пам'ятаю про те, що коли приїхав до цього міста, Мізоча, нас зустрічав рабин з помічником і повідомляв, куди мене треба було везти. Отже, ми приїхали до одного будинку, а тим часом інші візки привозили решту моєї родини в це місто, Мізоч.

І: Хто керував містом Мізочем, хто був при владі в той час?

Р: У цей час дійсно керували поляки, які, скажімо, були в стані війни, і видавали накази насамперед, там, у Рівному, де ми розділилися і де втратили вантажівку. Не знаю причини, з якої, можливо, вкрали вантажівку, я не пам'ятаю, або взяли її, щоб перевозити зброю в той час. Таким чином, ми залишилися без автомобіля. Ми прибули до Мізоча, а потім потроху приєдналася решта моєї родини: мої брати, мої батьки, кожен привозив одного з членів родини, і там нас усіх зустрічали євреї і допомагали нам у пошуках житла. У нас не було нічого, тож тоді кожний нам приносив те, що міг для наших побутових потреб, таким чином нам допомогли спочатку, коли ми приїхали до цього міста Мізоча. Тим часом, я думаю, що це було напередодні Нового року або чогось подібного, з огляду на те, що мій тато був Хазаном, я пам'ятаю, що за той невеликий проміжок часу, коли ми там перебували, його запрошували на молитву, скажімо, йому була надана честь молитися в цій Бейс-Медреш. Таким чином, він проводив

²¹ USC SFI VHA, testimony № 38507 (Isaac Rozenblat).

церемонії, а я, мій старший брат і ще один найменший брат, ми усі співали в хорі під час молитви. У нього був такий успіх від цього співу, що люди переказували з уст в уста, і наступного дня не можна було зайти до Бейс-Медреш, щоб послухати, як співає мій тато, як він проводить церемонію, під час, як це сказати, молитви. А потім потроху наше життя почало налагоджуватися, а тим часом прийшли росіяни.

І: На цьому зупинимося, щоб поміняти касету.

Name File: 38507.002

І: Касета номер два, Ісаак Розенблат. Ви нам розказували про прихід росіян до Мізоча. Як це було?

Р: Добре, прихід росіян до Мізоча був таким: мені здається, що його святкували. Тому що мій старший брат, який був прихильником соціалізму, так кричав від захвату, що аж захрип, скажімо, коли прийшли росіяни. Це було не так з боку мого тата, решти родини і решти друзів. У мого брата була своя група людей. Життя в Мізочі було, — я не знаю як, але більшість людей, які тікали з нашого міста Конське, а потім усі перебували в Рівному разом у вантажівці, усі вони прибули до Мізоча. Можна сказати, що в Мізочі сформувалась своєрідна колонія євреїв з міста Конське. Люди, з якими я був знайомий, скажімо, які були друзями мого тата, усі чотири родини, з якими ми їхали разом у вантажівці, а також інші люди, які тікали звідти. Отже, прибули росіяни, а з часом я почав ходити до української школи, де вивчав українську мову, навчився читати і писати в цей проміжок часу, що продовжувався недовго, але я точно не пам'ятаю скільки. Аби утримати родину, мій тато почав займатися комерцією, але це було заборонено росіянами. Наскільки я пам'ятаю, він торгував дріжджами. Дріжджі були дуже цінним товаром, тому що українцям були потрібні для приготування горілки, яку вони пили. І цей товар був їм потрібен, він мав дуже великий попит і його не вистачало. Отже, як би це сказати сучасною мовою, це називається контрабанда, і він, скажімо, діставав ці дріжджі з одного з міст Галичини, здається, воно називалося Станіслав (Івано-Франківськ), якщо я не помиляюся, де розташований завод з їх виготовлення. І привозив їх контрабандою, у потягах, до цього міста і перепродавав їх. Це продовжувалося до тих пір, доки його не схопили. Його схопили і посадили у в'язницю. Тоді, я пам'ятаю, що моя мама й усі ми пішли до суду, аби допомогти йому, і цілком випадково головою суду був росіянин, але це був російський єврей. Отже, питання про нас, пройшло досить багато часу, який він провів у в'язниці, і нам вдалося його витягти. Але ж він не вмів робити

більш нічого, крім цього, і знову розпочав те ж саме. Питання було в тому, що більш його не спіймали, тому що він став вже досвідченим і робив все, аби його не схопили, і ми, скажімо, продовжували жити в такий спосіб. Інші родини також були дуже обережними, це були друзі мого тата, більшість з них працювала там. У цьому місті Мізочі був цукровий завод, я пам'ятаю, що він розташований дуже близько біля озера, я пам'ятаю, що це був великий завод, який виробляв цукор з буряків. Тоді, скажімо, цей Вівальський, який був Паном, там, ще в Польщі, дуже багатим, він пішов працювати водієм, ось і все. Я пам'ятаю також, що мій старший брат ще з одним хлопцем з міста Конське пішли туди і організували щось подібне до колгоспу, тобто вони всі працювали разом із цією групою. І вони працювали на цьому заводі, тому що він пішов з нашої родини жити окремо з людьми із цього колгоспу. А я вивчав цікаві предмети, мені усього вистачало, я навчався, а ми жили, — звичайно, по суботах і п'ятницях ми завжди ходили, скажімо, молитися, як це було прийнято, а коли приходили опівдні, співали опівдні, після обіду. І життя продовжувалося таким чином увесь цей час, без особливих новин, наскільки я пам'ятаю. А потім почалася війна між росіянами і німцями.

І: Якими були відносини з українцями?

Р: Насправді. Я нічого не пам'ятаю, тому що ми влаштувалися і мешкали в будинку одного єврея, прізвище якого також було Мізоч, яке звучало так само, як назва міста, щось більш-менш подібне, його так називали там, і ми жили в цьому домі з його родиною. Я знаю, що ми платили оренду, не знаю, яким чином, але ми платили і нічого більшого. Ми жили в цьому домі, скажімо, не траплялося нічого надзвичайного, взагалі, жили нормальним життям. Я вчився, мій брат працював на цьому заводі, а мій батько, скажімо, купував і продавав ці дріжджі. І таким чином, скажімо, продовжувалося життя, доки не розпочалася війна з німцями.

І: Ви особисто спостерігали які-небудь прояви антисемітизму в той час?

Р: Антисемітизм був присутнім там, у Мізочі, ось я пам'ятаю один випадок, — наприклад, місце, де я мешкав, розташовувалося на пагорбі, а внизу була вулиця. І якраз у той момент проходив католицький священник, а українські хлопчачи досить погано з ним поводитися. Вони співали некрасивих пісень, спрямованих проти поляків і євреїв. Це було, скажімо, проявом того, що український націоналізм у той час був дуже сильним, і насамперед був направлений проти євреїв, а тоді вже проти поляків, яким також діставалося там,

у цій місцевості. Про антисемітизм у той час я більш нічого такого не пам'ятаю.

І: З ваших менших братів або сестер хтось народився в цей період?

Р: Ні, ні, ні, ні. Усі, хто приїхав, скажімо, всі народилися в Польщі в місті Конське. У цей період ніхто не народився, скажімо, в Україні, нічого подібного. Усі були маленькими, мої брати могли би вишукватися, як на сходах один за одним.

І: Скільки років було найменшій дитині в той час?

Р: Їй могло бути..., подивимося, мені тоді було дев'ять років, — припустімо, що в той час моїм братам і сестрам було десять, вісім, п'ять або шість років найменшій сестрі, щось таке.

І: Яким був будинок у Мізочі, де ви жили?

Р: Будинок у Мізочі складався з двох спальних кімнат і кухні. Це все, що я пам'ятаю. А там, всередині, скажімо, у цьому домі, де ми жили, був завод, де мололи мак, туди селяни привозили мак, щоб перемолоти його і таким чином отримували олію. А потім, я пам'ятаю, що ми їли щось таке чорного кольору, скажімо, те, що залишалося від перемелювання маку. Я не пам'ятаю, як воно називалася, але пам'ятаю, що на цьому заводі, у домі, де ми жили, були дуже добрі люди. Цей чоловік, цей Мізоч був дуже гарною людиною, і мав цей маленький завод, куди селяни привозили це. А після того як його перемелювали, отримували олію.

І: Чи могли ви тоді вживати кошерну їжу?

Р: Так, ми тоді ще могли, так, могли їсти щось з кошерної їжі. Наскільки я пам'ятаю, до останнього моменту, ми ніколи не їли, наприклад, свинину, її ніколи не було в нашому домі. До останнього моменту, скажімо, ніколи не було. Потім, так, ми вживали кошерне м'ясо, а, може й некошерне, цього я не можу сказати, тому що в той час я був маленьким, що я міг тоді знати?

І: У період, коли ви жили при комуністичному режимі, якою була якість їжі, яку ви отримували?

Р: Ми не голодували, їли, жили... Як казав мій тато, який був комерсантом, доводилося виживати. Це означає, що робітник ніколи не залишить роботу з причини, що не вміє це робити, а для батька тільки комерція завжди була його заробітком. У нас завжди все було. Життя там продовжувалося нормально, я ходив до школи і нічого більше.

І: Яким був прихід німців?

Р: Прихід німців я не пам'ятаю, тому що був малим, але він був схожим на той час, коли поляки тікали від німців. І росіяни також тікали і кидали зброю. Тому що Мізоч був тут, а Острог там, і я вже чув,

що німці були там, а росіяни тут, тобто це означає, що вони тут, — так я розумів. Отже, по дорозі вони кидали всю зброю, аби втекти, деяким вдалося втекти, а інші пішли до лісу і навіть залишилися там. Дуже мало. Але більшість потрапила в полон («плен»), тобто потрапили в полон, це означає, як це сказати, полон («плен»), іншими словами, їх схопили німці. Вони потрапили в полон не як дезертири, а тому що їх схопили і вони не могли втекти. Вони потрапили в полон і прийшли німці. А потім, коли прийшли німці, досить тривалий час ми, скажімо, були вільними, тоді ще не було створено гетто або щось подібне. А потім, із часом, ми вже почули, що, наприклад, у Дубно, яке розташовувалося недалеко, Острозі, Кременеці, Рівному були створені гетто для євреїв, їх туди розміщали. А Мізоч залишився, скажімо, ще вільним, там не було гетто. Це відповідає тому, що я пам'ятаю. Розповідали, наскільки я пам'ятаю, так, розповідали, що це було одне з останніх міст, де не було гетто. Але пізніше вийшов наказ, згідно з яким ми повинні були всі йти до гетто, тобто місто розділили на частини, в одній з яких був храм, скажімо, Шул і Бейс-Медреш, з цього великого кварталу зробили, скажімо, одну частину. Словом, місто розділили на арійську зону і єврейську зону. І там нас закрили в гетто і спорудили барикади, аби не можна було пройти, усі повинні були жити в гетто. І почали працювати. У той час я був..., — мій тато вже не міг займатися комерцією, тобто він вже не міг більше торгувати. Я не знаю, як вчинив мій тато, чи дозволили йому працювати в іншому місці. Я пішов, скажімо, до одного з найближчих сіл, щоб подивитися, яку роботу можна було б знайти, і там була одна вдова, яка мене взяла за пастушка, аби пасти корів. Гадаю, що в неї було три або чотири корови. Мабуть, в неї було три корови. Отже, я мав вранці йти — я міг виходити з гетто, і вести корів на пасовище за селом, де, я, скажімо, їх там пас. Саме на той час, я пам'ятаю, що збирали всю пшеницю, і я повинен був водити корів, скажімо, на те місце, яке залишилося після збору пшениці, куди вони заходили і для них там було багато їжі. А вона завжди мені говорила, що вони також знали, про те, що вбивають у Здолбунові, що вбивають у Дубно, що вбивають у Рівному. Вони вже знали про те, що відбувалося. Селянка завжди мені казала: «Дивися, якщо щось трапиться, ти знаєш, тікай сюди, я тебе сховаю». І добре, маленький хлопчик завжди вірить у ці речі, коли йому про це кажуть таким чином. Отже, я працював у неї, а вона давала мені їжу, яку я приносив додому. А два моїх брати, що були меншими за мене, які в мене були у той час, мені тоді було дванадцять років. І мій молодший брат, якому могло бути десять чи одинадцять

років, Янкель, а також був Лейбел, що йшов за ним. Ми були в гетто, і вони пішли працювати до єврея, який випікав хліб. А потім цей хліб видавали за картками, цей хліб повинен був видаватися за картками, давали хліб тому, хто приносив цю картку. І мій брат працював у цього пекаря. Потім я розкажу, який зв'язок існує між цим пекарем і що він мені сказав, коли я його зустрів. Отже, таким чином, життя продовжувалося, до того часу, коли... Я завжди ходив до села, в якому, скажімо, у мене, як то кажуть, з'явилися друзі — інші пастушки, хлопчики, які разом зі мною пасли худобу. Там ми розмовляли про все потроху. До тих пір, коли вони не дали мені, але серед дітей це буває інакше. Отже, скажімо, до того часу, коли одного дня...

І: Вам довелося переїхати, коли було створено гетто, чи ви залишилися?

Р: Усі євреї поїхали в гетто, не залишилося нікого за межами гетто.

І: Але будинок, в якому ви мешкали спочатку, він був за межами гетто, або ви повинні були переїхати?

Р: Він був за межами гетто, де мешкав цей, з родини Мізоч, він був за межами гетто, і ми повинні були поїхати і цей чоловік також мав поїхати зі свого дому, який він надавав нам в оренду, мав бути всередині гетто.

І: А яким був новий дім, який вам виділили в гетто?

Р: Це була одна кімната, де ми були на голові один у одного. Я точно не пам'ятаю, як, але знаю, що це була одна кімната, де ми жили всі разом у цій кімнаті.

І: А вода, ви мали її шукати на вулиці?

Р: Вода була, мені здається, був резервуар, але там не було гарячої води. З цього резервуару ми носили воду додому.

І: А туалети?

Р: Вони були спільними. Це означає, що багато сімей користувалися тим самим туалетом.

І: Ваш брат продовжував жити з вами чи жив окремо?

Р: Мій старший брат повернувся до нас, скажімо, але ходив працювати на цей завод. Скажімо, вранці він ходив на завод, а увечері повинен був повертатися ночувати сюди.

І: Яким чином можна було вийти з гетто? У вас була яка-небудь ідентифікація?

Р: Я не пригадую. Тому що, оскільки я був маленьким, міг пролізти через будь-яку шпарину, пролізав і виходив. Але точно не пам'ятаю. Мені здається, що були перепустки, скажімо, біля виходу. Я точно не пам'ятаю, як це було.

І: Ви не виходили через вхід, де була охорона гетто?

Р: Ні, я виходив у будь-якому місці, через будь-який отвір виходив і заходив.

І: Ви мали носити Зірку Давида?

Р: Так, мали носити Зірку Давида. Я не знаю про це.

І: Чому?

Р: Я її не носив, тому що я був маленьким, і я не знаю, як це було, я її не носив. Але залишалось дуже мало часу до того, як вони ввели, скажімо, — як оточили гетто, коли зробили з гетто, — воно існувало недовго, тому що його дуже швидко ліквідували.

І: У вас були продовольчі картки?

Р: Продовольчі картки, так, були продовольчі картки, так, були картки на все, я пам'ятаю.

І: На що ви мали право із цими картками, якщо пам'ятаєте?

Р: Не знаю. Знаю тільки, що були шалені черги за хлібом або за чимось іншим, я не пам'ятаю, тому що не купував ці речі. Знаю, що були великі черги, скажімо, включаючи сварки через ці картки.

І: Ви голодували в той час?

Р: Ні, я не голодував, тому що завжди приносив щось із села. Коли я йшов, ця жінка завжди мені давала що-небудь із собою додому. Отже, я думаю, що особисто я, не пам'ятаю, щоб голодував. А про інших братів, не дуже це пам'ятаю, скажімо, як це було. Але я думаю, що той, що працював у пекарні, приносив трохи хліба, а я приносив дещо із села, і отже, кожен з нас приносив що-небудь додому, таким чином ми змогли вижити, тобто ми не помирали з голоду. І це продовжувалося до того часу, коли одного дня не закрили гетто.

І: Як це було?

Р: Отже, ми прокинулися вранці і побачили, що щось відбувається, тому що побачили багато поліцаїв, що прибули, скажімо, з найближчих сіл, ми зрозуміли, що щось не так. Але я думаю, що люди тоді..., я не знаю, не було жодного розпорядження, не було жодного розпорядження. Не було жодної людини, яка могла б пояснити, а також нікого, хто б міг протистояти.

І: У місті був Юденрат (Єврейська Рада)?

Р: У місті був Юденрат. На жаль, я пам'ятаю, що керівником Юденрату, оскільки ви мене про це запитали, був дехто Кроненблум, який був сином того власника заводу в нашому місті, і його зробили, скажімо, комендантом Юденрату в Мізочі. Ми всі його ненавиділи, це я добре пам'ятаю. Він був доволі освіченим типом, володів німецькою мовою, звісно, не за ці речі, але ж його призначили керівником.

Але наскільки я розумію, він не був зобов'язаний погоджуватися із цим, як казали у мене вдома, він не мав погоджуватися, скажімо, бути керівником Юденрату там, і так далі і тому подібне. І його ми всі ненавиділи. Я пам'ятаю, що в той час всі його ненавиділи.

І: Ви казали, що приїхали поліцаї? Це були українські поліцаї?

Р: Так, ті, що приїхали, були всі поліцаї з найближчих сіл. Ми бачили, що вони приїхали на возах, озброєні. Отож, було видно, що вони приїхали, тому що в маленьких містечках відразу можна помітити, а це було не велике місто, а маленьке містечко. Тоді було видно, що приїхало багато поліцаїв. Можна було звернути увагу на те, що приїхало занадто багато поліцаїв. Ви мене розумієте? І оскільки ми вже чули про ліквідацію гетто тут або про те, що залишили гетто там. Тим часом про цю деталь я також хочу розказати вам, що мій двоюрідний брат, який був у Рівному, під час ліквідації гетто зміг втекти, тому що його врятував один німець. Оскільки мій брат трохи розмовляв німецькою мовою, він заприятелював з ним, а той відчував до нього певну симпатію, і коли йому сказали, що будуть ліквідовувати гетто, він повідомив йому, щоб він тікав. І він сховався і прийшов. А потім, коли прибув до цього міста Мізоча, розповів про те, що сталося. Отож, ми прекрасно знали про те, що відбувалося навколо нас.

І: Що він розповідав?

Р: Він розказував про те, що євреїв хапали і зачиняли в гетто і вивозили їх. Він не знав, куди їх вивозили, тому що втік. Потім, далі я вам розповім про те, як я з ним зустрівся ще одного разу, коли він був у партизанах, цей самий двоюрідний брат.

І: Ходили чутки про те, що вбивають людей?

Р: Так, звісно. Ми прекрасно знали про ці чутки, ми добре знали про те, що було в Дубно, що було в Здолбунові також, усі ці містечка розташовувалися поряд. А про Рівне, скажімо, ми знали, що там ліквідували гетто. Як я вже вам казав раніше, із цих чуток я дізнався про те, що це було одним з останніх гетто на Волині, скажімо, у цій частині. Я не знаю, чи то була правда, чи брехня, але я кажу про те, що чув у той час. І тоді все це сталося, вони прийшли і закрили гетто. Коли зачиняли гетто, було чути крики, розпочалася метушня, були сльози, були люди. Я був разом зі своєю мамою. Багато будинків, де жили євреї, підпалили в Мізочі, скажімо, усередині гетто. Підпалили будинки тих, хто був власником будинків, не знаю скільки, але знаю, що підпалили. А потім розпочалася плутанина, я був в останній момент, про що я пам'ятаю, я був з мамою та іншими своїми братами і сестрами, меншими за мене.

І: А ваш тато?

Р: Мого тата не було з нами, тому що всі розбігалися, хто куди міг. Тобто ми розділилися в той час. Ось чому я кажу, що це був останній момент, який я запам'ятав, — про свою маму.

І: Цього дня ваш тато пішов на роботу?

Р: Ні, ні, ні, усі були в гетто, тому що його закрили на світанку. Тобто його закрили вночі, щоб вранці ніхто не зміг вийти. Вже вранці ніхто не міг вийти, тому що не дозволяли виходити більш нікому. Отже, тоді ми зрозуміли, що щось повинно трапитися.

І: Ви не пам'ятаєте, що сталося з вашим татом?

Р: Ні, тому що мій тато пішов сам, окремо від нас і мій старший брат також пішов сам, тобто кожний з них біг в інший бік. І ми залишилися, скажімо, мама з нами, тобто трьома братами та двома меншими сестрами, які були разом з мамою.

І: І як це може бути, що ваш тато залишив маму саму?

Р: Річ не в тім, що в той час він залишив маму саму, а в тому, ви розумієте чому. Він вийшов послухати одну групу людей, іншу групу. І останнє, що я пам'ятаю, що тато був разом з нами. Справа у тім, що, можливо, він хотів насамперед почути, де можна сховатися і що можна зробити, а тим часом мій брат зник, а я залишався зі своєю мамою. В останній момент моя мама сказала: «Тікай, нехай хоч, скажімо, один з нас, принаймні, хтось з нас залишиться живим». Це були останні слова, які я почув від своєї мами. Отже, я почав тікати. Я почав бігти, не знаю, куди, але біг. Тим часом я побачив, що люди заходять в якийсь будинок і я побіг за ними. Я побіг за ними і побачив барак, в якому було горище зі сходами. Я бачив, що вони підіймалися нагору і я прослідував за ними. Коли я піднявся туди, на горище, там було, як я вам пояснив раніше, щось на кшталт бараку. Отже, коли я підіймався на горище, припустімо, що це було горище, і там, де закінчувалося горище, зверху була черепиця. Коли підіймаєшся нагору, що там можна побачити? Горище там закінчується. Виходить, що там, де було горище, знімали черепицю, пару плиток і ховалися під нею. Отож, я також заховався за ними. Але мені не дозволяли входити, і я почав кричати, тоді мені дозволили увійти. І коли я зайшов туди, там було повно людей, один на одному.

І: Скільки ж там могло бути людей?

Р: Не знаю, але було дуже багато людей. Це було маленьке горище, але там ми були один на одному. Неможливо було дихати, та люди на цьому горищі були один на одному. Потім ми почули, що прийшов поліцай, зайшов усередину і хапав усіх, хто був усередині. Крики,

сльози, молитви, усе що завгодно можна було там почути, у той момент я чув увесь той розгартіяш, у цьому домі перебував також сам власник будинку, який був дуже кремезним чоловіком. Разом з нами, на горищі, також був його син. Але ж цей чоловік був дуже кремезним і старим, отже, що з ним зробили? На горищі його засунули в бочку, як це називається? У діжку. Накрили його і залишили там, всередині. А потім його зловив поліцай, змусив його спуститися зі сходів, і як тільки витягли його з дому, а він ледве міг ходити, його вбили там же на місці. Здається, що його сину зробилося дуже зле, я не знаю, що саме трапалося, але знаю, що піднялися за ним нагору, я не знаю, чи вдавили його, чи зробили з ним щось інше. Річ у тім, що я потім не чув більш нічого про нього. І там ми були приблизно два дні, або менше, думаю, що два дні і дві ночі і ще один день, а на третю ніч, за спільною згодою, більшість вирішила піти, тому що в нас не було води, вибачте за вислів, всі там справляли свої потреби, це було жахливо. А на третю ніч, у проміжок часу, коли, скажімо, забирали цих людей, прийшли українці до будинків, щоб вкрасти, забрати з дому все, що можна було забрати, одним словом, вони штурмували будинки і забирали всі речі. І все це, можна було почути все це, перебуваючи на горищі будинку, звідки було чути все, що відбувалося внизу. Отже, до третьої ночі, було... там, нагорі, на горищі, шукали, але нічого не знайшли, тому що було неможливо уявити собі, що, скажімо, там, за межами горища, хтось ще може бути. Отож, на третю ніч ми почали спускатися, не знаю, як, але я спускався за цими людьми. Але коли я опинився внизу, не побачив більш нікого, я залишився сам.

І: Це було вночі?

Р: Так, скоріше сказати, вже на світанку. Коли зовні не було чути жодного звуку, жодного подуву, нічого, ми почали спускатися із цього горища. Але наприкінці я дізнався, що залишилося кілька людей, яких наступного дня схопили, але більшість змогла втекти. Коли я спустився, скажімо, коли я спустився з горища, не зустрів жодної людини. Не знаю, як це сталося, немов би завдяки мистецтву магії, було темно, а вони зникли, я нікого більш не побачив. Отже, я вийшов і побіг за межі міста.

І: Куди?

Р: У напрямку до сіл. Я знав, що за містом були села, тож я вирішив, що маю йти далі, залишивши позаду ці села. Отож, я це... Я біг, біг, біг до села, де пас корів. Тоді, у той час, збирали, як це сказати? Коли збирають кукурудзу, тому що там було багато кукурудзи і пшениці. Ні, це була пшениця, а не кукурудза. Вони збирали її докупити,

ось так, як це називається? У такі «букети» (снопи), робили копиці і залишали сушити. А коли я прибіг вже на світанку, я схопив і відкрив одну копицю і заліз всередину, де, скажімо, вони стояли, тому що їх залишили сушити, ось такі копиці. Я сховався всередині. І чекав увесь ранок, коли прийдуть пастушки. Я гадав, що зважаючи на те, що ми були друзями, вони мені допоможуть у тому або іншому. Але яка там допомога? Вони почали мене бити і казали: «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцаям». Отже, я почав бігти, вибачте, вони мене так побили, що я обмочився від такого побиття. Я біг дуже швидко і добіг до села і увійшов до цієї жінки. Перше, що вона зробила, коли я прийшов до неї додому, — я знаю, що від мене йшов дуже поганий запах, але перше, що вона зробила, вона мене обшукала. Чому вона мене обшукала? Вона мене обшукала, щоб подивитися, чи немає у мене сірників, чи не збирався я підпалити дім. Вона боялася, тому що євреї підпалювали будинки, вони боялися, оскільки говорили, що євреї, які залишилися в живих, будуть палити їх будинки.

І: Зараз поміняємо касету.

Name File: 38507.003

І: Касета номер три, Ісаак Розенблат. Ви нам розповідали про те, як ви прийшли до цієї селянки?

Р: Отже, я розповідав вам, що коли прийшов до хати цієї селянки, вона мене обшукала, щоб подивитися чи не було у мене сірників, тому що, як я вам вже говорив раніше, що люди думали, що буцімто євреї спалили частину міста. Тоді вона мене обшукала, а від мене йшов поганий запах, і вона відійшла. Але тим часом прибігли два хлопці, які вже були біля дому, і вимагали, щоб я вийшов. Отож, вона схопила мене, відчинила вікно, що було позаду, і сказала мені, щоб я вистрибнув у вікно, схопила мене, коли я був трохи далі від неї, вона сказала, щоб я тікав через вікно, і я вистрибнув через вікно. Це означає, що вона, у відповідний момент, скажімо, захищала мене, тому що, якби не вона, інші б здали мене відразу. У цьому випадку вона сказала мені: «Краще буде тікати через вікно». Як тільки я трохи віддалився, вона сказала хлопцям, що євреї втік. Тоді хлопці, що йшли за мною, побігли, переслідуючи мене, кидали каміння здалеку, але це каміння до мене не долітало. Потім я добіг до річки, не те щоб то була річка, а просто, як це сказати, — брід. Брід, але досить широкий. А може це була річка, я так вважаю. Тому що далі був міст, великий міст. Отже, ця ріка, я вже знав, що це була ріка, яку я не зможу перейти, тому

що були хвилі, а я не вмів плавати. Але все одно, я кинувся у воду і не знаю яким чином, махаючи руками і ногами ось так, я переплив річку. А це було вже восени, було холодно, чому я це кажу. Я думаю, що загубив туфлі, тому що ми носили такі туфлі, які я зараз ношу тут, це було незвично носити там таке взуття, тому що більшість носила чоботи або щось таке. Хто міг носити туфлі, адже це було розкішшю. І я тікав і біг, а вони бігли за мною, а потім пішли на міст, який розташовувався досить далеко, а вони побігли за міст, щоб наздогнати і знайти мене. Але, через річку з боку села, звідки я тікав, на іншому боці річки, було інше село, точніше сказати навіть не село, а окремі хати, де мешкали чехи або чехословаки, щось у цьому роді. І я сховався в сараї. Здається, що якийсь чоловік мене помітив. Я сховався у діжці. Здається, що цей чоловік мене помітив і закрив діжку. Коли хлопці прийшли мене шукати, до того як піти, один сказав: «Давайте пошукаємо його всередині!» Якщо ви так кажете, ну, то, заходьте всередину. Вони шукали, шукали і, звісно, не знайшли. Тоді він сказав: «Як на мене, то він втік он туди, тому що знайшов дорогу і пішов». Річ у тім, що хлопці, які прийшли мене шукати, пішли, а він мене залишив на цілий день всередині діжки. Вночі він прийшов, відкрив діжку, приніс мені їжу і сказав: «Ти повинен піти туди. Йди туди, до лісу, де є багато дерев». Оскільки в мене була їжа, я пам'ятаю, то я вирішив сховатися і пішов в інший бік, сховався там, де були чагарники, спав під відкритим небом, до того ж було дуже холодно, а я був босоніж. Я сховався, не знаю як, але взяв і сховався, я йшов, йшов, йшов, до того моменту, поки не відчув, що був голодний. Тоді, точно в цей момент, на дорозі я побачив кремезного чоловіка, вже старенького, який віз ці, з яких роблять цукор, як вони називаються? Буряки, тобто цукрові буряки. Він віз їх, тоді я наблизився і попросив їжі, він дав мені трохи поїсти і сказав мені: «Дивися, йди і сховайся в чагарниках. А на зворотному шляху я заберу тебе додому». Маленький хлопчик вірить у те, що йому кажуть, але з острахом. Отже, я не сховався в цих чагарниках, я пішов ховатися в інших. Тоді він повернувся і почав свистіти — він казав, що буде свистіти. Там був ще один шлях, донизу, а нагорі були чагарники. Я спустився, потім сів на його воза, він поїхав, накрив мене і привіз додому, скажімо, вже пізно вночі. Коли ми приїхали пізно вночі, там, поблизу, скажімо, були сараї, а біля сараїв так звані сінники, де було багато соломи. А цю солому використовували, скажімо, для того, щоб обладнати місце, де сплять свині або корови, всередині хліву. Справа в тім, що він не дозволив мені заходити до хати, але сказав мені, щоб я підняв солому, зробив

отвір у цьому сіннику і сховався всередині цього сіннику. Вночі він приніс мені їжу, я сховався у цьому сіннику і був там два дні. Він приходив і приносив мені їжу вночі, а я в той час виходив, аби справити свої потреби, не знаю, все таке інше. І одного разу вранці, — вже пройшло кілька днів. — Отже, одного разу вранці прийшла його дружина і почала брати сіно тими, як вони називаються, «widły» польською мовою, тобто «вилами», які мають загострені кінці, щоб піднімати солому. Я не знаю, як це буде іспанською. Отож, вона взяла ними трохи соломи, щоб настелити худобі й раптом вона до мене доторкнулася. І тоді вона почала кричати, нехай виходить, нехай виходить, а я не знав, що робити. Тоді прийшов чоловік і сказав мені, щоб я виходив, тому що мене викрили. Але він нічого не сказав вдома. Тому що боявся, що, як мені було відомо і я чув, що однієї ночі прийшов його син. І виходить, що його син був поліцаєм у нацистів. І чоловік боявся, якщо його схоплять, то вб'ють його і, звісно, усю його родину, і мене, само собою зрозуміло. Тоді він вирішив дати мені їжу, і казав, що дуже мені співчуває, але ж я маю тікати звідти. Це було вранці. І дівчина, його донька, що саме виводила пасти корів, сказала мені: «Послухай, йди туди, там є чеське поселення, вони зможуть тебе краще сховати, ніж тут. Ось, йди туди». Отже, я не знав цієї місцевості, але мені приблизно пояснили, що там є ліс і треба туди йти. Мені дали їжу, я це пам'ятаю, як зараз, вони дали мені навіть одяг і пару взуття, то були «постоли», так їх називали. Постоли були дерев'яними, а внизу переплетені ниткою. Крім того, вони ще мали онучі, в які можна було загорнути ноги. І то було все, мені ще дали дещо з одягу, типового українського, що мав цей чоловік.

І: Було холодно?

Р: О, так, було холодно, все було в снігу. Я не знаю, але хлопчик залишається хлопчиком, я вирішив піти дорогою, і мене схопив один українець, я ще сьогодні пам'ятаю, що знав його, він був з міста Мізоча і його прізвище було Шуляк. Це означає хижий птах «шуліка». Його звали Шуляк, і він був дуже п'яним. Він схопив мене і почав бити так, що мені самому захотілося здатися німцям. Але він був таким, таким п'яним, він бив мене дуже сильно, так сильно, що я перестав дихати. Я був майже мертвим, весь у крові. А він штовхав мене ногами, він штовхав мене, щоб привести до цього села, тому що ми були поза його межами. Він бив мене до тих пір, поки сам не втомився і пішов. Я залишився на землі. А потім я почув, або нічого більш не чув, піднявся і пішов назад. Але я пам'ятаю, що був весь у крові, з усіх боків. І я пішов. Йшов, йшов. Я не заходив у села, тому що боявся,

що там були поліцаї. Тоді я ходив навколо сіл, там були хати, так звані «хутори», або щось подібне, як вони називалися українською мовою. Скажімо, ці хати були далеко від населених пунктів, де інколи я ховався в цих хатах, так було тоді. Так я ходив від хати до хати і як би там не було, але мені давали поїсти. Я повторюю, що мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості трішки погрітися. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це трохи тепла, щоб я міг погрітися. Що стосується їжі, то в мене було її достатньо, я не знав, що з нею робити. Селяни давали, пропонували мені їжу, але вони не запрошували мене додому, тому що боялися, і розповідали про те, що, коли хапали єврея у когось вдома, то їх вбивали. Отже, так було...

І: Де вони спали?

Р: Що?

І: Де ви спали?

Р: Вночі я шукав ці сінники і ховався в цих сінниках, що були розташовані біля хат. У цих сінниках або в якомусь там хліву. Там, де є, скажімо, стійло, де вони тримають худобу всередині. Тому що там худоба не стоїть під відкритим небом, а перебуває всередині хліва. Отже, інколи я залазив у ці хліви і міг там спати, я шукав місце, де був овес, скажімо, це називається овес, не знаю, а може, солома. Тобто там, де була солома, я робив отвір і залазив туди спати, аби провести ніч. А вдень було небезпечно ходити, але ж я все одно ходив від хати до хати, щоб трохи погрітися, бо те, що мене цікавило, перш за все, це трохи тепла.

І: Вам дозволяли заходити до хати, коли давали поїсти?

Р: У більшості випадків мені дозволяли заходити до хати, але, скажімо, я мав шукати більш-менш скромну хату, оце буде правильно сказано. Я завжди шукав найскромнішу хату. Там я відчував себе в більшій безпеці.

І: Чому?

Р: Тому що до великих будинків мені було страшно заходити, оскільки там могли бути люди, скажімо, на моє розуміння, як мені було відомо на той час, могли бути люди, що входили до націоналістичної партії. Натомість бідні селяни були далекими від цього і не втручалися в такі справи. Отже, я завжди намагався знайти хату, яка стояла, скажімо, далеко, подалі від інших хат, і я заходив туди під приводом попросити їжу. Але насправді моєю метою була не їжа, а можливість трохи побути в теплому приміщенні і зберегти дешицю тепла.

І: Вам давали коли-небудь щось гаряче?

Р: Так, мені давали суп, одного разу мені дали суп, мені дали суп. І я з'їв стільки супу, а потім, що коли зайшов до іншої хати, мені знову дали суп, і я не знав, що з ним вже робити, але ж мене цікавило те, щоб побути якомога більше часу усередині. Отже, бачите, що їжа не була метою, тому що мені хотілося, скажімо, побути в теплі і трохи погрітися. Таким чином, я жебракував, переходячи з одного села до іншого, але я не пам'ятаю, тільки одного разу я запам'ятав назву села, яке називалося «Зелений Дуб», що перекладається іспанською, як зелений дуб. Там було дуже багато сіл, які тоді я добре знав, та вже зараз забувся, як називалися ці села. Тому що я завжди ходив із цього міста Мізоча і майже завжди тримався ближче до лісів, які розташовувалися ближче до Острогу, який був важливим містом; Кременець, що був між цими двома містами, розташованими далеко від Рівного, приблизно так. А там були дуже важливі, великі ліси, куди мене завжди відсиляли, вони казали: «Йди до лісу, там є євреї, там є партизани». Селяни знали про це. Ось таким чином, скажімо, я ходив багато часу з одного села до іншого, краще сказати — не заходив у села, а блукав навколо сіл. І намагався підтримувати себе, скажімо, у такий спосіб, щоб знайти місце, де можна було б погрітися, тому що було дуже холодно. Я не знав, що мені робити, тому що сніг і мороз — це жахливо, а у той час було дуже холодно.

І: Вам не спадало на думку повернутися, щоб побачити чи врятувався хтось із членів вашої родини?

Р: Ні, це було неможливо, неможливо навіть подумати про те, щоб повернутися, тому що ми знали, включаючи сільське населення, що там вже не було нікого, хто б залишився живим, бо всіх вбили. Селяни говорили, що, скажімо, а я був маленьким, розповідали різне, те або інше. Але, коли я зайшов до якоїсь хати, мені говорили, що тут є євреї з двома дівчатками, який втік звідти, так само, як і ти. Отже, вони втекли звідти, і я також. Одного разу я прийшов до одного села, краще сказати, що це було місце за селом, мені сказали: «Дивися, там, у тому лісі, є євреї». Тоді наступного дня я вирішив піти до того лісу шукати їх. І було так багато снігу з усіх боків, не залишилося жодного сліду, тому що сніг йшов усю ніч, але я все одно пішов до цього лісу, сподіваючись на те, що знайду кого-небудь. І знайшов. Знайшов укриття під землею. І у цьому укритті я побачив батька з двома дівчатками. Цілком випадково, то був пекар, у якого працювали двоє моїх братів. І він мені сказав: «Ой, послухай, як твої справи?» Слово за слово, і він мені розказав, що бачив тут двох моїх братів. Я почав їх шукати усюди, але...

І: Ваших менших братів?

Р: Менших за мене. Я їх не знайшов. До цього часу я нічого не знаю про те, що сталося з ними. Щодо інших членів моєї родини, то я дізнався про те, що їх забрали, скажімо, відвезли за місто і там усіх розстріляли. За цим цукровим заводом був невеличкий ліс, і там їх розстріляли, за цим заводом. Мені про це розповідали, скажімо, селяни, які знали все про цю подію, про те, що трапилося і як саме.

І: А про вашого старшого брата ви також нічого не знали?

Р: Ні, я нічого не знав, але потім сталося так, що я також зустрівся зі своїм старшим братом. Але про це буде далі. Отже, коли я зустрів свого старшого брата, скажімо, це було в той час, коли я ходив від хати до хати, і мені сказали, що там ще було двоє людей, такі, такі, такі, і я не знаю, як. А перед цим, я також зустрів, зовсім забувся про це розповісти, іншого єврея, який був з нашого міста Конське. Він також ходив разом із двома дівчатками. І коли я його зустрів, він сказав, що бачив мого брата, що десь тут також ходив мій брат. Але сплинуло багато часу до того моменту, коли я потім, скажімо, зміг зустріти свого брата в той час, як я ходив у пошуках їжі; одного разу я увійшов до хати і побачив його. Зустрівся з ним і ще одним хлопчиком, який був старшим за нього, і він ходив разом з ним. Отже, ми зустрілися і були разом небагато часу, тобто дуже мало часу, тому що вони також ходили від хати до хати. Але ми вирішили, що маємо розділитися, тому що, якщо нас знайдуть, то вб'ють обох, а так кожен з нас буде окремо і зможе втекти, кому вдасться врятуватися, той врятується, а хто ні — значить, тому не поталанило, так би мовити. Але, принаймні, один з нас зможе врятуватися. А якщо ми будемо разом, то нас схоплять обох, і вб'ють усіх. Отож, я розлучився зі своїм братом, він пішов в один бік, а я в інший, назад, розпочинаючи потроху. До тих пір, доки я не опинився у родині поляків.

І: Мені хотілося б, щоб ви закінчили розповідь про те, що сталося з пекарем і дівчатками, які жили під землею. Скільки часу ви були разом з ними?

Р: Я був з ними дуже мало часу, тому що в них також не було їжі, не було нічого. Якщо ми були б там усі разом, нас би ліквідували усіх. Отож, кожен з нас шукав тоді, як то кажуть, як той шур, який шукав місце, де сховатися. Пізніше я дізнався про те, що за пекарем з двома дітьми прийшли, їх знайшли українські поліцаї і вбили. Я дізнався про це пізніше від селян. Тобто знайшли укриття і витягли їх, привели до міста Мізоча і вбили їх. Я дізнався про це пізніше від селян. Це було так само, як одного разу я зустрів чоловіка, який також був моїм

земляком. Мені здається, що згідно з однією з моїх версій, він не витримав більше і сам здався, такі в мене були версії. Я не знаю правди про те, що дійсно сталося з тим Штейнбергом, гадаю, що так звали цього чоловіка, якщо я не помиляюся. В нього було два сини, здається. Я цього не бачив, тому що кожний з нас шукав можливості не бути з усіма разом, тому що не можна було усім бути разом. І тоді я ходив, ходив з однієї хати до іншої, ми розділилися, а потім одного дня я хотів зайти до однієї хати. Але хлопчик міркує, як дитина, тому що він і є дитиною, нічого більше. І я побачив, скажімо, що в одному місці було кілька коней зі збруєю, я подумав, що може це були партизани і захотів зайти до хати, але коли я увійшов, засунув голову, відчинив двері, то побачив українських поліцаїв. Отож, я почав тікати, як божевільний, побіг, вони стріляли мені вслід, але не наздогнали мене. Оскільки було багато снігу, а вони були п'яні і навіть не могли сісти на коня, ось так мені вдалося втекти. Зараз мені смішно, тому що в це неможливо повірити. Отже, я сховався за хатою, не дуже далеко від цього села, тому що це було село. Я сховався за хатою, пам'ятаю, що там був сарай, а біля нього було дерево і був сінник. Тоді я увійшов, швидко зробив отвір і сховався всередині цього сінника. Це було вдень і я там залишився до ночі. А вночі, зосередивши всю увагу, я почув голоси всередині хліву. За сінником, що біля дерева, трохи вище дерева, був хлів, і я почав прислухатися і почув, що говорили дуже тихо, говорили мовою, яка, скажімо, не була чисто українською, але була схожа на ту, якою говорять, скажімо, місцеві жителі. І я звернув увагу, а потім вирішив помаленьку залізти на дерево, а коли я вже був нагорі, побачив одного з тих, хто хотів мене вбити. Але потім він помітив, що я єврей, як і він. Він мені нічого не зробив, але єдине, що сказав мені, що не хоче бачити мене ані п'яти хвилин і що я маю негайно йти звідти. Якщо ні, його могли би викрити, а він переховувався там з двома дітьми. Очевидно, цей селянин переховував його там, нагорі. Тому що селянин завжди міг сказати, що я нічого не знаю, я не бачив, що хтось заліз на дерево і там живе. Ви мене розумієте? Тому що він також не хотів ризикувати. Справа в тім, що я був там з ним дуже мало часу і мене вигнали. Тоді я знову пішов, я провів трохи часу там і пішов, не знаючи хто я, куди йти і що робити далі. Ми трохи поговорили і я пішов. Таким чином, я ходив від села до села, завжди поближче до лісу, завжди біля хат, за якими можна було стежити, дивитися, що там і як. Я ходив від хати до хати, від хати до хати, доки не зустрів свого брата. Одного дня я прийшов просити їжу і зустрів свого брата, я вже казав раніше. Ми також поспілкувалися там і розійшлися. І так було увесь

час. Коли я вже провів там..., тобто коли мене взяла..., потім я провів там..., тому що я не пам'ятаю, що було за чим. Мене взяла до себе польська родина, якій було шкода мене, а їх також переслідували. Вони мешкали там, століттями жили там, у цьому селі. У деяких з них навіть були змішані шлюби, поляки були одружені з українками, але до них також погано ставилися, так, як до євреїв, місцеві українці. Тоді вони взяли мене до себе додому. І я прожив з ними доволі багато часу, доволі багато часу, можна сказати, пару місяців.

І: Як ви з ними познайомилися?

Р: Коли я увійшов і попросив хліба, знаючи, що вони поляки, пішов туди просити їжу. Я знав польську мову і сказав... Вони пожаліли мене, як то кажуть, і дозволили мені залишитися на деякий час. Таким чином, я зміг залишитися у них на досить довгий час. Але що відбувалося? Таких, як вони, переслідували також вночі. Тоді що вони робили? На стерні, скажімо, де була пшениця, посеред поля, вони робили схованку під землею. Вдень вони були вдома, а вночі через страх йшли ночувати в це місце, усі, уся родина. Я пам'ятаю, що їх було два брати, молодята, які тільки-но одружилися і ще одна пара з дитиною, це були молоді люди. І була ще одна особа старшого віку, одна бабуса, а решта були молоді люди. Але вночі їх також переслідували, скажімо, так, як євреїв, українці до них погано ставилися. Отже, одного дня вони вирішили поїхати до міста, тому що в місті відчували себе в безпеці, вони не боялися і залишили все. А я не міг поїхати до міста, тому що мене б викрили відразу. І тоді я знову розпочав свої походи, тиняючись від хати до хати.

І: Який приблизно це був період?

Р: Те, про що вам зараз розповідаю, скажімо, відбувалося наприкінці 43-го року, приблизно так. Усе, що було до цього моменту, відносилось, скажімо, до 42-го і 43-го років. Це могло відбуватися вже наприкінці 43-го або на початку 44-го року, вже можна сказати, що ні, в 43-му році, наприкінці.

І: Вже пройшло літо 43-го року?

Р: Коли вони вирішили їхати до міста, було літо, це не була зима. Я пам'ятаю те, що ми спали, скажімо, під землею. Також було місце, де ми ховалися в лісі, я спав у так званому бункері, разом з ними.

І: І яким був цей бункер?

Р: Бункер був схожим на підвал і над ним росла трава, скажімо, для нормального пасовища, нічого не було видно. Тільки потрібно було підняти дошку, яка була замаскована, а там був отвір, через який можна було заходити і спати там всередині.

І: І які були його розміри?

Р: Ні, він був дуже маленьким, одній людині неможливо було во-рушитися, скажімо, звідки я знаю, він був дуже маленьким, можна було тільки лягти і більш нічого.

І: Із землі?

Р: Весь із землі. Внизу вони постелили соломку, щоб можна було там перебувати. А потім, коли вони поїхали до Острогу, я почав ходити, а коли зайшов до лісу, там зустрів групу партизанів, озброєних партизанів. Але якщо у тебе не було зброї, вони тебе не приймали. Вони були, скажімо, на пагорбі, точно. Внизу протікала ріка, я пам'ятаю, і з цього боку ріки були люди, які також ховалися. Тобто вони не могли йти до партизанів, тому що в них не було зброї, а вони ховалися, скажімо, від українців. Там були поляки, навіть деякі українці, також євреї, які ховалися, скажімо, які були проти цього режиму. І я пішов, скажімо, до цього табору. А потім я хотів наблизитися до партизанів. Отже, я прийшов і деякий час перебував з ними, і одного разу під час розмови я запитав про нього, а потім зустрів свого двоюрідного брата. Ви пам'ятаєте, що я вам казав на початку про Островецького, Шошек Островецький — так його звали. І він був з партизанами, у нього була зброя, він був там, нагорі, з партизанами. Я запитав про нього, він спустився і привітався зі мною. Ми провели з ним трохи часу, а потім він пішов у своїх справах, а мені дозволили спуститися донизу. Але з часом, потроху, я зміг, скажімо, тобто мені вдалося бути і ходити з ними, але дуже небагато часу. Одного разу мені наказали піти до одного села, скажімо, і подивитися, де є щось те, а де щось інше. Ми, як діти, приходили і казали: «Дивіться, там ми бачили українського солдата з рушницею, а там ми бачили іншого з кулеметом»... Але це тривало дуже мало часу, коли я був з ними. А потім, сталося те, як це можна сказати? Прийшли і атакували їх, і вони розбіглися.

І: Я не все почула.

Р: Прийшли атакувати їх туди, у це місце. Я не знаю як, але кожний з них тікав, куди міг, тому що казали, що прийшло дуже багато людей, щоб їх атакувати. І тоді я втратив зв'язок з ними і розчинився як у диму, не знаючи, куди вони пішли ні чогось подібного. Тому що в той час я ще був унизу.

І: Ви пам'ятаєте, як називався цей партизанський загін?

Р: Ні, не пам'ятаю, тому й кажу, що не пам'ятаю назву цього загону.

І: А ватажка, який його очолював?

Р: Також ні. Я тільки знаю, що за той невеликий час, що я перебував зі своїм двоюрідним братом, під час розмов, він мені казав, що там

були поляки, євреї, включаючи грузинів. Це російські люди, скажімо, які дезертирували з армії, скажімо, замість того, щоб не потрапити до німців, вони переховувалися у лісі. Там, нагорі, серед партизанів були представники багатьох національностей. Він мені багато не розповідав, скажімо, багато не говорив, нічого подібного, тому що це була секретна інформація. Отже, коли почалась атака, кожний з них тікав, куди міг. Я також втік, а потім знову почав ходити з одного села до іншого, просив їжу і так далі і тому подібне. До тих пір, поки було літо, я пам'ятаю, що було літо, це було ще в 43-му році, тоді ще було літо. Тоді я йшов до кордону, який раніше розділяв Польщу і Росію, Україну, ходив по колу, скажімо, навколо, доки одного дня не прийшов туди. Я був добре одягнений, як селянин, проходив біля річки, і мені захотілося, як то кажуть, поговорити з українськими хлопчиками.

І: Ви продовжите нам розповідати у наступній касеті, яку ми зараз поміняємо.

Name File: 38507.004

І: Касета номер чотири. Ісаак Розенблат. Ми перервалися, коли ви розповідали про те, що опинилися біля річки і зустрілися з кількома хлопчиками.

Р: Так, кілька українських хлопчиків купалися. Я не хотів знімати одяг, щоб купатися, тому що вони б відразу дізналися, що я єврей. Але вони помітили щось і донесли на мене поліцаю-націоналісту. У той час українці боролися не тільки проти євреїв і поляків, вони боролися також проти німців. І вони називалися Націоналістичною Організацією. Мені здається, що їх називали «бандерівці» або щось у цьому роді. Але насамперед я забувся розказати вам про один епізод. Коли я ходив від села до села, була сльота, і я йшов по пагорбу. Там було два пагорби: один, на який піднімалися, а з іншого спускалися. А поряд була дорога, яка йшла праворуч. Коли я піднявся на пагорб, раптом, коли я вже був нагорі, раптом я побачив, що з іншого боку, навпроти, йшов поліцай, який вів єврея, націливши на нього рушницю, він вів його у місто Мізоч. Виходить, що цей єврей, якого вели, знав мене дуже добре, тому що був великим другом нашої родини. Він мене також прекрасно знав. Але нічого не сказав. Коли я був вже близько, поряд їхав віз і я закричав: «Дядьку! Зачекай-но на мене, я хочу поїхати з тобою!» А він його вів. Я кричав і спустився з пагорба, щоб заскочити на воза. Цей українець звернув увагу на те, що відбувалося, але не доніс на мене, і узяв мене із собою. Він привіз мене до лісу, дав мені поїсти, сказав мені, щоб я йшов туди, де були партизани, і що до

лісу не заходять ті, хто шукає євреїв. Отже, там я з ним попрощався. А потім трапилося те, про що я вже вам розповідав. А тоді я опинився у родині поляків, я вже вам дещо розповідав про одну деталь, коли я жив у домі поляків. Вони розказали мені, що бачили двох мертвих євреїв. І, переважно, за його жєстами, я припустився, що це був мій брат ще з одним хлопцем.

І: Це був старший брат?

Р: Старший брат, його звали Бен Сіон. Дійсно, там, у лісі, це був він, і я побачив, що в його потилиці була куля, а все його обличчя було спотворене. Це була така куля, яка повністю спотворює обличчя, там, де виходить на зовні. Ось там я побачив мертвим свого брата. Та ще я побачив іншого хлопця, який був вбитий у такий самий спосіб. А потім я ходив від села до села, які називалися хуторами або щось у цьому роді. Так називали хати, що стояли окремо, за селом. Я заходив у ці хутори, бо до сіл заходити було небезпечно.

І: Ви мені сказали, що зустрілися з офіцером націоналістом?

Р: Ні. Це сталося вже після того, як я пішов до хлопців купатися. Справа в тім, що я розповідав кілька попередніх епізодів, але забувся розказати про це. Коли я пішов до хлопців купатися, вони донесли на мене цьому, як його звали, поліцаю, який йшов з дівчиною, а я його в той момент не бачив. Він націлив на мене зброю. Він наказав мені, щоб я ліг на землю. Потім він перевірів, чи не було у мене якоїсь зброї. А далі він привів мене до села. Він нічого не зробив, тому що я був малим. Мене привели до комендатури. Я побачив, що ця комендатура, куди я зайшов, містилася лише в одній кімнаті. У той час не існувало ієрархії відзнак, кому належало яке звання (що можна було визначити за погонами на плечах), але можна було помітити, що це були люди більш освічені, було видно, що це були не прості селяни, а люди начитані, з освітою. Загалом, у цих селах люди майже не мали освіти. Тож, коли мене представили цьому чоловікові, я миттєво помітив, що він був більш освіченим. Вони ставили мені питання і я сказав, що я єврей. І так, у ході розмови, я сказав: «Чуєш, а я тебе знаю», звертаючись до одного з тих, хто мене допитував. Я сказав: «Ти з Мізоча, ти завжди ходив з цим єврейським хлопчиком, який вчився у середній школі, ви були дуже близькими друзями і ходили разом до школи». Він сказав мені: «Так, дійсно, це я. Отже, ти мене знаєш?». Я сказав, що так, ми розмовляли, вони мені ставили багато питань. Вони розглядали мене, як щось незначне, не били мене, не ображали мене, нічого подібного. Вони залишили мене в кімнаті, дали мені поїсти. Вони не кривдили мене. Потім прийшов один селянин, який

дізнався про те, що у них був хлопчик. Оскільки обидва його сини брали участь у націоналістичному русі, він потребував кого-небудь, хто б йому допомагав по господарству, тому він попросив, щоб йому мене віддали. Було помітно, що я їм сподобався, цим націоналістам, і вони мене запитали, чи не хотів би я працювати у цього селянина. Я сказав їм, що так. Я пішов до нього, до цього селянина, він навчив мене орати землю конем. Туди німці не приходили. Там було лише дві групи: націоналістична група, яку вони представляли, які управляли селами; і зовні були комуністи, що були росіянами, і ховалися в лісах. Але в селах командували націоналісти. Це була велика сила.

І: Тобто німці там не представляли собою будь-якої значної сили?

Р: Ні. Вони не заходили до сіл. Ні до сіл, ні до лісів, де було зосереджено багато сил опору і вони були зайняті тим, що відбувалося на задніх фронтах. Отже, я пішов із цим селянином, який навчив мене орати землю конем, він навчив мене, як треба було орати. Навіть тоді, коли приходили люди, він показував мене і казав: «Подивіться, як вмє орати цей єврейський хлопчик. Дивіться, як швидко він цьому навчився і як добре він це робить. Я тільки-но його навчив, і дивіться, як добре у нього виходить. Ми стільки часу витратили тут на віслюка і не змогли це зробити добре, а подивіться на нього, за один день він навчився орати в полі». Він був мною дуже задоволений. Я працював, водив пасти вівці та корови, допомагав йому у полі з плугом, розводив вогонь і таке інше. Аж доки не захворів. Після того як я досить довго перебував у нього, коли захворів на тиф. На той час люди мерли від тифу, як мухи. Кожного дня по селах сотні людей помирали від цієї недуги. Коли я захворів на тиф, він поклав мене нагорі, на печі у хаті, під дах печі, туди, де, за звичай, сушать зерно, використовуючи концентрацію тепла. Там, нагорі, було моє спальне місце, коли я заразився тифом.

І: І це було всередині хати?

Р: Всередині хати, там де стоять ці печі. І нагорі, на... так називається це місці в Україні. Нагорі, де вони зберігають зерно, там, де роблять борошно за допомогою кам'яних пристроїв (жорен), на яких я працював також, щоб молоти борошно *[робить руками кругові рухи, аби показати як працює цей пристрій]*, я допомагав їм, коли не був хворим. Потім, коли я захворів, я дуже важко хворів. Насправді, інколи мені здавалося, що моя голова важить десять тонн, про це я пам'ятаю. Я чув від людей, які казали, що якщо пройде криза, людина зможе вижити. Зрештою, так, я подолав цю кризу. Подолав хворобу і вижив.

І: Вами опікувалися?

Р: Так, звичайно. Мені давали їсти, я уявляю, що в такий час втрачаєш сенс і мало чого розумієш. Але я думаю, що мені давали їсти, пити і таке інше. Але в той час люди помирали у великій кількості. Я їм допомагав. А вони до мене добре ставилися, я не можу сказати, що вони погано до мене ставилися.

І: Ви пам'ятаєте ім'я?

Р: Ні. Я не пам'ятаю імен цих людей. Не пам'ятаю жодного імені. Це дуже сумно, тому що треба було б пам'ятати їх, хоча б на знак подяки. Мені хотілося поїхати до них потім, щоб подякувати їм за те, як вони ставилися до мене. Але цього не сталося. Потім з ними я жив досить багато часу, але завжди хотів піти, я відчував якийсь поштовх зсередини, який підказував мені, що я повинен піти, було щось таке, що не дає спокою людині, я не знаю, як це пояснити. Вже наближався російський фронт, що наступав. З іншого боку, з інших сіл, йшли повстанці, дуже багато повстанців, ніхто не хотів наближатися. Російські партизани, скажімо, включаючи також повстанців-націоналістів не втручалися, тому що боялися тієї великої сили, яка йшла. Росіяни приходили і вони йшли на фронт, скажімо, на зустріч один одному *[вказує руками напрямом, в якому вони з'єднуються]*.

І: На зустріч з росіянами?

Р: Так. А я мав шалене бажання втекти, щоб піти з ними.

І: Ви не відчували себе в безпеці там, з тими людьми?

Р: Так, але підсвідомо, десь там, всередині мене, я не знав, що могло статися завтра, або післязавтра, що могло відбутися. Краще сказати, що ти сам не знаєш, що може відчувати людина там у своєму внутрішньому світі. Він мене попросив, щоб я вивів коней зі стійла і відвів їх до лісочка, тому що він боявся, що партизани зможуть викрасти коней і забрати їх із собою. Я пішов і, як тільки-но пішли партизани, прийшов і забрав коней. А через деякий час, через пару днів прийшли росіяни. У глибині душі я відчув задоволення, але в той момент не міг показати свою радість. Я залишився там у той час, як росіяни приходили і займали села. Одного дня прийшов російський патруль до цього селянина і попросив коней, щоб доїхати до загону, де вони були розташовані. Це було недалеко, приблизно за 15 або 20 кілометрів, а, може, ближче. Він попросив селянина, щоб він відвів їх, але вони побоялися і попросили мене.

І: В який період вас звільнили?

Р: Це було, коли вони прийшли туди, можливо в 44-му, приблизно так. У середині 44-го або в кінці 1944 року. Але я не знаю, тому що був маленьким, і не пам'ятаю нічого подібного, дат і таке інше.

І: Ви тільки що сказали, що не могли виявити радості, яку відчули, тільки-но прийшли росіяни, чому?

Р: Тому що я відчував, що при росіянах вбивали, те саме було при німцях, які теж вбивали. При українцях я також не відчував себе в безпеці, тому що вони вбили багатьох євреїв. Отже, десь глибоко в душі я відчував радість від того, що прийшли росіяни, тому що я відчув себе у більшій безпеці. Ніякої політики. Тільки в тому сенсі, що я відчував себе в більшій безпеці, нічого більше. Питання було в тому, що старий селянин боявся вести коней до цього патруля, і попросив мене, щоб я відвіз їх. Я взяв коней і запряг їх у сани, тому що було холодно. Не зважаючи на те, що половина дороги була занесена снігом, а половина залита водою, я поїхав на санях, а не на возі. На санях? Зараз я вже не впевнений, чи на санях, чи на возі. Ні. Це було на возі, а не на санях. Отже, я відвіз їх до залізничного вокзалу і розказав їм усю свою історію. Він був євреєм. Я розказав їм усю свою історію в той час, коли ми їхали, а потім мене познайомили з представником російської армії. Мені нічого не сказали. Але згодом, із часом я дізнався, що офіцер, один із старших офіцерів, був євреєм з Києва, і він був, як це сказати? Він був євреєм з Києва, а коли повернувся до Києва, дізнався про те, що українці вбили всю його родину. Тоді, як це пояснити? Він прагнув помсти. Коли він міг помститися, робив це. У цьому не було нічого доброго. Потім, далі, я розкажу про що йшлося. Але він дуже мстив, особливо, коли приходив до сіл, робив щось жахливе.

І: З українцями?

Р: Так, з українцями. Спочатку він сам, безпосередньо, не заходив, а чекав, аби село оточили з усіх боків, а потім сам заходив і стріляв. Він належав до НКВД (НКВС). Це не була армійська структура, НКВД означало військову поліцію. Це не було армійською структурою, а скоріше це була військова поліція. Я дізнався про це, пояснив йому ситуацію, і вони запитали мене, чи не волів би я залишитися разом з ними. Я їм сказав, що так, я хочу залишитися з ним, але спочатку я хотів би повернути коней. Адже я їх привів, тому хочу повернути. Тож я поїхав назад, туди, де жив селянин, я йому нічого не сказав, залишив коней, поставив їх у стійло так, щоб він мене побачив. Вийшов і попрямував до комендатури, не сказавши нічого.

І: Чому ви не попросилися?

Р: Не знаю. Не знаю, чому я не попросився. Я пішов до комендатури. Пішов до комендатури. Можливо, щось в глибині душі мені підказувало, що я повинен був попроситися, але я не знаю, чому я не

попросився. Я пішов до комендатури і залишився з ними на пару місяців, їздив з одного місця в інше, і до села. Оскільки я добре знав місцевість, вони питали у мене дорогу, і так далі. Я знав небагато, але все, що знав, я розповідав їм. І трохи пізніше я приїхав з ними до Острога.

І: Це була передова армії або це був який-небудь фронт?

Р: Ні, армія вже пройшла, а за нею йшла військова поліція, НКВД. Військова поліція була позаду, вона здійснювала зачистку, здійснювала зачистку, тому що було багато українців, які вбивали росіян, коли ті прийшли. Отже, вони залишалися, щоб здійснити зачистку. Тому я й кажу, що цей офіцер був не дуже добрим. Я їздив з ним на возі, а був ще один офіцер, старший за званням, який також був євреєм. Вони починали сваритися між собою і обидва дуже нервували. Вони дуже нервували, злилися один на одного, і той сказав йому: «Тебе розстріляють за те, що ти робиш». Здавалося, що цьому було байдуже, тому що він хотів тільки того, аби помститися за своїх. Потім я заприятелював з цим старшим офіцером. Він був з Москви. Він запропонував мені, якщо я захочу поїхати з ним до Москви, то зможу навчатися у школі. А я відповів йому, що я вважаю за краще залишитися з ними і слідувати до Польщі, щоб дізнатися, чи залишився хтось у живих. Ми про це багато не говорили. І я був в армії. Ми прибули до міста Маневичі, я йшов з авангардом армії. Це було в Україні, біля міста Ковеля.

І: Після Острогу?

Р: Так, після Острогу. Я там був з ними. Відчувалося, що їм дали наказ наступати. Тому що вони наступали разом із армією: вони зачищали позаду і йшли вперед з ними. Коли я прибув до міста Маневичі, що біля Рафаловки, це ще одне місто в Україні, у цих Маневичах я знайшов пару єврейських родин, які прибули з Росії. А деякі, що прибули разом з партизанами, працювали у військовій комендатурі під керівництвом росіян у цивільних справах, як партизани. Вони також проводили зачистку проти українців. Я зустрів ці родини і почав з ними жити, залишивши армію. Я пішов з армії і вони мені нічого не сказали. Я пішов і залишився із цією родиною. З того часу я почав заробляти гроші, тому що в мене був знайомий офіцер, який давав мені сіль. Сіль була там предметом великої розкоші. Я брав цю сіль і ходив разом з офіцером. Ходив до селянок, які натомість давали мені горілку, яйця, масло і сир. А я вже продавав усі ці товари. Коли армія перевозила солдатів, які їхали в потягу, а коли потяг зупинявся, я обмінювався товарами. Я давав їм яйця, горілку і все таке в обмін на

одяг. Таким чином, я почав торгувати. Я заробив трохи грошей. Тоді я міг би купити дві або три золотих монети, які називалися скарбничками, наскільки я пам'ятаю. Це були такі золоті монети. З цим я вже був кимось, з грошима в кишені, так би мовити. Там була родина, яка одного дня вирішила сказати мені, що армія вже поблизу Варшави, я не пам'ятаю, як називається це місто, що на шляху перед Варшавою, місто, яке розташоване на березі ріки.

І: Прага?

Р: Точно, Прага. Що російська армія вже була у Празі, а німці чинили опір з іншого боку, з Варшави. Але я вже прибув до Любліна, тому що ця родина попросила мене, аби я поїхав туди, тому що вони знали, що в Любліні є єврейський центр, щоб я поїхав і подивився, чи можливо знайти їх батька. Це була родина, що складалася з жінки та доньки, і вони взяли мене, так би мовити, під свою опіку. Я був з ними як єврей. Потім була інша родина. Але ж, в дійсності, ми жили як одна й та сама родина. Отже, вони попросили, щоб я поїхав і подивився, чи можна знайти там батька. Тоді я з Маневичів залізав на потяги, що проходили з гарматами для армії. Залізав на потяги і подорожував у такий спосіб. Я приїхав до Любліна і відразу знайшов їх батька. Я сказав йому, що його родина перебувала там, і ми подивимось, яким чином можна буде привезти їх до нього. Я повернувся, привіз їм новину про те, що батько все ж таки жив там. Мені здається, що будинок, де я зупинявся в Любліні, називався #00:22:18–4# [назва нерозбірливо], де збиралися всі євреї після війни, у громаду. Отже, я про це пам'ятаю.

І: У них була підтримка Джойнт або іншої єврейської організації?

Р: Я цього не знаю, тому що тоді ще був малим і не знав нічого про ці речі, ні про єврейську релігію, тому що в той час нічого не було. На мою думку, може й існувала, але я про це не знав. Потім, іншого разу, коли я повертався, щоб привезти повідомлення, мене схопила військова поліція. У Ковелі, в місті Ковель. Це було місто, через яке проходило багато потягів у різні напрямки, тому це місто було важливим і там був суворий контроль. Мене схопив поліцейський і мене привели до комендатури. Мене залишили в комендатурі і повинні були допросити, у той час, коли я чекав допиту, я вийшов і знову втік. Сів на перший потяг, який відправлявся. Я знав, що мені потрібно було їхати в напрямку до річки Бугу, в бік Любліна, і я піднявся на потяг, який вже рушив, і мене більше не побачили. Ось так я прибув до Любліна. І там я залишився, я більше не повернувся до Маневичів.

А там, у Любліні, у той час, як армія наступала, я вже був далеко, у Польщі. Я їхав саме в Прагу, проїхав через Прагу і Варшаву...

[...]

І: А Вашим друзям, з того часу, як ви влаштувалися в Аргентині, ви розповідали свою історію? Своє минуле?

Р: Ні. Я намагався ніколи не розповідати про ці речі. Тому що, я повторюю: я сам не можу в це повірити. Що я можу розповідати друзям? Випадково мої друзі, більшість яких у мене є в Аргентині, це люди, які також приїхали після війни: один з Росії, інший, що переховувався, ось такі мої друзі. У мене був лише один дуже близький друг, який помер, він був моїм дуже близьким другом, і він іноді розповідав мені дуже особисті речі. Але він не розповідав про це. Я завжди намагався уникати цих речей. Не знаю, чому. Тому що, коли приходять спогади, наступного дня я почуваю себе погано і перебуваю у стресовому стані. Я тоді у стані сильного стресу, думаючи про те, що сталося з моїми близьким і з усіма тими, хто нас оточував. Не знаходячи відповідь на питання «Чому?». Тому що до цього часу я не зрозумів, чому. Мені сьогодні 67 років, а я продовжую жити, не розуміючи цього, мій розум не може це збагнути. Я пропустив це крізь себе, крізь свою плоть і кров, але не можу зрозуміти цього, так що я думаю: «Як це може зрозуміти хто-небудь, хто не пережив цього?».

І: Коли ваші доньки були маленькими, вони не запитували хоча б інколи, чому в них немає дідусів чи бабусь або двоюрідних братів чи сестер з вашого боку?

Р: Добре, я думаю, що моя дружина пояснила їм, що я приїхав сюди після війни і в мене не було батьків. Крім того, моя дружина багато чого не знає. Я також ніколи не сидав поговорити про те, що сталося в моєму житті або яким чином я приїхав сюди. Але я добре пам'ятаю, що потім моя свекруха, яка була дуже хорошою жінкою, якось у розмові сказала мені: «Ісаак, насправді я була трохи перелякана, тому що не знала, хто ти, навіщо приїхав після війни і ніколи нічого не розповідав, а з моєю дочкою...». Вона була вдовою і трохи боялася, що її дочка зустрічається з кимось, хто приїхав після війни. Тому що всяке було і зараз є, чи не так? Але я ніколи ані їй, і нікому більше не розповідав про своє минуле, нічого подібного. Я намагаюся не... Не знаю. Тому що розповідаю, а потім почуваю себе погано. Тому що я не знаю, чи зможуть мене зрозуміти, адже це річ незрозуміла.

І: Ви думаєте, що цей ваш особливий життєвий досвід, який ви пережили в дитинстві, залишив відбиток на вашому житті дорослої людини?

Р: Думаю, що так. Завжди залишається відбиток. Тому що ці речі неможливо забути. Як би людина не намагалася стримати це, але там, всередині, завжди є мрії, іноді спомини, які приносять погані спогади, я так думаю. Мені здається, що це завдає мені шкоди. Іноді я нервую і не знаю чому, можливо із цієї причини, коли до мене приходять спогади і я не можу стримати те, що зі мною відбувається.

І: Це відчуття, яке було у вас у дитинстві або підлітковому віці, від того, що ви не можете залишитися на одному місці під час війни, а потім зміни... Ви могли до цього пристосуватися?

Р: Я би не сказав, пристосуватися, єдине місце, де насправді я відчував себе добре і був щасливим і задоволеним, повторюю, що це було в юності, коли мені було 16 років, 16 або 17, коли я був разом з італійськими хлопцями. Де я відчував себе вільним і також співав російських пісень. Я не розумів того, що співав, але в мене був більш-менш непоганий голос і їм подобалося, як я співаю. Ми їздили в гори і співали, а я був щасливий. Єдиним щасливим моментом, який я реально пам'ятаю зі своєї юності, був тільки тоді, коли я перебував в Італії. Коли я був у Модені, у місті Модена, з моїми італійськими друзями.

І: Питання було таким, чи зараз, вже в дорослому віці, за ці останні роки вашого життя, чи ви подолали це відчуття неможливості залишитися в будь-якому місці?

Р: Так, звісно. У мене тут є родина, як би вам сказати? Моє коріння вже посаджене тут. У мене є діти, онуки, у мене є все, що потрібно людині. Дякувати Богу, мені усього вистачає. Я маю все, про що мріяв у своєму житті. Я не можу сказати, що в мене є абсолютно все, але мої бажання, те, чого я хотів, все це здійснилося. З матеріальної точки зору в моїй родині все більш-менш непогано, є прислів'я, в якому говориться: «Ніхто не може мати усього, що є у мене», тобто це означає, що люди не можуть бути щасливими цілком і повністю і мати все; але я отримав у своєму житті можливість мати чудову родину і тому можу бути задоволеним.

І: Яким буде ваше останнє послання до людей, які почують ці ваші свідчення?

Р: Мої свідчення. Те, що я зараз хочу сказати людству, іншими словами, це, щоб ніколи більше не повторилося те, що трапилося. Щоб навіть найхижіший звір, якого можна собі уявити, не зміг би подумати, що може статися те, що було під час Другої світової війни. Катастрофа подібного масштабу. Не поважати однієї або іншої людини, не маючи жодної причини для того, щоб вбивати один одного. Не маючи жодної причини одним вбивати інших. Це не має жодного

гуманного або негуманного пояснення. Я не можу дати вам це пояснення, я цього не розумію і ніколи не зрозумію до останніх днів мого життя. Як можна вбивати людей, не пояснивши яку-небудь причину? Вбивати літніх людей, чоловіків, жінок, дітей, вагітних жінок? Я цього не розумію, і ніколи в моєму житті не зможу це зрозуміти. Таким є моє послання для людей, які будуть мене слухати.

Bibliography

Boriak, Tetiana. «Usna istoriia Holodomoru: do pyttannia pro interpretatsiiu istorychnoho dzherela». *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: arkhoeohraf. doslidzh. unikalnykh arkh. ta bibl. fondiv* 26 (2020): 276–290.

Lenchovska, Anna. «Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr.». *Holokost i suchasnist* 2(6) (2009): 114–123.

Marushchak, Oleksandr. «Doslidzhennia usnoi istorii ta pamiaty: “postpozytyvistski” pidkhody». *Hileia* 43 (2011): 299–307.

Mykhalchuk, Roman. «Diialnist zakordonnykh instytutsii v konteksti zberezhenia pamiaty pro Holokost u Mizochi». *Tezy dopovidei V vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Konstrukty formuvannia/koryhuvannia kolektyvnoi pamiaty»*, Rivne, 11–12 travnia 2018 r. Accessed December 25, 2019. http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Mykhalchuk_R.pdf.

Mykhalchuk, Roman. «Henotsyd yevreiv Zakhidnoi Volyni na prykladi mistechka Mizoch v 1942 r.». *Intermarum: istoriia, polityka, kultura* 11 (2022).

Mykhalchuk, Roman. «Holocaust oral history sources in the educational and scientific discourse (based on the sources of the Shoah Foundation of the University of Southern California and Yahad-In Unum in France)». In *International multidisciplinary scientific and practical Internet conference «Innovative projects and paradigms of international education»*, 118–121. Georgia, Tbilisi; Ukraine, Kyiv, February 28 – March 1, 2023.

Mykhalchuk, Roman. «Holokost mizotskykh yevreiv». *Hardarika: materialy Vseukr. konkursu nauk.-populiar. st.*, edited by I. V. Postolnyk et al. Kharkiv: Pravo, 2015.

Mykhalchuk, Roman. «Holokost v Mizochi». *Vikipediia*. Accessed September 20, 2023. https://uk.wikipedia.org/wiki/Holokost_u_Mizochi.

Mykhalchuk, Roman. «“I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood”: resistance of Mizoch jews during the Holocaust». *Eminak* 4(40) (2022): 236–253.

Mykhalchuk, Roman. «“Ja був hirshe nizh sobaka i ves chas pytav chomu tak”: stanovyshe yevreiv u Mizochi pid chas Holokostu». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 58–100.

Mykhalchuk, Roman. «Memuary ta usno-istorychni svidchennia yevreiv yak dzherelo vyvchennia istorii Holokostu v Rivnomu». *Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy*. Spetsialnyi vypusk za materialamy VI naukovo konferentsii iz mizhnarodnoiu uchastiu «Kolory viiny» (Druha svitova viina 1939–1945 rr. v istorii yevropeiskoi tsyvilizatsii) 13 (2020): 15–19.

Mykhalchuk, Roman. «Metody poriatunku mizotskykh yevreiv pid chas Holokostu». *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»* 34, seria: Istorychni nauky (2023): 32–36.

Mykhalchuk, Roman. *Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955*. Kyiv: Vydavnychi dim «Kondor», 2022.

Mykhalchuk, Roman. «(Ne)vshanuvannia riativnykiv: koly politychna dotsilnist perevazhaie zdorovy hluzd». *Historians*. May 13, 2021. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2856-roman-mikhalchuk-ne-vshanuvannya-ryativnikiv-koli-politichna-dotsilnist-perevazhaie-zdorovij-gluzd#ftnref7>.

Mykhalchuk, Roman. «Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usno istorychnoho proektu u lypni–serpni 2016 r.)». *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 29 (2017): 265–274.

Mykhalchuk, Roman. «Osoblyvosti polityky Holokostu v pivdennii Rivnenshchyni (na prykladi Zdolbunivskoho raionu)». *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu* 21 (2011): 304–315.

Mykhalchuk, Roman. «Pamiat pro Mizotsku Katastrofu». *Tezy dopovidei III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Polityka vshanuvannia pamiaty zhertv henotsydiv ta masovykh ubyvstv»*, Rivne, 19–20 travnia 2016 r. Accessed December 15, 2017. http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Myhalchuk_R.pdf.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok volynskykh yevreiv pid chas Holokostu (na prykladi mistechka Mizoch)». *Aktualni pytannia ukrainskoi ta vsesvitnoi istorii: mynule i suchasnist: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, Rivne, 25 zhovtnia 2022 r. Lviv–Torun: Liha-Pres, 2022.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHA». *Pamiat*

netlinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn» 62 (2021): 226–238.

Mykhalchuk, Roman. «Stanovyshe yevreiv v Mizotskomu hetto». *Zaporizhzhia Historical Review* 6(58) (2022): 209–229.

Mykhalchuk, Roman. «Trahedii mizotskykh yevreiv v konteksti Holokostu na Rivnenshchyni». *Slovianskyi visnyk: zb. nauk. pr. Rivnenskoho in-tu slovianoznavstva Kyiv. slavistychnoho un-tu* 11, seria «Istorychni ta politychni nauky» (2011): 96–100.

Mykhalchuk, Roman. «Trauma Holokostu u svidchenniakh zhertv». *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii: zb. nauk. pr. Rivn. derzh. humanit. un-tu* 34 (2022): 62–68.

Mykhalchuk, Roman. «Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii». *Holokost i suchasnist* 2(10) (2011): 97–165.

Mykhalchuk, Roman. «Zasluzheno zhyttiam». *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu* 7 (2009): 76–84.

Mykhalchuk, Roman, and Petro Dolhanov. «“Ievreiu, my tebe zdamo, nam potriben tvii odiah”: pohrabuvannia yevreiv Mizocha pid chas Holokostu». *Ukraina Moderna* 34 (2023): 166–221.

Pastushenko, Tetiana. «Metod usnoi istorii ta usnoistorychni doslidzhennia v Ukraini». *Istoriia Ukrainy* 17–18 (657–658) (2010): 10–15.

USC Shoah Foundation. *Visual History Archive*. Accessed September 20, 2023. <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/bioSearch.aspx>.

Archives

USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony № 7722, 17845, 18572, 20499, 35066, 37515, 38193, 38507, 38537, 38542, 38669, 44509, 46431, 47229, 49034, 52998.

ХРОНОТОП ПІТЬМИ: УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ФРАГМЕНТУ СПОГАДІВ ІГНАЦІЯ ХІГЕРА

Львів'янин Ігнацій Хігер завершив роботу над рукописом своїх спогадів навесні 1975 р., за пів року до смерті. Збираючи свої спогади в нотатнику впродовж тридцяти років, Хігер неохоче брався за написання цілісного мемуару. Адже, за його словами, з понад соти-сячної довоєнної єврейської громади міста Хігери були чи не єдиною львівською єврейською родиною, якій вдалося врятувати від смерті обох дітей¹. Під час німецької окупації Львова родина Хігерів пережила конфіскацію майна, виселення, «акції», життя в гетто та його ліквідацію.

У червні 1943 р., разом із горсткою вцілілих євреїв, чоловіків та жінок, Хігери знайшли притулок у міській каналізації, де переховувались 14 місяців, завдячуючи своїм порятунком трьом доглядачам каналізації — золотарям, як їх називали на початку ХХ ст. — двом полякам та одному українцеві². Досвід виживання в брудних каналах серед нечистот був болісною, складною і табуованою темою для кожного з членів підземної групи, і родина Хігера не була винятком. У грудні 1975 р., зазедве два місяці після смерті чоловіка, удова Хігера, Пауліна, передала машинопис мемуару до музею-архіву Яд Вашем, жодного разу не наважившись зазирнути в текст³.

Коли 1975 р. Хігер узявся за написання спогадів, історія про порятунок львівських євреїв у каналізації вже існувала в декількох версіях, записаних різними авторами, у різних жанрах, різними мовами та в різних країнах. Ці нарративи інколи доповнювали один одного,

¹ Ignacy Chiger, *Świat w Mroku: Pamiętnik Ojca Dziewczynki w Zielonym Sweterku* (Warszawa: PWN, 2011), 284.

² Помічником польських доглядачів каналізації Леопольда Сохи та Стефана Врублевського був українець Юрій Ковалів. Про рятівників, див.: Оля Гнатюк, «Світ(ло) в темряві: Історія порятунку родини Хігерів та її інтерпретації 1945–2012», *Грунець* 28 (2019): 133–143; Robert Marshall, *In the Sewers of Lvov: A Heroic Story of Survival from the Holocaust* (New York: Maxwell Macmillan International, 1991), 32–39, 147–151, 193–195; Інформація щодо Сохи та Врублевського, яких було визнано Праведниками народів світу, на сайті Яд Вашем: *Yad Vashem*, дата звернення вересень 27, 2023, <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/socha.html>; <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035458>.

³ Marshall, *In the Sewers of Lvov*, XII.

а іноді суперечили. Донька Ігнація, Христина Хігер, у 1947 р. свідчила про порятунок Центральній єврейській історичній комісії в Кракові⁴. Також наприкінці 1940-х ще одна вціліла з їхньої групи — Галина Ципора Вінд — емігрувала до Сполучених Штатів, де між 1949 та 1953 р. виступала з публічними лекціями, в яких розповідала єврейським громадам Північної Америки про свій порятунок⁵.

Упродовж 14 місяців під землею між членами підземної групи траплялися і сутички, і конфлікти, не лише побутові. Граничні досвіди виживання в умовах геноциду, змагання за життя та післявоєнне небажання говорити про огидні обставини виживання та пережиті травми призвели до того, що група розділилась на два умовних табори: одні ніколи нічого не розповідали про пережите, інші ж змагалися за свою версію подій як об'єктивну і єдино правдиву. Особисті протистояння в часи війни подекуди перетворились на протистояння післявоєнних наративів про цю війну. Текст, отже, постав як своєрідний майданчик диспуту, той обмежений простір, у межах якого порятовані свідки продовжували відвойовувати себе, свій простір та свою правду, роки і десятиліття після того, коли вони нарешті вийшли із смердючого і темного підземелля назовні.

На відміну від інших учасників групи, Хігеру насправді довелося змагатися не лише за існування свого тексту та своєї версії подій, а й за автентичність своєї власної історії. Ховаючись у каналізації, Хігер писав щоденник, який потім начебто загубився під час подальшої повоєнної втечі родини зі Львова до Кракова, а звідти — до Ізраїлю⁶. У лютому 1945 р. Хігер дав інтерв'ю радянському журналісту Володимиру Беляєву. Вже у квітні 1945 р. історія про порятунок львівських євреїв під заголовком «Свет во мраке» розійшлася по всьому Радянському Союзу багатомільйонним накладом завдяки публікації на шпальтах найпопулярнішого радянського ілюстрованого журналу

⁴ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), sygn. 301/2352, 7 str. Передрук свідчень Христини в книзі спогадів Ігнація: Chiger, *Świat w Mroku*, 12–16.

⁵ Статті з промовами Галини Вінд та газетні оголошення з інформацією про її публічні лекції і виступи зібрав та оцифрував син Галини Вінд, Давид Лі Престон. Див.: «Halina's Speeches», *Davidlepreston.com*, дата звернення вересень 27, 2023, <https://davidlepreston.com/halinas-speeches-1949-53>.

⁶ У своєму вичерпному дослідженні історії родини Хігерів та інтерпретації цієї історії в літературі та кіно, Оля Гнатюк припускає, що підземний щоденник Хігера потрапив до рук радянського журналіста Беляєва. Порівнюючи тексти Беляєва та Хігера, Гнатюк аргументовано стверджує, що Беляєв працював безпосередньо з письмовим текстом Хігера, а не лише з його усним свідченням. Див.: Гнатюк, «Світ(ло) в темряві», 126–183.

«Огонёк»⁷. У 1946 р. оповідання Беляєва про порятунок родини Хігерів було видано як самостійну книжку українською мовою⁸. Наприкінці 1950-х на основі правдивої історії Беляєв написав квазіісторичний роман, в якому порятунок у Голокості, звичайно, перетворився на осанну радянській армії⁹.

Отже, у 1975-му, після декількох публікацій про порятунок у львівській каналізації, Хігер вкотре постав перед проблемою власного першоавторства. Нагадаймо, що Хігер був лідером підземної групи. Саме його діти та дружина розчулили Леопольда Соху, золотаря, який вирішив їх врятувати. На відміну від усіх інших: журналіста Беляєва, Галини Вінд, яка приєдналася до групи вже під землею, ба навіть своєї семирічної доньки Христини, — Хігер брав активну участь у плануванні підземного порятунку задовго до безпосереднього спуску в каналізацію в червні 1943 р. Проте тепер його історія була переказана іншими людьми, а він сам перетворився з автора на героя. Тож, сідаючи за друкарську машинку в 1975-му, Хігер повертав собі голос автора. Утім, аби цей голос прозвучав і долинув до читача, знадобилось ще майже тридцять років.

Спогади Ігнація Хігера вийшли друком у польському оригіналі лише у 2011 р.¹⁰ Нова хвиля зацікавленості до історії порятунку львівських євреїв у Голокості була реакцією на художній фільм 2011 р. «У темряві» (*W Ciemności*) режисерки Агнешки Голланд. Сценарій свого фільму Голланд писала, беручи за основу науково-популярну книгу Роберта Маршала «У каналізаціях Львова», видану двічі, 1990 та 1991 рр.¹¹ Маршалу вдалося згуртувати у своїй книзі майже всі наявні на той час наративи, а також долучити до історичної реконструкції подій власні інтерв'ю з тоді ще живими членами підземної групи, як-то Пауліною Хігер чи Кларою Маргуліс (Келлер)¹². Маршал працював також із рукописом Хігера, використовуючи його як джерело для своєї історичної розвідки¹³. Очевидно, саме Маршалівські відсилання до Хігерівського «Світу в північній» Голланд використала

⁷ Владимир Беляєв, «Свет во мраке», *Огонёк* 14 (1945): 8–9; *Огонёк* 15–16 (1945): 9–10; *Огонёк* 17 (1945): 14–16.

⁸ Володимир Біляїв, *Світло в темряві: львівська хроніка* (Львів: Вільна Україна, 1945).

⁹ Владимир Беляєв, «Свет во мраке», в *Граница в Огне* (Москва: Советский писатель, 1962), 244–247.

¹⁰ Chiger, *Świat w Mroku*.

¹¹ У власних дослідженнях я посилаюсь на друге видання книги: Marshall, *In the Sewers of Lvov*.

¹² Marshall, *In the Sewers of Lvov*, Acknowledgements.

¹³ Marshall, *In the Sewers of Lvov*, XII.

в назві свого фільму. Текст Хігера цитували, його заголовок вкотре позичали, проте сам текст продовжував збирати пил на полицях єрусалимського архіву.

Окрім розвідки Роберта Маршала та фільму Агнешки Голланд, у 2008 р. донька Ігнація, Христина Хігер-Керен написала та видала власні «Спогади дівчинки в зеленому светрику»¹⁴. Христина зберегла свій зелений светрик, який вона носила упродовж усього перебування в міській каналізації, і який згодом подарувала Музею Голокосту у Вашингтоні¹⁵. Таким чином львівська історія, окрім все нових і нових текстів та інтерпретацій, отримала фізичний артефакт, матеріальний об'єкт із безпосереднього локуса, де відбувались історичні події. Светрик доньки з підземелля замінив загублений у підземеллі батьківський манускрипт. А врешті-решт опубліковані спогади Ігнація в їхньому першому (і єдиному) виданні 2011 р. постали як доповнення до книги Христини. Текст став своєрідним коментарем до «светрика». Оригінальний підзаголовок мемуару «Світ у північній: хроніка змагань за життя» редактори видання змінили на «Світ у північній. Спогади батька дівчинки у зеленому светрику». Маркетинговий прийом силкувався вкотре перетворити автора на героя другого плану.

Хігер дбав про те, аби його текст не сприймали як *літературу* про Голокост, вважаючи що літературний аналіз нівелює історичну правдивість і цінність тексту як документа. У власній передмові до спогадів він стверджував, що «[ц]я розповідь [...] не є ані хронікою, ані мемуаром, радше тільки оглядом того, що ми пережили, а також оцінок нашого оточення та атмосфери»¹⁶. Хігер, все ж таки, писав мемуар, отже, працював у літературно-історичному жанрі. Він також прискіплював дотримуватися хронології. Саме завдяки хронологічній точності його наративу, текст Хігера набув вартості історичного документа-свідчення, попри тридцятирічну дистанцію від описуваних подій.

А втім, завдяки Володимирі Беляєву, історія Хігера таки перетворилася на літературний сюжет, а сам Хігер — на літературного персонажа. За іронією долі, для Беляєва хронологічний аспект також був ключовим, тільки от Беляєв ретельно редагував хронологію історії Хігера, аби підпорядкувати її радянській ідеології і радянськими

¹⁴ Krystyna Chiger, *The Diary of a Girl in a Green Sweater: A Life in Holocaust's Shadow* (New York: St. Martin's Press, 2008).

¹⁵ Див.: *United States Holocaust Memorial Museum*, дата звернення вересень 27, 2023, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1148476>.

¹⁶ Yad Vashem Archives (дани — YVA), group O. 33, file 3059, p. 1 (Testimonies, Diaries, and Memoirs Collection). Цей абзац з тексту Хігера не було включено до видання Chiger, *Świat w Mroku*.

розуміннями війни. Саме ця різниця між хронотопом історії в тексті Хігера і в тексті Беляєва є ключовою, зокрема для українського читача. Адже понад 70 років саме тексти Беляєва російською та українською мовами розповідали радянському і пострадянському читачеві історію порятунку львівських євреїв під час Голокосту. Згідно із цією, єдино доступною, ідеологічно спотвореною версією (втільненою в статтях «Огонька», повісті та романі), історія Ігнація Хігера починалась наприкінці весни 1943 р., з моменту остаточної ліквідації львівського гетто та втечі єврейської групи в підземелля¹⁷. Хігер, натомість, дав інший відлік півтім, в яку поступово провалювалась його родина. Майже сто перших сторінок, себто третину всього Голокостного мемуару Хігера, займає період радянської окупації Львова вересня 1939 – червня 1941 р.

Достеменно невідомо, чи писав Хігер про радянську окупацію у своєму загубленому щоденнику, проте 30 років після порятунку радянська і німецька окупації продовжували бути для Хігера маніфестаціями *однієї і тієї ж темряви*: «Тлом [мого] оповідання є період двох окупацій, влаштованих двома загарбниками, у яких були різні підходи, проте одна мета»¹⁸. Хронотоп Хігерівської «півтіми» означає особливості єврейського та польського досвіду війни і Голокосту на тих територіях, що пережили подвійну – радянську та нацистську – окупацію. Незважаючи на його пізні датування, текст Хігера стає із цієї точки зору важливим першоджерелом для дослідників Східної Європи, не лише істориків, але також культурологів, політологів і, зрештою, літературознавців. Бо ж свідомо «антилітературний» текст Хігера портретує людську трагедію на тлі двох тоталітарних режимів у той самий спосіб, що і найважливіші літературні твори ХХ ст., як-то роман «Життя та доля» Василя Гроссмана та, набагато пізніше, в іншому жанрі, «Криваві землі» Тімоті Снайдера.

Обираючи розділи для українського перекладу, я керувалась необхідністю розпочати історію родини Хігерів там і тоді, де вона розпочиналась для самих Хігерів, себто з приходу до міста «непротаних гостей» (як вони називають радянську армію) у вересні 1939 р. По-друге, мені було важливо також реставрувати ті фрагменти Хігерівської історії, які переписав Беляєв. Зокрема, момент сходження єврейської

¹⁷ Детальніше про дискусію навколо доцільності ототожнення радянської та німецької окупацій у тексті Хігера, див.: Grzegorz Rossolinski-Liebe, «Świat w Mroku and Its Reception in Ukraine», *Ab Imperio* 1 (2012): 445–451; Yaroslav Hrytsak, «My Response to Grzegorz Rossolinski-Liebe», *Ab Imperio* 1 (2012): 451–456.

¹⁸ Chiger, *Świat w Mroku*, 10.

групи до підземелля в червні 1943 р. та подальшого виживання в каналізації. Беляєв починав із цього свою розповідь, у тексті Хігера ж вона відкриває третю і заключну частину мемуару.

Розділи, обрані для українського перекладу, демонструють трансформацію «півтіми» з абстрактної метафори у фізичну реальність. Хігер, натомість, зі свідка і споглядача подій перетворюється на активну особистість, яка чинить опір обставинам і перемагає їх. Автопортрет Хігера у його ж тексті є одним з багатьох портретів – колег, друзів, знайомих, сусідів і, зрештою, членів підземної групи та їхніх рятівників. Хігер зосереджений на реакціях, вчинках і діях людей у стані екзистенційної загрози: репресій, тортур, насилля і смерті. Адже саме люди творять темряву в той час, коли інші їй протистоять.

Якщо радянська окупація для Хігерів – морок невідомості і незахищеності, постійне передчуття загрози і небезпеки, то з моменту спуску в підземелля півтіма набуває фізичних якостей: «зі світу абстрактної, але добре відчутної темряви, ми зійшли у світ правдивого, фактичного, фізичного мороку підземелля»¹⁹. Це вузький, замкнутий і часто безвихідний простір, який огортає кожного і кожную, хто в нього потрапив. Це простір, який має нестерпний запах бруду, вологості, мерзеного гниття та екскрементів. Це простір, у якому завжди холодно. Темряву підземелля можна відчутти на дотик: вона слизька, мокра і сповнена нечистот. Вона поєднує в собі водночас тишу і звуки: писк щурів, що бігають довкола, крики і постріли, що лунають з поверхні, плач дітей і всеохопний гуркіт Полтви, міської підземної річки, яка є центральною віссю на мапі підземного Львова. Темрява підземелля це також постійний страх, постійне передчуття звуків, вслухання в тишу, яка видається подекуди нестерпнішою за звуки. Адже кожен несподіваний хлюп у воді, крок чи спалах ліхтарика може означати пряму загрозу життю.

Упродовж всього тексту Хігер намагається зберігати у читача гостре фізичне відчуття навколишньої дійсності. Він не уникає описів перших фізіологічних реакцій людей на виживання в каналах, він розповідає про загострення відносин між членами групи, очевидні та неочевидні небезпеки перебування чужих одне одному людей різного віку та статі в умовах повної відсутності приватного простору. Хоч подекуди Хігер не стримується від морально-етичних оцінок співмешканців каналу, він визнає амбівалентність ролей у контексті окупації, війни і насильства. Адже дуже часто ті, хто, сподіваючись на виживання, загравав із режимом (як-то доктор Адам Лютман) або ж

¹⁹ YVA, group O. 33, file 3059, p. 2.

кидав режимові самовпевнений виклик (як-то Хаїм Вайс чи Їцхак Оренбах), часто ставали жертвами раніше за інших.

Прописуючи деталі темряви, Хігер не забуває і про світло. На відміну від Беляєва, який перетворює Хігерівський «світ» на «свет» (світло), протиставляючи його темряві як рівну величину, метафора і образ світла у Хігера розкидані в тексті окремими відблисками, промінчиками, спалахами²⁰. Коли золотар Соха знаходить родину Хігера в підземеллі серед охопленого панікою натовпу людей, «його обличчя у світлі карбідної лампи засяяло»²¹. Коли донька Хігера Крися починає згасати від довготривалого перебування в темряві й холоді, Соха бере її на руки та підносить до решітки каналу, звідки вона бачить сонячне проміння.

Окрім надії, світло у Хігера також символізує небезпеку: спалах сірника виказує місцеперебування групи, мерехтіння ліхтарика в темряві каналу може означати облаву. У кожному з випадків світло, так само як і темрява, неподільно пов'язане з людиною та людяністю. Текст є також локусом світла для Хігера. Акт свідчення, зокрема письмового, допомагає перемогти пільму. Так Хігер, зокрема, ставиться до вже згаданих свідчень Христини 1947 р., надаючи тексту донечки фізичних якостей вцілілої дитини: «Ще більше світла на мою історію проливає *щупляве* і просте у своїй наївності свідчення моєї доньки»²².

Такого поодинокого, індивідуалізованого світла Беляєву в історії Хігера було недостатньо, бо для радянського журналіста світло було метафорою виключно політично-ідеологічною. Це світло, яке у Беляєва радянська влада несла до вцілілих євреїв, було настільки яскравим, що «засліплювало» не лише справжніх рятівників Хігера в підземеллі, а й радянських визволителів періоду окупації Львова 1939–1941 рр. Беляєвське ідеологізоване «світло» засліпило людину в історії Хігера, перетворивши людські досвіди виживання, загибелі й порятунку на панегірик радянським «визволителям».

Зсуваючи відлік окупаційної темряви з 1941 до 1939 р. і повертаючи текстові його оригінальний початок, український переклад прагне «декомунізувати» історію порятунку родини львівських євреїв, позбавляючи її радянського наративу. У цій автентичній формі, нехай

²⁰ Гнатюк вважає, що в 1945 р. Беляєв поцупив зі щоденника Хігера сюжет та персонажів, натомість Хігер у 1975 р. запозичив у Беляєва назву для своєї історії, помилково прочитавши російське «свет» як польське «świat», себто «світ». Утім, Беляєв міг зробити таку ж помилку при перекладі з польської на українську, якщо ця назва фігурувала в щоденнику. Зрештою, «свет» на місці «світу» міг сподобатись Беляєву просто тому, що він більше пасував з ідеологічної точки зору.

²¹ Chiger, *Świat w Mroku*, 215.

²² YVA, group O. 33, file 3059, p. 2. У польському виданні слово «щупляве» не потрапило до тексту.

навіть частковий, історія Хігера в українському перекладі набуде властивої їй складності та багатогранності, на відміну від двовимірної та чорно-білої, немов би засвічена плівка, розповіді Беляєва. В умовах нової війни та окупації історія львів'янина Хігера виявиться несподівано ближчою і зрозумілішою українському читачеві.

ІГНАЦІЙ ХІГЕР СВІТ У ПІТЬМІ²³

«Непрохані гості»

Коли німецька армія вщент розбила розхвалені «збройні сили Польщі», а дипломатична змова Молотова–Ріббентропа вирішила долю країни, після десятиденної німецької навали східні землі Польщі захопив Радянський Союз (чи то пак Зрадницький Союз, як подекують злосливі)²⁴. А втім, Радянський Союз не послуговувався словами «захоплення» чи «окупація». Навпаки, удерся немов бажаний гість, наче захисник, котрий прийшов визволити пригноблений Польщею люд. Свою ганебну і віроломну окупацію Радянський Союз приніс під знаменами волі й свободи.

Товариші завітали до нас у цілковитому дранті. Вони радше скидались на армію мародерів, аніж на «непереможну збройну силу», за яку себе вдавали. Вони завітали до нас із пропагандистською кампанією, вуличними співами і танцями на площах. Ці обідранці шикували перехожих у горстки слухачів, яким розповідали, що вони, мовляв, прийшли з метою визволити нас від вікового поневолення та експлуатації, якої всі ми зазнавали в панській Польщі. Тепер, запевняли вони, усіх нас чекає райське життя, сповнене щастя та задоволення. Цим промовам і деклараціям, пропаганді й буфонаді не було меж. На кожному кроці муштрований червоноармієць-пропагандист гуртував людей своїми агітаційними промовами. Звідусіль долинали патетичні гасла, брехливі байки, вигадані факти, облудні обітниця і закорінені в бурхливій фантазії та вишколеній пропаганді пристрасні пісні про щасливу Країну Рад. «Непрохані гості» грали на гармонях, тиснули наші долоні, словом — торжествували, що прийшли ошчасливити пригноблений панською Польщею народ. Тільки от їхні слухачі не надто раділи і з жалем дивились на голодранців, які обіцяли свободу і золоті гори, і які несли це вигадане багатство своєї країни злиденним польським масам.

²³ Chiger, *Świat w Mroku*, 24–37, 210–230. Переклад українською здійснений А. Сімферовською.

²⁴ Дотепність гри слів полягає в паронімії, адже польською мовою «Радянський Союз» і «зрадницький союз» прямо римуються: *Związek Radziecki–Związek Zdradziecki*.

Львів'яни стримано ставились до радянських обіцянок, хоч зустрічалися і палкі прихильники комунізму, засліплені вірою в пропагандистські нісенітниці. Ці ж бо не бачили, а радше відмовлялись бачити правду, що відверто впадала у вічі. То була непохитна риса вроджених комуністів: вони дивилися на світ крізь червоні окуляри і, що б не відбувалося навколо, з разуючою впертістю підганяли довколишню реальність під ідеологію, у доречність, бездоганність та непорочність якої вони вірили беззастережно. Заради цієї самої ідеології вони терпіли фізичні й духовні тортури, зі спокоєм, погордою і навіть насолодою приймали багаторічні судові вироки та мучеництво Берези Картузької²⁵ і власну смерть. Вони вчиняли злочини, що йшли всупереч гучним тезам офіційного комунізму. Свідомі критики цієї ідеології ставали жертвами політичних вбивств (як це сталося з Ботвіним²⁶), над ними зчинялись інсценізовані судилища.

З яких прошарків суспільства походили наші хатні комуністи? Насамперед до комунізму наворачталися місцеві польсько-українсько-єврейські злидарі, неспроможні виборсатися з бідності. Вони почасти зневажали працю, вважали її пригнобленням, і — з особистих чи економічних причин — обирали безробіття. З іншого боку, до комунізму наворачтались сини та доньки багатих єврейських купців та фабрикантів. Завдяки батьківській заможності вони мали лишень «єдвабні турботи» і вели ледаче, дармоїдне життя, однак прагнули вирізнитися з-поміж інших, а тому й хапалися за політичне пропагандистське казнодійство. Нашпиговані комуністичною ідеологією, що приносила їм життєву насолоду, вони одурювали злидарів і безробітних. Висловами з нотатника агітатора-комуніста вони зваблювали неосвічених, підбурюючи їх на страйки і бунти не лише супроти влади і суспільного порядку, але почасти супроти власних батьків.

Пригадую один приголомшливий випадок, коли депутат австрійського парламенту, соціаліст др. Герман Діаманд на робітничих зборах вигукував: «Ми, голодні працівники!», плескаючи себе по

²⁵ Береза Картузька (*Bereza Kartuska*) — табір примусового утримання, збудований в однойменному містечку на території Польщі (нині на території Білорусі), який функціонував у 1934–1939 рр. В'язнями були переважно члени радикальних політичних організацій, в яких польська влада вбачала небезпеку: комуністи, радикальні польські націоналісти, українські націоналісти.

²⁶ Нафта́лі Ботві́н (1905/08? – 1925) — польський єврей з м. Кам'янка-Бузька, активний прихильник комунізму. 25 липня 1925 р. він застрелив Юзефа Цеховського, агента польської секретної поліції. Ботвіна було арештовано безпосередньо на місці вбивства та засуджено до смертної кари. Ботвіна розстріляли у львівській тюрмі Бригідки 6 серпня 1925 р. Справа Ботвіна мала широкий розголос у пресі, зокрема єврейській. Див.: «Sąd doraźny nad Bottwinem. Co mówi oskarżony. Wynik śledztwa policyjnego. Dziś zapadnie wyrok», *Chwila* 2296 (1925).

товстому пузу, на якому виблискував золотий годинник на золотому ланцюжку²⁷. Комуністами ставали також деякі з письменників, які ставили класову боротьбу в центр своїх творів. У комуністичних колах цей різновид творчості одразу ставав бестселером, здобуваючи авторові чи авторці і читачів, і заробіток. Поза тим ключову роль у задурюванні та підбурюванні населення відігравали професійні комуністичні агітатори.

У моєму безпосередньому оточенні також з'явилися прихильники комунізму. Наприклад, пані доктор Брустігер, дружина адвоката і діяча сіоністського руху др. Нути Брустігера, Фридерик Ш., Гізеля Ка., др. Адам Лютман, Броніслав Рот та інші. Більшість з них після декількох років своєї діяльності й самі стали жертвами комуністичного режиму, а відтак зріклися власних діянь, бо ж переконалися, що трапили в чужу тарілку.

Про темперамент діячів такого ґтибу добре засвідчує такий випадок. Доктор Францішек Буяк²⁸, професор Університету Яна Казимира, запросив до себе на філіжанку чаю своїх семінаристів, а отже й мене. Коли ж у певний момент коліжанки запропонували потанцювати, наш колега др. Адам Лютман²⁹, котрий свого часу був членом каптурового суду, стрибнув на стіл і вигукнув: «Я танцюватиму лишень тоді, коли прийде червона, кривава революція!». Виявилось, що вся його родина вдома з валізами чекала на поліцію. Власне кажучи, саме такі представники суспільства раділи приходу радянської армії, маючи на те власні причини. Росіяни ж бо рятували їх від тієї долі, яку їм мала зготувати німецька навала. Тому вони і вслухалися в промови радянських агітаторів і найгучніше аплодували їм, створюючи собі відповідний публічний образ.

Верхівкою лицемірства було оголошення народних зборів у міському Великому театрі³⁰. Представник Радянського Союзу і Української Республіки (здається, що це був секретар української комуністичної партії Хрущов), виступив на зборах із промовою, в якій виголосив, що на прохання людей, котрі проживають на східних

²⁷ Імовірно, Хіґер має на увазі політика-соціаліста і парламентаря Германа Діаманта (*Herman Diamand*, 1860–1931). Проте, оскільки Діаманд помер 1931 р., спогад Хіґера про його виступ на зборах мав би відноситися до кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

²⁸ Францішек Буяк (*Franciszek Bujak*, 1875–1953) — польський історик, академік, професор.

²⁹ Адам Лютман (1908–1942) — історик, член КПЗУ, працівник бібліотеки АН УРСР (1939–1941). Каптурові суди були підпільним органом судочинства на території Польщі між 1939 та 1941 р.

³⁰ *Teatr Wielki* — нині Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької.

теренах Польщі, а зокрема у Львові, Радянський Союз, під проводом Великого Сталіна, погодився взяти нас під своє крило і приєднати до Країни Рад, до великої, чудової родини свободи і щастя... І тут промовець почав сам собі аплодувати. Це було смішне збіговисько, сповнене улесливих слів облуди, обітниць і декларацій, які не мали жодного зв'язку з реальністю.

Своє казnodійство товариші підсилювали транспарантами, афішами і прапорами, а також завчасно привезеними пам'ятниками радянським особистостям. Серед них були і велетенські пам'ятники Леніну і Сталіну, які поставили на центральній площі перед Великим театром. Так змінювалось обличчя міста зсередини.

Натомість настрої серед місцевих мешканців були розбіжними. Поляки, вочевидь, толерували росіян не більше, ніж німців. Це був беззаперечний факт, а тому від самого початку поляки ставились до прибульців, яких називали бездарами і тюттями, якщо не вороже, то бодай підозріло і неприязно. Українців осяяла надія відродження власної державності, Великої Вільної України, незалежної від Польської держави, яку вони терпіти не могли і з якою безперервно боролися як з окупантом. А тому українці мислили так: нехай комуністична, але все ж таки Україна.

Натомість євреї ставилися до нових змін з великою пересторогою. Упродовж міжвоєнних років єврейська громада пережила чимало ворожих акцій: погроми, ексцеси на расистському ґрунті, академічні конфлікти, господарчі бойкоти, пікетування крамниць, а також введення *numerus clausus*³¹ у навчальних закладах. Польська громада вважала євреїв за жидокомуну, у той час як комуністи приймали їх за буржуїв та кровожерів робітничого класу. Тож найбільше євреї боялись, аби всі ворожі елементи не об'єдналися в одну антиєврейську ідеологію.

За цих нових обставин у місті активувалися профспілки, здебільшого прокомуністичні, де керівниками були ліві діячі. Вони відродили приспану до цих часів діяльність, організували все поспіхом, користаючи з підтримки нових радників. Водночас збільшився притік нових членів, переважно з таких верств населення, котрі досі цуралися профспілок. Працівники найрізноманітніших категорій і гатунків дізнались про появу нових можливостей, тому й ринули черпати з профспілкового потенціалу. Як зазвичай трапляється з неофітами, вони перетворилися на більших католиків, аніж римський папа. Вони

³¹ *Numerus clausus* – квота, яка обмежувала відсоток абітурієнтів єврейського походження в польських вишах у другій половині 1930-х рр.

повсюдно писали скарги та наклепи на своїх працедавців, доносили на них за неналежне ставлення до працівників і вигадані кривди, викрадали товари з крамниць і безперервно кусали долоню, з якої їли.

Натхненні ура-патріотичною підтримкою нового режиму, працівники увірували, що тепер усе добро належить їм, що фабрики, крамниці, промислові заклади й робітні перейдуть у їхню владу і принесуть їм стрімке збагачення. Вони утворювали робітничі комітети, відбирали у власників ключі від їхніх закладів, конфіскували товари і гроші, вривалися до помешкань власників та їхніх родин у пошуках готівки та коштовних речей, словом, відчували себе господарями всього того добра, якого не заробили. Однак цей бал на кістках не тривав довго, і це засмутило радянську владу. Адже тепер обіцяне райське радянське життя вимагало невідкладної націоналізації закладів, фабрик, крамниць, складів, з яких вивозили гуртом матеріали, товари й устаткування. Саме тому новоспечені патріоти та ентузіасти нового порядку залишались біля розбитого корита. Мурин виконав свою роботу, а несправджені надії та розчарування залишились. Надто пізно!

Націоналізація була початковим шоком, який довелося пережити львів'янам. Мешканці виживали за рахунок призьбраних запасів, товарів першої необхідності та відкладених, у зв'язку з війною, продуктів. Проте на загал у місті запанував товарний голод, оскільки від усіх можливих товарів місто було «звільнено». Влада не дбала про забезпечення, бо ж переймалася вивезенням націоналізованих, чи то пак, покрадених речей. «Гості» гналися за усіляким добром. Солдати і солдатки купували все, що бачили, переважно розраховуючись свіжиною, себто консервами. Задля цієї мети вони отримали від своєї влади великі гроші. Це був доволі спритний крок: те, чого вони не подужали націоналізувати або конфіскувати, необхідно було викупити за належну ціну.

Вони шаленіли від годинників – кожен з них мав годинником і полював на нього. Одного разу я навіть бачив солдата, який причепив собі на зап'ястя вирваний звідкілясь нанометр, якого він, вочевидь, переплутав з годинником. Вони пили одеколон замість горілки, заїдали зубною пастою, купували з гардеробу особисті речі, про функцію і призначення котрих вони не мали жодного поняття. Цим вирізнялись саме радянські жінки, які приїхали услід за військом. Вони фланірували вулицями в казна-де роздобутих елегантних нічних сорочках, одягнутих замість суконь. Як же їм вдавалося поєднати усе це з пропагандистськими переконаннями про радянський добробут, фабрики годинників, вишуканих помешкань та помаранчів? Тим

часом що очі бачили — те руки хапали. Вони були ненаситні, занурені в шал привласнення усього, а тому все й зникало, наче камфора. Щодо цього вони були просто чарівниками.

Трапився й зі мною типовий випадок. На завершення гімназії мама подарувала мені срібний кишеньковий годинник марки «Етерна», знаний також як «цибуля». Він не вміщувався в кишені мого жилета, а тому я носив його на досить громіздкому ланцюжку в кишені брюк. Якось радянський капітан зауважив ланцюжок у моїй кишені. Запитавши, що це у мене і довідавшись, що це годинник, капітан без вагань запропонував викупити його. Заінтригований моєю відмовою, він дійшов висновку, що годинник у мене доволі коштовний, а тому на обмін він запропонував мені золотого годинника «Тіссо» і кілька сотень рублів на додачу. Врешті-решт, він пригрозив мені револьвером, якщо я відмовлюсь. Тільки тоді я показав йому свою «цибулю», і він охолонув. Але який же промовистий приклад!

Наші «непрохані гості» доречно охрестили себе як визволителі, бо ж визволили нас від усього. Закоренилися вони в нашому місті міцно і глибоко, збурили усе його життя, перекроїли все на свій манер, серця багатьох отруїли ненавистю, прагненням бунту і непокори. Лише два дні по тому, як вони вдерлися до міста, від нас пішла наша хатня робітниця, українка, адже, мовляв, не хотіла бути служницею. Пішла від нас і наша дитяча медсестра, яку ми дуже цінували і берегли як зіницю ока, хоч вона й була комуністкою, а її наречений отримав вирок за комунізм і сидів у в'язниці в Луцьку. Вона була членом нашої родини, проте, за покликом нової реальності, без тіні жалю і докорів сумління полишила наш дім, який був і її домом.

Повсюдний дефіцит і товарний голод прийшли услід кровожерливій господарці. Ілюстрацією цього були довгі черги за хлібом, чорний ринок, спекуляція, нелегальні гешефти, грабунки. У такий спосіб нова влада виконувала заповідь «всі рівні» — вона зрівняла нас із Радянським Союзом. Передусім було знецінено польські гроші, польський злотий перестав існувати, а його місце посів російський рубль. Проте анулювання злотого не скасувало попередніх зобов'язань приватних осіб, а з того, хто був винен злоті, борг здирали примусово у співвідношенні 1 злотий до 1 рубля. Оскільки мій тесть розраховувався за товар у векселях, а векселі залишились у банку, що перейшов під радянську владу, він наразі був змушений викупити ці векселі за ту ж суму, але в рублях. Так його змусили заплатити за товар, який у нього конфіскували під час націоналізації. Зрештою, заплатив за рублі, що він їх був змушений придбати, і за товар, якого не отримав.

Впроваджена в місті радянська система господарювання була сповнена викрутасів, темних махінацій, злодійства, грабунку і взаємозамилування очей. Запорукою існування стала невихованість, бо тільки вона давала змогу задовільнити життєві потреби. Девізом цих нових відносин було російське прислів'я «Блат вище наркома», а це означало, що хабар є вищою інстанцією, ніж міністерство. Хабарі вирішували все. Залежно від справи та становища особи, що пропонувала хабар, його давали або безпосередньо хабарнику, або ж через низку посередників. Гнилизна господарської та адміністративної систем нікого не дивувала, усі знали про неї — і закривали очі. Львів'яни швидко пристосувалися.

Поруч із побутовим перетворенням нашого життя влада реформувала суспільство адміністративно і політично. З міста виселили всіх представників панівного класу, «буржуїв», а саме: купців, незалежних ремісників, урядників і усіх тих, кого нова влада окреслила як непродуктивний елемент. Жертвою такої політики спершу був один мій вуйко, згодом другий і третій, потім тесть і швагер, у яких відібрали підприємства і маєтки, а самих виселили за межі міста, заселивши в конфісковані помешкання новоприбулих радянських жителів. Представникам робочого класу, себто найманим робітникам, видавали паспорти зі спеціальною відміткою-дозволом селитися в місті. Натомість усі інші, т. зв. асоціальні елементи, отримували в паспорті параграф 11, що значило виселення, а тому повинні були забратися з міста без права на роботу. Такі люди переселялися до передмість і сіл, де провадили безталанне життя вигнанців, кинутих на маргінес суспільства. Якщо ж особу з 11-м параграфом ловили в місті, то її могли тієї ж хвилини заарештувати і вислати вглиб Радянського Союзу.

У контексті обмежень прав місцевого населення, які впроваджувала нова адміністрація, особливу увагу варто приділити ревізії житлозабезпечення. Помешкання «ушільнилися» до семи метрів квадратних на особу. До кожної родини, у помешканні якої виявляли зайві квадратні метри, підселяли чужих людей, з якими власники помешкань тепер ділили кухню і вбиральню. Дуже часто це спричиняло словесні суперечки, сутички, навіть бійки. По всьому Радянському Союзу діялося те саме, проте для нас це було чимось нечуваним.

З перших днів свого прибуття до Львова радянська влада розпочала організацію робочих місць та закладів праці в місті. Повертались до життя т. зв. професійні гільдії, профспілки, які набирали працівників згідно з встановленим робочим графіком. Працівники, які мали відповідну кваліфікацію і професійні навички, також самі

зголошувалися до профспілок. На роботу приймали лише тих, чие соціальне походження пасувало радянській владі, тобто переважно люди з робочого класу. І тільки такі особи могли отримати картки на харчування, що було правдивою ознакою добробуту. До слова, здебільшого то були картки лише на хліб, бо ж інших товарів на ринку було обмаль.

Унаслідок воєнних дій кількість мешканців у місті зросла утричі й сягнула мільйона. До Львова прибуло понад пів мільйона біженців із західної частини Польщі, що тепер була під німецькою окупацією. Прибули до міста також і росіяни, які прагнули тут владарювати. У місті стало вкрай тісно. Росіяни займали помешкання виселених і тих, хто від радянської та німецької окупації втік до Румунії. Натомість біженці оселялися або там, де їх приймали за власним бажанням, або ж через систему розподілу, переважно за наявністю роботи. Наше помешкання мало чотири кімнати, отже, ми прийняли до однієї кімнати подружню пару, а до другої – біженців з Любліна, батька та двох синів³². Кухня була, звісно, спільною. Оскільки наші «непрохані гості» та захисники з пересторогою ставилися до місцевих жителів, до біженців ставилися з винятковою недовірою та ворожістю, адже ті походили із західної, все ще капіталістичної Польщі.

Частина біженців після прискіпливого відбору отримала роботу, переважно в закладах, підпорядкованих облпрому, себто обласній промисловій раді. Частину скерували на чорні роботи, проте більшість проводила робочий час у чергах, аби заробити хоч крихту підспудним торгуванням чи спекуляцією. Один із синів нашого співмешканця, затятий комуніст, десь працював, тоді як молодший син був спекулянтом, нелегально продавав цигарки, камінці до запальничок, горілку. Інший наш співмешканець став біженцем, тому що проводив літню відпустку на західних теренах Польщі. Тепер він працював на залізничних коліях, хоч і був магістром права, але його дружина, якій вдалося довести, що вона львів'янка, працювала в бухгалтерії. Так дивно радянська влада інтерпретувала їхню ситуацію.

НКВС слідувало за всім, що діялося в місті, про кожного мешканця у них була інформація, яку надавали голови домоуправління. Функціонери щодня обходили всі будинки, допитувались управляючих про деталі життя та поведінки мешканців і перевіряли домові книги. Водночас на робочих місцях діяли такі собі спецвідділи, які

тримали під контролем кожного працівника. За усім цим уважно стежило око НКВС, а тому навіть у найлояльніших ситуаціях служби ставилися до навколишнього середовища із великою недовірою та пересторогою, так, про всяк випадок.

Унаслідок повсюдного контролю і щоденних прослуховувань, НКВДисти чудово знали, які настрої панують у суспільстві і хто, на їхній погляд, є деструктивним елементом, а також яких, почасти превентивних, засобів слід ужити для запобігання подальшої деструкції. Задля цього існував увесь державний апарат, а кожна установа чи заклад праці мав також низку недержавних співробітників, які допомагали системі. Так, напередодні Різдва 1939 р. та Великодня 1940 р., зчинялись масові облави на біженців, яких буквально витягали з ліжок. Коли ж це ставалося вдень, то людей забирали з роботи, не даючи навіть попрощатися з родиною. Арештантів засилали вглиб Радянського Союзу: у Казахстан, Сибір, тайгу, на копальні Колими або ж до Архангельська. Там, на морозі, у холоді й голоді, засланці виконували найвиснажливішу роботу: як каторжники вони працювали в каменоломнях, на будівництві каналів, корчунні лісів, регулюванні річок та сплавланні деревини.

У цих жахливих таборах «made in Russia» вигнанці потерпали не лише від суворох природних умов, а й від наглядців-злочинців. У щоденних муках вони помидали від голоду та хвороб. Адже той, хто не виконував денної норми, неосяжно важкої для людини, що не звикла до подібної праці, не отримував ані єдиної кохлі пісної зупи чи шматка глинистого хліба, з яких складався щоденний раціон. Окрім знущань фізичних, люди зазнавали тортур духовних і психічних, які гнобили душу і людську гідність. За що? За те, що їхнє суспільне походження чи професійне становище були не до вподоби радянській владі, або за те, що раніше мешкали на землях західної Польщі, яка була символом ворожого ставлення до Радянського Союзу.

Майже всіх таких біженців було вивезено, горстка людей змогла уникнути заслання, почасти у фантастичний спосіб, наче в кримінальному кіно. Я знав декількох плавців з варшавського клубу «Маккабі», які декілька ночей ховалися від облави в морзі поруч із трупами. Інші ховалися в ставку Залізні Води, впродовж усієї ночі перебуваючи у воді, занурюючись, коли наближались шукачі. Я також знав одну лікарку з Варшави, котра декілька днів ховалася в анатомічній кімнаті. Увесь цей час вона нічого не їла і випорожнювалась слизом.

Моїм співмешканцям-біженцям, за якими прийшли ловці з НКВС, вдалося уникнути заслання, тому що за кілька днів до

³² Хіґери початково мешкали на вул. Коперніка, 12, неподалік Марійської площі (сучасна площа Міцкевича), палацу Потоцьких та старого міста. Про життя з новими співмешканцями згадує також Христина Хіґер у своїх спогадах: Chiger, *The Diary of a Girl in a Green Sweater*, 26–27.

облави вони заховалися в печері на Чортових Скелях³³. Попри те, що старший син був комуністом, він також ховався, хоча згодом будь-які наші перестороги щодо системи були йому як з гуски вода.

Чимало осіб ще до виселення покінчили життя самогубством, багато загинуло в дорозі, а ще більше зникло безвісти, не залишивши по собі жодного сліду. Переважно самогубства вчиняли ті, хто займав у Польщі відповідальні та важливі посади, адже вони відчували, яка доля на них чекає. Особливо пригноблені цим передчуттям були родини польських офіцерів або землевласників, які не встигли втекти у вересні й дістатися Румунії, або ж ті, кому пощастило втекти, але довелося залишити під окупацією свою родину.

Ось такий мала вигляд реалізація декларацій і обіцянок, урочисто виголошених радянською владою одразу після приходу до міста. Так впроваджувались у життя пропагандистські гасла і вигуки, які запевняли нас, що Країна Рад — це країна свободи, радості й щастя. Такий вигляд мала гучно рекламована рівність усіх громадян. Такий вигляд мав добробут, що гарантував життя в достатку і багатстві. Прибульці обіцяли нам небо на землі... що ж, багато, багато тисяч таки дістались неба, залишивши землю не з власної волі.

«Квочка з курчатами»

Я, моя дружина, Крися і Павел (якого ми пестливо кликали Пінью), сиділи у вузесенькому коридорі в підвалі під баракком Вайса³⁴ і мріяли лише про порятунок від пожежі. Нам нічого не вдавалось; кожен з наших планів шкутильгав, жодне з рішень не приводило до бажаного результату. Ми пригадували одне одному всі наші бункери і схрони, усі ті, що я встиг збудувати упродовж місяців у гетто, а також усі ті, які нам пропонували на арійській стороні. Будь-яка з цих можливостей тепер була під великим знаком запитання. Адже нам не йшлося про сховок на день чи два, як це бувало досі. Тепер ми шукали місця, де можна було б пережити важкі часи аж до остаточної поразки німців, а до цього було ще дуже далеко. До нас і справді долітали вісті про те, що поразка нацистів наближається, однак усе це було значно перебільшено. «Доки товстий схудне — худий здохне», — так ми казали про примарні перспективи.

³³ Чортові Скелі — пам'ятка природи місцевого значення, розташована у Винниківському лісі, на околицях Львова.

³⁴ Крися — пестлива форма імені Христіна. Деінде в тексті Хіґер також називає сина «Павелек». В українському перекладі ми зберігаємо транслітеровані оригінальні форми імен. Хаїм Вайс був активним членом підземної групи, який згодом став основним опонентом Хіґера під час виживання в підземеллі.

Соха³⁵ обіцяв знайти для нас канал чи якусь бічну гілку в каналі, придатну для життя. Водночас він наголошував, що ми разом з дітьми і Кубою³⁶, нашим швагром, не витягнемо без сторонньої допомоги. А тому Соха радив нам зібрати групу з десяти людей, яким можна довіряти та в яких є матеріальні статки. Окрім цього, потрібно було облаштувати наше підземне житло, аби зробити його придатним для виживання. Соха не казав, як довго він зможе нам допомагати й у чому полягатиме ця допомога. Ми ж, натомість, уникали запитань, аби не зруйнувати планів і не ускладнювати нашої домовленості. Ми не полишали надії, що нам вдасться переконати золотарів, аби вони знайшли для нас укриття в чиемусь помешканні, можливо, у знайомих з арійської сторони, а можливо й у їх власному.

Отже, спакувавши свої пожитки, ми чекали в тісному підвалі доленосної хвилини. Через кілька днів Соха приніс нам звістку про те, що золотарі пригляділи для нас відповідний канал. Потрібно було лише очистити його від бруду і болота. Соха залишив там приготівані лопати та інструменти, ми ж повинні були відповідно одягнутись і вирушити на прибирання. Разом з Кубою і Берестецьким³⁷ ми чимало разів туди спускалися. Повертаючись з однієї з таких подорожей вузьким шляхом до нашого тунелю, позаду нас зненацька засвітилися ліхтарики і хтось викрикнув: «Стій!» — Ми зірвались і з усіх сил побігли слизьким порогом. Раптом ми побачили ліхтарики попереду. Нам здалося, що ми в оточенні. На щастя, виявилось, що попереду були наші. Вони пропустили нас до отвору в склепінні, який ми заздалегідь замаскували. Тоді вони пішли в напрямку чужих ліхтариків і голосів.

Згодом наші золотарі розповіли, що зустріли інших доглядачів каналізації, і що ті були разом з есесівцями. Вони спустилися в каналізацію після того, як в одному з колодязів знайшли повішеного німецького офіцера. Ця група поводитися утаємничено, обережно розпитуючи наших чи, бува, ті нічого не бачили, адже вони самі чули якісь голоси. Наші ж сказали, що це був ніхто інший, як вони самі, а що не реагували на окрики, тому що в темряві не бачили, з ким мають справу. На диво, недовірливі есесівці врешті-решт повірили. Тому небезпечна ситуація завершилась щасливо. Нас дивувала

³⁵ Леопольд Соха (1909–1946) — золотар, який разом з двома помічниками, Стефаном Врублевським та Юрієм Ковалівим, врятував десять євреїв, включно з родиною Хіґерів. Удостоєний звання Праведника народів світу.

³⁶ Куба — коротка форма імені Якуб (Яків). Куба Лейнванд був чоловіком сестри Хіґера, яка разом з їхньою із Кубою донькою загинула під час Голокосту.

³⁷ Якуб Берестецький — слюсар, який опинився у Львові як біженець, котрий утік з рідного міста Лодзь, окупованого нацистами 1939 р.

завбачливість і холодний розум наших нових знайомих. А втім, правдою також було те, що есесівці боялися самотужки спускатись до каналізації і наші голоси лякали їх не менше, аніж їхні голоси лякали нас.

Настала буремна ніч — і вибила година нуль.

30 травня 1943 року, у день, коли в 5-й гімназії відбувалося знає-не дійство, ми з Берестецьким та Кубою подалися до нашого каналу, щоб завершити прибирання. Коли близько опівночі ми повернулись, моя дружина вже знала, що есесівці, гестапівці і українська міліція оточили Юлаг³⁸, на його територію заїхали вантажівки, а довкола панує паніка.

Доки ми були внизу, до підвалу напхалося чимало людей, які передчували, що там, де ховається моя родина, існує якийсь схрон. А отже, у нас не залишилось вибору — ми взяли свої речі і рушили до тунелю, проштовхуючись крізь плач і крики людей. Через тунель ми ледве дісталися отвору, яким пхалися далі, до Полтви.

Як тільки ми опинилися на парапеті, серед темряви і гуркоту річки, люди почали кричати від страху перед звуками підземного світу. І тут нас спіткало перше нещастя — Куба, якого звідусіль штовхали, послизнувся на парапеті. Я ледь встиг схопити і витягти його з води, проте рюкзак з нашими найціннішими пожитками впав до Полтви і поплав за течією. Нас оточували крики, примножені відгомоном у камінних склепіннях. Люди раз по раз падали до річки, діти пишали, вода гуркотала, всі у відчаї перли вперед, у невідомість, куди штовхали їх одночасно інстинкт виживання і самознищення. Ми жодним чином не передбачали такої жакливої і небезпечної ситуації.

Врешті-решт, ми дісталися місточка, який провадив на інший бік Полтви, туди, де була наша схованка. Натовп людей валив за нами. Нам ніяк не вдавалося від них відкараскатись, а отже, ми не могли дістатися своєї криївки. Зрештою, сподіваючись хоч на крихту удачі, разом з Кубою і Берестецьким, шестеро з нас повернули у протилежному напрямку, супроти натовпу переляканих людей. Замість того аби йти вгору уздовж річки, ми пішли ліворуч і вниз, аж доки за кілька десятків метрів нам не трапився отвір до невеликої печери, до якої ми

влізли. Стіни цієї печери були вкриті шарами павутиння, під нашими ногами було болото, а довкола безліч шурів. Зі свічкою в руках, стояли цілковито безпорадні і розгублені. Раптом почули жакливий крик, постріли і вибухи. Берестецький вийшов з печери, а коли все затихло, Куба сказав, що іде подивитись, що відбувається.

Куба пішов, а ми чекаємо, чекаємо, а він все не повертається. І раптом, посеред тиші, чуємо крик. Я кажу, що це кричить Куба, залишаю дружину з дітьми в печері, а сам іду його шукати. Чую, як він волає, з ліхтариком в руці поспішаю до нього, аж доки не бачу, як він потопає у темних водах річки. Я скинув йому ремінь від штанів. Після довгих змагань з водою, Куба зрештою схопився за ремінь — і тоді мені вдалося його витягти.

Увесь цей час дружина з дітьми ціпеніли від холоду і страху перед шурами, що гарцювали довкола. Вона затуляла дітей своїм тілом і чекала на мене. Тиша довкола була такою нестерпною, що вона сказала: «Діти, тата більше немає». Вони чекали, доки догорит свічка. Тоді ж з переляку, що шури кинуться на них, моя дружина взяла дітей на руки і вилізла з тієї діри. У темряві, аби не впасти у воду, вони йшли по вузькому і слизькому парапету уздовж стін підземного склепіння. Крися раз по раз зісковзувала ніжною з парапету, а дружина її витягала, з іншого боку притискаючи до стіни Павла.

Раптом вона побачила світло ліхтарика і подумала, що це гестапо. Вона зітхнула з полегшенням, бо ж їй здавалося, що немає нічого страшнішого за цей підземний жах. Коли вона почала гукати «Гало! Гало!», я з подивом упізнав її голос. Я був переконаний, що вони сидять там, де я їх залишив. А тому ми з Кубою вирушили в напрямку, звідки долинав голос, аж доки не знайшли їх усіх, пригнічених і наляканих. Дружина майже втрачала свідомість.

Ми знову почули голоси і побачили кружляюче світло ліхтарика. Це був розпізнавальний сигнал наших золотарів. Виявилось, що це Берестецький, який відлучився і зник у натовпі, а наразі повертався, аби нас відшукати. Він розповів, що Соха також є тут, у каналі, і що він поспіхом прибіг, як тільки-но дізнався про акцію в Юлазі. Цього разу на нього чекала несподіванка, адже під землею він наткнувся на чималу кількість людей, які блукали каналізацією, падали до річки і тонули в її водах.

Посеред цього шалу Соха відшукав Берестецького. Поруч із ним був також Вайс, його мати і кілька вкрай спантеличених осіб. Вони благали, аби Соха допоміг їм, але він обіцяв зробити це лише за умови, що вони знайдуть мене, мою дружину та моїх дітей. Соха наказав

³⁸ Юлаг або Юлаг Р-В (букв. *Judenlager* – єврейський робочий табір) – статус львівського гетто із січня 1943 р., коли було ліквідовано Юденрат та більшість єврейського населення, а територію початкового гетто радикально зменшено. Ліквідація Юлагу та остаточне знищення львівських євреїв розпочалося 1–2 червня 1943 р. Див.: Christopher Browning, et al., eds., *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*. In 7 vols. (Bloomington: Indiana University Press, 2012), 2: 804–805.

Берестецькому, добре обізаному з топографією каналу, аби той шукав «квочку з курчатами». Так Соха називав мою дружину та дітей. Берестецький знав приблизне розташування тієї дірки, в якій ми заховалися, а тому вирушив у тому напрямку. А тоді вже відвів нас туди, де чекав Соха.

Польдзю³⁹ стояв у товаристві кількох людей. Коли він побачив нас, його обличчя у світлі карбідної лампи засіяло. Він дуже обережно провів нас до бічного каналу, де ми ховалися раніше, коли Гжимек⁴⁰ влаштував у таборі попередню акцію. Яким же був розпач Сохи, коли він побачив, що в цій схованці заховалось понад сімдесят осіб. Він не мав жодного поняття, що робити з такою кількістю людей, бо ж заопікуватись такою великою групою більше, ніж на день, було неможливо. Він також не знав, як відокремити нас від цього натовпу. Соха сердився на Вайса, вважаючи це його провиною. Ми з Сохою одразу зрозуміли, що за додаткову плату Вайс намовляв людей триматися біля нас. Проте Соха був непохитним і заявив, що допомагатиме лише родині Хігера і тим, хто цій родині допомагатиме. І все ж, ми всі залишалися в цій каналізації, бо в жодного з нас не було іншого виходу.

Канал розташовувався доволі далеко від нашого отвору в склепінні Полтви, а шлях до нього був дуже складним. Тепер ми сиділи точнісінько під маленькою площею на перехресті вулиць Цебульної і Божничої⁴¹, де біля ритуальної лазні розташовувалися рундуки з хлібом. Ми тулилися до купи при світлі свічки, закуті у власні думки про те, що буде далі. Через тисняву ми не бачили шурів, бо ті поховалися, але нам також почало бракувати повітря. А тому ми мусили загасити свічки, аби вони не забирали кисень. Темрява гнітила нас ще дужче. Ми постійно дослухалися до голосів, але чули лише шум річки. Соха залишив нас і пішов до своїх. Було страшно, що він не повернеться,

³⁹ Польдзю, Польдек – пестливі форми імені Леопольд. Так члени групи називали між собою Соху.

⁴⁰ Юзеф Гжимек (або Гжімек) (*Jozef Grzimek*, ?–1950) – гаубштурмфюрер СС, комендант Юлагу у Львові, який вирізнявся особливою жорстокістю. Гжимек також був дотичний до ліквідації гетто або Юлагів у Раві-Руській, Золочеві, Плашові та ін. У січні 1949 р. він був засуджений у Варшаві, помер 1950 р. у в'язниці. Хігер присвячує Гжимеку найдовший розділ у своїх спогадах, намагаючись подати найповнішу інформацію щодо військової кар'єри злочинця. Див.: Chiger, *Świat w Mroku*, 166–182. На думку Олі Гнатюк, спогади Хігера, що мають характер обвинувачення, базовані на участі Хігера як свідка в судовому процесі над Гжимеком у 1949 р. Див.: Гнатюк, «Світ(ло) в темряві», 168–169.

⁴¹ Вулиці Божничка (сучасна вул. Сянська) та Цибульна (сучасна вул. Стара) розташовані поруч Великої передміської синагоги, яка зазнала руйнувань у вересні 1941 р. та була остаточно знищена в 1943 р. Див.: Юрій Бірюльов, ред., *Єврейська архітектурна спадщина Львова* (Львів: Видавництво Старого Лева, 2022), 35–38.

що його колеги злякаються непередбачуваної ситуації, у якій ми всі опинилися.

Тим часом у Юлагу Р-В минала остання ліквідаційна ніч 1 червня 1943 року. За кілька годин до початку ліквідації всіх єврейських поліціантів видворили з території табору, мовляв, необхідно допомогти гестапівцям провести акцію, що тривала в провінції. Насправді ж їх випроводили з Юлагу, аби запобігти можливому єврейському збройному опору. Водночас решту мешканців табору затуманили знаним театральним дійством⁴². Позбувшись усіх перешкод, гестапо розпочало ліквідаційні заходи, які тривали кілька днів поспіль.

Усіх без винятку людей пакували до вантажівок і вивозили до Янівського концтабору. Кожен найменший закуток було ретельно обшукано, а всі схованки і бункери було доволі швидко викрито. Часом ті, хто ховався, не витримували психічно. Підвали затоплювали, а у схованки, куди важко було дістатися, кидали гранати. На вулицях лежали трупи, а помешкання були всипані пір'ям з розпоротих подушок і перин. Пізніше я довідався, що Гжимек тоді бігав розлючений, бо ж не міг відшукати мене серед цього апокаліпсису. Він хотів сповнити свою власну обіцянку розстріляти мене особисто. Через кілька днів вбивчого гвалту Юлаг підпалили. Жодна жива душа звідти не врятувалась. Коли двадцять один місяць по тому ми йшли на руїни гетто разом з редактором тижневика «Огонёк» [Володимиром] Беляєвим⁴³, то й досі ступали по людських кістках.

Упродовж перших трьох днів, доки в Юлагу шаленіла акція, наша група втікачів перебувала в бічному каналі під площею на перетині вулиць Божничої, Цебульної і Пелтевної. Звідти, крізь ґрати водостічних каналів, до нас долинали ледь чутні звуки життя. Як нам згодом розказав Соха, над нами були рундуки з хлібом. Вони стояли безпосередньо на місці колишніх єврейських шинквасів, де торгували колись славнозвісним хлібом Куліковського⁴⁴. Тепер там не було ані єврейських крамарок, ані хліба Куліковського, рецепт якого зник з поверхні землі так само, як і його творці, пекарі Бохнер і Ціммерман.

⁴² У переддень ліквідації Юлагу Гжимек влаштував у таборі концерт, для якого він сам написав п'єсу та музику до неї. Див.: Marshall, *In the Sewers of Lvov*, 40.

⁴³ Тут Хігер помилково називає Беляєва Віктором. Прикметно, що Беляєв також згадує їхню прогулянку в лютому 1945 р. на територію колишнього гетто, нею він завершує свою версію історії. Див.: Беляєв, «Свет во мраке», *Огонек* 17 (1945); Беляєв, «Свет во мраке», в *Граница в Огне*, 244–247.

⁴⁴ «Куліковський хліб» згадується також у колісковій з фільму «Тільки у Львові» («*Tylko we Lwowie*»), знятого 1939 р. у Львові за участю «Щепка» (Казимир Вайда) і «Тонька» (Генрик Фогельфенгер), зірок місцевого радіо «Весела львівська хвиля» (*Wesola Lwowska Fala*).

Три дні поспіль Соха і Врублевський приносили нашій підземній громаді якусь поживу, тоді як Ковалів залишався на поверхні. Однак подальше утримання сімдесяти осіб було неможливим. Соха сказав нам про це відкрито. Він вирішив відібрати деяких з нас і відвести в інше місце. Решта ж мала подбати про свій порятунок самотужки. Саме так утворилась група з двадцяти однієї особи, серед яких були ми, Куба, Берестицький, Вайс з матір'ю і ще кілька його поплічників, у яких, на переконання Вайса, було достатньо заощаджень для утримання. Як виявилось згодом, Вайс значно перебільшував. Про особу Вайса красномовно свідчив хоча б той факт, що він рятувався втечею, залишивши в таборі на поталу долі свою дружину та доньку. Обидвох бачили згодом у Янівському концтаборі напередодні ліквідації.

Однієї ночі (а ми не відрізняли ночі від дня) Соха і Врублевський перемістили нашу групу до каналу під площею обабіч костелу Марії Сніжної⁴⁵. Здається, це було в ніч з 4 на 5 червня. То була площа Марії Сніжної, до якої вели сходи від рогу Краківської площі, а також вулиці Жовківської і Костельної⁴⁶. Це був довгий шлях, адже він пролягав від вулиці Божничої, через Пелтевну, Вагову, площу Голуховських під Великим Театром і Краківську площу⁴⁷. Наша група, що ланцюжком крокувала уздовж парапету, скидалася на кавалькаду упирів, що марширує в темряві за Сохою, який тримає в руці карбідний ліхтар. Посередині нашої ходи до нас долучився Врублевський ще з одним ліхтарем. Ми йшли повільно, крок за кроком, адже не знали дороги, а слизький парапет подекуди підтоплювали стічні води. Рови з нечистотами доводилось обережно перестрибувати, аби не спіткнутися і не впасти до річки. Соха щоразу повідомляв про чергову перешкоду, а ми вже передавали застереження ланцюжком далі.

Власне так, після довгої подорожі, ми дісталися бічного каналу. Цей канал мав форму еліпса, довша вісь якого складала сто двадцять, а коротша — п'ятдесят сантиметрів. Цей еліпс звужувався донизу, утворюючи вузьке гостре завершення, тож ходити можна було лише переставляючи стопи уздовж. До того ж постійно прибувала стічна вода. Оскільки нас було чимало і ми крокували одне за одним, ми

⁴⁵ Костел Марії Сніжної (XIV ст.) сьогодні належить греко-католицькій парафії Львова та має назву Церква Матері Божої Неустанної Помочі.

⁴⁶ Вул. Костельна — сучасна вул. Гонти; вул. Жовківська — сучасна вул. Богдана Хмельницького. На перетині цих вулиць, з одного боку — колишня Краківська площа (сучасна назва — площа Ярослава Осмомисла), а з іншого — кам'яні сходи ведуть до костела Марії Сніжної.

⁴⁷ Вул. Божничка (сучасна Сянська), вул. Пелтевна (сучасний пр. Чорновола), вул. Вагова (назву збережено), площа Голуховських (вул. Торгова) та Краківська площа (пл. Ярослава Осмомисла) творять гакоподібний маршрут позаду Великого театру.

перешкождали нормальному плину води, а тому вона почала збиратися довкола нас, сягаючи мало не стегон. Цією трубою ми рухалися від площі Голуховського, через Краківську площу, аж до того місця, де з бетонної труби завширшки п'ятдесят сантиметрів, із триметрової висоти водоспадом лилася вода з бічного каналу. Над нами був люк із підйомними скобами. Соха видряпався нагору перший, вліз до тієї труби і вже звідти подавав кожному руку і витягував нагору. Внизу стояв Стефко [Врублевський] і підсаджував кожного з нас до першої скоби. Це як акробатичний номер у цирку. Згодом ми дісталися до низької труби, уздовж якої ми лізли рачки, пригноблені борсанням у болоті й нечистотах. Нарешті ми дісталися якогось більшого, вищого каналу з нішею в стіні. Тут Соха повідомив нас, що це кінцева зупинка нашої подорожі і що тут нам буде найзручніше ховатися.

Страшно й згадати, що то був за канал. Під нашими ногами текли смердючі стічні води, а згори завивав вітер. Було до болю холодно. Ми розклали свої пожитки та почали влаштовуватись. Текло з підлоги, текло згори і з боків, ми ж всілися на камінні, що його принесли для нас наші золотарі. Згорблені й виснажені, ми сиділи в цьому смороді серед шурів, тримаючи дітей на колінах. Інші ж сідали, де тільки могли знайти місце. Тільки зараз ми роззирнулися довкола і роздивилися одне одного, нещасних щасливців нашої групи. А отже, окрім мене та моєї родини: дружини, дітей та Куби, ми були знайомі з Берестицьким, Вайсом і Кларою Келлер⁴⁸ — молодого дівчиною, про яку ми нічого не знали і яка прибилася до нашої групи, коли ми залишали канал під Божничою вулицею. Клара тоді припала до моєї дружини, казала, що приймає її за матір і благала, аби ми взяли її із собою. Дружина звернулася до Сохи із цим проханням, дівчина залишилася з нами.

Решта товариства була нам абсолютно незнайома. Дехто з незнайомців поводився доволі відштовхуюче. Але так вже склалася доля, що тепер ми були однією громадою. Згодом виявилось, що Вайс, забувши про дружину і доньку, взяв із собою молоду дівчину Галину Вінд, свого кумпля Шмультка Вайнберга з дружиною, а також двох братів: Хаскіеля та Їцхака Оренбахів. Я не знаю, чим він керувався у виборі цього товариства, але він довго переконував Соху, що їх потрібно взяти. До того ж Соха також вибрав Мундека Маргуліса, перукаря за професією і махінатора за покликанням, а також такого собі доктора Вайса. Ці двоє незнайомих дівчат і троє чоловіків долучилися

⁴⁸ Клара Келлер — вціліла членкиня підземної групи. Невдовзі після порятунку Клара побралася з Мундеком Маргулісом, який також був серед тих, кого врятував Соха.

до нас мало не силоміць, бажаючи, аби їх узяли. Вони нам особливо не подобалися, адже ми нічого про них не знали. Але вже сталося, як сталося. Під опікою трьох золотарів наша група розпочала нове життя в каналі під площею костелу Марії Сніжної.

Соха і Врублевський щодня приносили нам хліб, ковбасу і воду. Ми платили за це дорого, дуже дорого⁴⁹. Але ж — ми жили. Кошти на утримання збирали між собою лише чоловіки. Я платив більшу частину, за шістьох осіб, тоді як деякі з групи не платили взагалі нічого, бо не мали ані копійки. Я не хотів, щоб Соха знав про це. Він був надто спритним і практичним, але також легковірним і добродушним, тож вірив улесливим словам Вайса і братів Оренбахів. Я не хотів псувати йому цієї ідилії, а тому не брав участі в цих розмовах. Я не мав нічого проти, коли Вайс брав від Сохи принесену їжу, але мене дратувало, коли Вайс віддавав цю їжу для подальшого розподілу своїй підопічній Галині Вінд. Сиділа ця, що там казати, королева, і з великої своєї ласки ділила поміж нами питну воду, шматочки хліба і ковбаси. У той час, користуючись заступництвом Вайса, Галина поводитись дуже зверхньо.

Коли Соха і Врублевський приносили їжу, Ковалів залишався на поверхні й пильнував, аби все було в порядку. Соха розповідав нам про долю Юлагу і тієї групи людей, яка залишилась під вулицею Божничою. Не маючи засобів до виживання в каналізації, вони повернулися назовні. Звісно, усіх їх було вбито. Польдек також розповідав нам про остаточне винищення євреїв, які переховувались «під арійськими документами» і яких виказували польські та українські сексоти, і про те, як місцеве населення грабувало залишки єврейських маєтків.

А ми жили, хоч потерпали від холоду і спраги, бо води бракувало, а сморід давався взнаки. До розподілу групи ми мали невелику кількість води — три чверті склянки на добу. Ми з дружиною не пили своїх порцій, бо залишали дітям. Весь час сиділи на камінні, тримали дітей на колінах, я — донечку, дружина — сина. Так, пригорнувшись, вони спали. Від сидіння на камінні ми довгий час мали на сиднищах чорні плями від кривавих синців. Часом спрага примушувала пити стічну воду. У всіх нас був страшний пронос, з нас просто лилося. Найгірше почувалася Крися. Не знаю, що саме провокувало наш стан: вода, хробаки, яких було повно довкола, чи бактерії, якими було насичене повітря. Діарея виснажила нас усіх до краю. До того ж нам дошкуляли шури, яких потрібно було постійно відганяти.

Діти не могли пити холодної води, тому я виблагав у Сохи, щоб той приніс нам спирт. Я запалював його в бляшанці з-під сардин і на цьому вогнику в кухлику кип'ятив воду. Ми сиділи тихо, бо неподалік були ґрати і стік до каналу, а канал був три—чотири метри під землею. До костелу над нами приходили люди, які молилися в тиші, а тому будь-який гучний звук міг відлунитися в каналізаційному отворі. Ми чули голоси на поверхні доволі добре, тому самі говорили пошепки. На свято Божого Тіла, близько 10 червня, перед костелом відбувалося урочисте дійство. Ми чули весь його перебіг, а Крися слухала, як бавляться діти, як вони збирають квіти на траві перед костелом, як вони співають. І сумно, дуже сумно було нашої дитині.

Так ми дивом прожили п'ять тижнів. Нас було двадцять один — украй розрізнене товариство. Соха був невдоволений таким станом речей, зокрема тому, що деякі з присутніх вирізнялися недисциплінованістю та божевільними забаганками, яким наші помічники не могли зарадити. Через це під час кожного візиту в підземелля золотарі наголошували на тому, що рятують мою родину, інші ж користають із цього, а тому повинні пристосуватися. Ті ж, незадоволені, вважали, що за їхню плату належить краще та більше їх годувати. Їм замало було, що їх порятували від загибелі, вони ще й нарікали. Це пригнічувало Соху та знеохочувало його докладати подальші зусилля. Лише образ «квочки з курчатами» стримував їх, аби не залишити нашу групу на розсуд долі, як говорили нам наші помічники. Дійшло до того, що Вайнберг, Іцик Оренбах та ще двоє їхніх приятелів почали шантажувати Соху, лякаючи його та інших, що через голод вони вийдуть на поверхню, а спіймані німцями, викажуть усіх. Суперечки із Сохою траплялися дуже часто.

Шмуть Вайнберг, Іцик Оренбах та двоє їх кумплів були особливо неприємними суб'єктами. Вони сторонилися нас і пошепки щось зацікавлювали. Вони обшукували наші речі, обмацували наш одяг, дошукуючись захованих грошей та інших скарбів. Одного дня, коли Павелек плакав, вони хотіли його задушити або застрелити, тому що боялися, що дитячий плач нас викаже. Я бачив, до чого все котиться, а тому вирішив розповісти все золотарям. Тож, коли був час розраховуватись за черговий день, разом із грішми я потай вклав у руку Сохи записку, у якій доповів, що нам погрожують зброєю і вбивством Павла, а може, й цілої родини.

Ми завжди чули, коли наші золотарі йдуть до нас. Відгомін їхніх кроків у трубах сповіщав нас про їхнє прибуття за добрих пів години. Вони спускалися до каналу з двох різних сторін, аби не викликати

⁴⁹ Marshall, *In the Sewers of Lvov*, 74–75.

підозри, а надто тому, що кожен з них ніс по дві сумки з хлібом. Ковалів, натомість, завжди залишався вартувати на поверхні, біля каналізаційного люку. У них також був заздалегідь узгоджений план дій щодо виправдання своєї праці, вони носили при собі інструменти, карбідні лампи, одягались у робочі костюми й гумові черевики, які сягали стегон, а в разі чого мали викинути торби з хлібом у річку. Одного разу трапилась з ними пригода. Вони хотіли опуститися до каналу через люк на вулиці Концік⁵⁰. Їх зауважив гестапівець, то ж вони жбурнули торби до води і почали з ним лаятися, що через нього, мовляв, втратили мішки з цементом і тепер не можуть працювати.

У трубах вони лазили рачки, тримаючи торби в руках, а ліхтарики — у зубах. Вони діставались до нас задихані й втомлені, бо ж ця подорож неабияк виснажувала. Зрештою, ми самі в цьому переконалися. Соха розповів нам, що колодязь на Ринку, з боку Капітульної площі⁵¹, має шпарину, з якої в поперечний канал стікає чиста вода. Я одразу вирішив, що ходитиму туди по воду. А отже, я лазив рачки крізь овалні труби, висота яких сягала сімдесят, а ширина — сорок сантиметрів. Чайник я, крізь хусточку, носив у зубах. Шлях від нашого каналу до колодязя пролягав попід усією Краківською вулицею і увесь Ринок, загалом понад півтора кілометра. Труба була такою вузькою, що я витер об її стіни свою сорочку аж до кривавих ран на плечах. Коли я набирав повний чайник — рушав у зворотному напрямку... задом наперед. Труба була настільки вузькою, що я був не спроможний обернутися. Цей номер з водою відбувався щодня, тривав дві години і був у край небезпечним, бо під час дощу труба наповнювалася водою. Я ризикував потонути під час кожної такої подорожі.

Повертаючись до історії з погрозами в бік Павелка. Минуло дві години, відколи я передав записку Польдеку. Раптом чуємо: шум у трубі. Ми не знали, що це, адже наші вже відвідували нас. Може це інші золотарі, які прийшли по нас, бо хтось нас виказав. Ми сиділи, закам'яніли від страху, не маючи жодної можливості втекти, бо ж ми були відрізані від каналізаційної мережі. І тут з'явилися Соха і Врублевський, з револьверами в руках. Наказали тим негідникам підняти руки вгору. Зажадали, аби ті здали зброю. Відібравши зброю, Соха і Врублевський оголосили, що за кожну ворожу дію супроти моєї родини виконавців буде покарано смертю. Укотре нагадали, що рятують нас усіх лише завдяки «квочці з курчатами». Ці типи обіцяли виправитись, навіть каялися, проте відносини між нами залишились

⁵⁰ Сучасна вул. Миколи Костомарова.

⁵¹ Сучасна площа Катедральна, розташована в південно-західному напрямку від Ринку.

напружені. Загальна атмосфера була геть неприємною. До боротьби за виживання додалися внутрішні конфлікти, яких не мало б бути в нашій ситуації.

Одного дня, на прохання двох дівчат, які не могли витримати життя в каналі, Соха і Врублевський вивели їх на поверхню в районі Снопкова⁵². Дівчата мали самотужки порятуватися, чи то в когось на арійській стороні, чи то з партизанами в лісі. Ми проводжали їх обіймами і найтеплішими побажаннями, а через кілька днів золотарі дізналися від місцевих мешканців Снопкова, що обох дівчат схопили і вбили.

Однак ці новини не остудили намірів наших невдоволених, звиклих до бурхливого життя на поверхні. Забувши про долю дівчат, вони вирішили залишити підземелля. Забажалося їм суніць зі сметаю! Із цієї причини Шмуклек Вайнберг, Ізьо Оренбах, Вайс і ще три їхніх кумплі таємно від нас вийшли з підземелля. Вони замислювали втечу давно і лишень чекали слушної хвилини. Можливо, вони вважали, що золотарі не дозволять їм піти, остерегаючись зради. З іншого боку, я вважаю, що коли б вони наполягали на своєму, робітники зрештою вивели б їх у безпечний спосіб. Однак вони вчинили інакше. Як наслідок, їх схопили за містом, на виході з Полтви, і розстріляли на місці.

Ми не могли зрозуміти вчинок Вайса, який залишив на поталу долі не тільки дружину та доньку, а й свою стареньку матір, без жодних засобів до життя, у важких підземних умовах, серед чужих людей.

Наприкінці червня починався сезон злив, а отже, вода стала заповнювати каналізаційні труби. Інколи, якщо злива була затяжною, Полтва сягала стелі. Наші подорожі до питної води ставали надто небезпечними. Тому золотарі знайшли для нас інший, складніший, проте безпечніший шлях. Потрібно було пролізти певний відрізок шляху крізь труби, а тоді зійти до Полтви, перейти вздовж парапету до завулку під площею Голуховських, обабіч колишньої школи Рея і тоді вже видряпатись на гору, углиб бічного каналу, де була тріщина у водогоні. Ми ходили по воду раз на день, перед приходом Сохи і Врублевського. Встановили між собою зміни і завжди ходили удвох.

Так минув перший місяць нашого переховування під землею, в умовах гірших за печерні, бо ж печерні люди могли пересуватись, виходити назовні, а самі печери були просторими і зі свіжим повітрям. Ми ж бо сиділи в брудному, смердючому каналі, де гуляли вітер і шури, де по камінню повзали хробаки, а ми сиділи на цьому камінні

⁵² Снопків (*Snopkowie*) — район Львова неподалік Стрийського парку та парку Залізна Вода.

цілодобово: холодні, голодні, у темряві. До того ж в постійному страху, що нас викриють.

Одного дня я пішов з Берестецьким до бічного краю каналу — почистити і зробити його придатнішим для нашого перебування. Коли ми повернулись, виснажені відкопуванням мулу, який накопичувався впродовж років, прийшла моя черга іти по воду. Але Куба вперся, що піде замість мене, бо я дуже втомлений, і таки пішов, узявши із собою Хаскієля Оренбаха та Мундека Маргуліса, якому Соха дав прізвисько «Корсар»⁵³. Це прізвисько так і залишилось з Мундеком. Своїм виглядом, рухами і мімікою він нагадував героїв із пригодницьких фільмів про піратів.

Отже, вирушили утрюх. Шлях був далеким. Їх раптово спіткав сильний наплив води, зумовлений непередбаченою грозою. У ту хвилину, коли Куба набирив воду, сильний струмінь води повалив його з ніг і потягнув за собою. Так потонув Куба Лейнванд, чоловік моєї сестри, яка загинула з їхньої донечкою Інкою в серпневій акції⁵⁴. Йому наче судилося загинути у водах Полтви, адже, як я пригадував раніше, коли ми тільки зійшли до підземелля, він послизнувся і майже впав у воду, а пізніше таки упав і потонув би, якби я його не врятував, кинувши йому свій ремінь. Тепер, коли затявся порятувати мене, смерть таки наздогнала його.

Куба був нашою першою жертвою в підземеллі; його загибель стала для нас страшним потрясінням. Коли Хаскієль і Корсар принесли нам цю звістку, нас охопив розпач. Соха також дуже побивався через історію з Кубою. Він полюбив мого швагра за вміння культурно та достойно поводитись у будь-якій ситуації.

Окрім подорожей по воду, впродовж перших чотирьох тижнів ми пролазили крізь отвір у склепінні Полтви і звідти виповзали до бараку, де колись мешкав Вайс. Завдяки цим втечам Берестецький з Корсаром і Хаскієлем декілька разів приносили якийсь посуд, два примуси та інші дрібниці, які залишилися після грабунків. Вочевидь, для тих, хто грабував єврейські помешкання, ці речі не мали жодної вартості, проте в нашому примітивному підземному господарстві вони були конче необхідні. Одного разу хтось у Юлагу побачив Хаскієля крізь вікно. Йому вдалося втекти, проте коли ми вибралися до бараку

⁵³ Це прізвисько залишилось з Мундеком на все життя. Беляєв також послуговується ним у своєму тексті.

⁵⁴ Т.зв. «серпнева акція» 1942 р. була однією з найкривавіших нацистських акцій за весь час німецької окупації Львова. Жертвами цієї акції стали понад 42 000 єврейських чоловіків, жінок та дітей. Див.: Browning, et.al., eds., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 2: 803.

наступного разу, тунель було засипано, а отвір забито дошками. Корсар і Берестецький докоряли Хаскієлю за його необачність, довго не хотіли йому цього пробачити.

Наприкінці п'ятого тижня нашого життя в підземеллі під костелом Марії Сніжної трапився переламний момент. Якими б важкими не були умови, а все ж ми були щасливі, бо були живі. Аж раптом сталося щось непоправне. Якось я повісив сушитися свої ушент промочені черевики на шибі від ґратів, що закривали стічну трубу у наш канал. Мені подумалося, що під вітром вони швидше висохнуть. Лихий мене поплутав, бо саме того дня інші золотарі оглядали всі стічні канали в нашій околиці. То ж коли один з них здійняв вуличний люк, то побачив черевики, які висіли на скобі. Не зволікаючи, цей чоловік спустився вниз. Ми завмерли в тиші. Золотар нічого не бачив і все могло б добре закінчитись, коли б цієї миті, несвідомий того, що відбувається, д-р Вайс⁵⁵ не запалив цигарку. У миттєвому зблиску запальнички золотар розгледів постать. Він схопив мої черевики і шмигнув нагору. На поверхні одразу ж зчинився галас, мовляв, у каналі є жида. Тепер ми були у великій небезпеці. Ми похапцем зібрали свої речі, хто що міг, і втекли зворотним шляхом, туди, звідки ми прийшли. Ми знову повзли уздовж поперечної труби, потім спускалися попід водоспадом, який маскував прохід до нашого каналу, і так аж до округлої труби. Шлях був настільки важким, що якби хтось і йшов до нас бічними каналами, то не зміг би до нас дістатися. Той канал був ідеальною схованкою. Ми сподівалися, що еліпсоїдна труба порятує нас від переслідування.

Ми рушили, охоплені панікою. Шлях пролягав під невпинним струменем води. Йдучи по громіздких дерев'яних балках, моя дружина, в якій сильно набрякли ноги, спіткнулась і впала. Своім тілом вона заткала трубу і затримала течію. Перед нею, як перед дамбою, почала збиратись вода, її рівень зростав, ризикуючи затопити нас усіх. А моя дружина так впала, що не могла видобути однієї ноги з-попід іншої, навіть підвестися не могла. Вода почала сягати наших уст. Ми розуміли, що кінець близько і що ми загинемо в такий безглуздий спосіб. Раптом здалека ми почули голоси й побачили відблиски ліхтариків. Ми почали кричати: «Соха, рятуй!». Так, це були наші, вони довідалися про все і вирушили на наш порятунок. Вони витягли мою дружину з пастки, і ми рушили далі. Коли ми дісталися Полтви, то на її березі зійшлися на нараду. Ми розповіли їм, що сталося, а вони

⁵⁵ Окрім Хаїма Вайса, який загинув під час спроби виходу з каналізації на поверхню, серед членів підземної групи був його тезко, д-р Вайс.

нам — про ситуацію на поверхні. Виявилося, що наш канал вирішили обшукати, і якби не залишені речі, то робітнику, який нас викрив, не повірили б. Усі ж бо подумали, що йому примарилось. Зрештою, шукачі не могли втямити, куди ми зникли, а золотар сказав, що постать, яку він побачив, була примарою.

Наші помічники вирішили заховати нас деінде. Тимчасово переселили нас до отвору бічної гілки каналу, діаметром сорок сантиметрів. У професійній говірці такі труби називали «сороківка». На іншому кінці цієї труби була печера — каземат. Нам наказали сидіти тут у повній тиші, бо ж над нашими головами розташовувалося подвір'я перед будинком Скарбека, на перетині вулиці Рутовського та Краківської площі, де перед війною був клуб «Погонь»⁵⁶. Ми чули все, що діялося нагорі, а вода з водогону лилася просто нам на голови. Становище було небезпечне, бо нас могли без зусиль почути знадвору. Соха, Врублевський і Ковалів самі пішли на те подвір'я і дійшли висновку, що нас потрібно терміново евакуювати із цієї схованки. Тож увечері вони знову повернулися і перевели нас до місця, яке порадив Ковалів, який найкраще з них трьох знався на топографії львівської каналізації. Що з більшою складністю ми влізли до тієї «сороківки», то з більшою легкістю і справністю вилазили з неї на шляху до нової схованки.

Bibliography

- Beljaev, Vladimir. *Granica v Ogne*. Moskva: Sovetskij pisatel', 1962.
- Beljaev, Vladimir. «Svet vo mrake». *Ogonjok* 14 (1945): 8–9; *Ogonjok* 15–16 (1945): 9–10; *Ogonjok* 17 (1945): 14–16.
- Biliaiv, Volodymyr. *Svitlo v temriavi: lvivska khronika*. Lviv: Vilna Ukraina, 1945.
- Biriulov, Yurii, ed. *Yevreiska arkhitekturna spadshchyna Lvova*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2022.
- Browning, Christopher, et al., eds. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*. In 7 vols. 2: 804–805. Bloomington: Indiana University Press, 2012.
- Chiger, Ignacy. *Świat w Mroku: Pamiętnik Ojca Dziewczynki w Zielonym Sweterku*. Warszawa: PWN, 2011.
- Chiger, Krystyna. *The Diary of a Girl in a Green Sweater: A Life in Holocaust's Shadow*. New York: St. Martin's Press, 2008.

⁵⁶ Хігер має на увазі театр Скарбека, сучасну будівлю театру ім. Марії Заньковецької та площу перед ним. Вул. Рутовського — сучасна вул. Театральна.

«Halina's Speeches». *Davidleeston.com*. Accessed September 27, 2023. <https://davidleeston.com/halinas-speeches-1949–53>.

Hnatiuk, Olia. «Svit(lo) v temriavi: Istoriia poriatunku rodyny Khigeriv ta yii interpretatsii 1945–2012». *Yehupets* 28 (2019): 133–143.

Hrytsak, Yaroslav. «My Response to Grzegorz Rossolinski-Liebe». *Ab Imperio* 1 (2012): 451–456.

Marshall, Robert. *In the Sewers of Lvov: A Heroic Story of Survival from the Holocaust*. New York: Maxwell Macmillan International, 1991.

Rossolinski-Liebe, Grzegorz. «Swiat w Mroku and Its Reception in Ukraine». *Ab Imperio* 1 (2012): 445–451.

«Sąd doraźny nad Bottwinem. Co mówi oskarżony. Wynik śledztwa policyjnego. Dziś zapadnie wyrok». *Chwila* 2296 (1925).

United States Holocaust Memorial Museum. Accessed September 27, 2023. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1148476>.

Yad Vashem. Accessed September 27, 2023. <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/socha.html>; <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035458>.

Archives

- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH). Sygn. 301/2352.
- Yad Vashem Archives (YVA). Group O. 33, file 3059.

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

«Диявол по сусідству» — це документальний серіал про Джона Дем'янюка, звинуваченого у воєнних злочинах і злочинах проти людяності під час служби охоронцем у нацистських таборах смерті під час Другої світової війни, який багато років жив у Клівленді (США) після війни та до екстрадиції — спочатку до Ізраїлю, потім до Німеччини. Прем'єра серіалу відбулася на Netflix у 2019 році. Режисери: Йосі Блох, Даніель Сіван. Країна виробництва: Ізраїль.

Стрічка показує судові баталії Дем'янюка, а також містить інтерв'ю з кількома фігурами процесу, включно з його адвокатом та членами сім'ї, ізраїльськими й американськими прокурорами, журналістами та науковцями, співробітниками секретних служб та «мисливців», які розшукують нацистських злочинців. У фільмі представлені численні відеоматеріали з першого судового процесу, включаючи свідчення тих, хто пережив Голокост, і архівні кадри з концтаборів.

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.05

Йоханан Петровський-Штерн,
Northwestern University
yps@northwestern.edu

МЕЖА ТОЛЕРАНТНОСТІ: «The Devil Next Door».

Розмова з Йохананом Петровським-Штерном¹

— Чи є у Вас особисті спогади/враження щодо цієї історії про Дем'янюка, чи пам'ятаєте, як вона звучала в публічному просторі наприкінці 80-х — на початку 90-х і далі, як Ви її тоді сприйняли?

Почнемо з контексту — у цьому випадку особистому. У січні 1992 року я почав вивчати іврит, зацікавився єврейськими студіями, зрозумів, що мені треба покинути романо-германське літературознавство і компаративістику, а, може, й Київський університет, де я на той час викладав. Саме тоді мене запросили до ЦНБ ім. В. І. Вернадського описувати зарубіжну юдаїку, переважно книжки та часописи науковців, які належали до наукового напрямку Wissenschaft des Judenthums, а згодом і єврейські рукописи. Відділу юдаїки ще не було створено, проте інтерес до бібліотечної колекції зростав, туди приїжджали зарубіжні гості. Один з них — Беррі Волфіш, хранитель колекції рукописів та стародруків Бібліотеки Торонтського університету,

познайомив мене з київським рабином, який запросив мене до себе в Ізраїль, і наприкінці 1992 — на початку 1993 року я пішов отримувати свій перший закордонний паспорт (ніколи не був за кордоном, у Радянському Союзі я був невиїзним).

Отже, я опинився на бульварі Лесі Українки, біля Суворовського училища, як воно тоді називалося (зараз училище ім. І. Богуня), щоб у амбасаді держави Ізраїль отримати свою першу закордонну візу. Ось я переходжу бульвар і прямую до ізраїльської амбасаді, яка займала другий чи третій поверх велетенської житлової будівлі. Раптом я бачу натовп, просто в центрі на бульварі Лесі Українки — людей переважно 60–70 років, вони тримали портрети Дем'янюка, якісь транспаранти, на кшталт «Облиште українців», «Припиніть переслідування». Усе це під вікнами ізраїльської дипломатичної місії. Власне в той самий час, наскільки я зрозумів згодом, в Єрусалимі відбувалася друга частина процесу Дем'янюка — розгляд апеляції на смертний вирок. Саме тоді Йорам Шефтель (другий адвокат у цій справі, який став першим адвокатом захисту після того, як було відсторонено О'Конора) довів ізраїльським суддям, що вони не мають підстав звинуватити Дем'янюка, що буцімто він був оператором газових камер у Треблінці. Довів, що вони не можуть його ідентифікувати як «Івана Грозного», бо «Іваном Грозним» була, за його розвідками і нововідкритими документами КДБ, зовсім інша людина. Власне, це й було моє перше зіткнення із судовим процесом і «справою Дем'янюка», коли я побачив киян, що голосно протестували проти спроб ізраїльського правосуддя засудити Дем'янюка. З точки зору їхніх протестів — не просто Дем'янюка, а загалом усіх українців, звинувативши їх колективно в колаборації з нацистами.

Друга зустріч повертає мене в 1993 рік, коли я перший раз опинився за кордоном, в Ізраїлі. В Єрусалимі друзі батьків познайомили мене з людиною, з якою я в принципі вже був добре обізнаний ще з київських 1960-х років, але не зберіг тогочасних дитячих спогадів. Йдеться про Віктора Радуцького, киянина, колишнього чоловіка Маї Брюселовської (Каганської), фізика і математика за освітою. Радуцький реалізувався в Ізраїлі як перекладач художньої літератури з івриту на українську та російську мови, його переклади включали твори Аарона Апельфельда, Амоса Оза, інших видатних письменників, особливо тих, що народилися і виросли на українській землі. Віктор Радуцький заробляв насамперед приватними уроками фізики і, зовсім несподівано, перекладачем-синхроністом. Під час нашої зустрічі розмова розгорнулася в бік українсько-єврейських відносин.

¹ Інтерв'ю провела А. Медведовська.

Раптом Радуцький зізнається — зненацька, приголомшуючи: «Адже я був перекладачем у Дем'янюка». Насправді у фільмі ми бачимо Радуцького в декількох епізодах. Він сидить майже впритул, трішечки позаду Дем'янюка, за його лівим плечем, і, нахилившись, перекладає йому репліки, якими обмінюються адвокати та прокурор. Радуцький відмінний синхроніст, я бачив його в роботі (у інших обставинах), знаю, що він висококласно володіє фахом. Я запитав його: «Вікторе, Ви людина, яка перебувала в епіцентрі подій, у фокусі так би мовити історичної кінокамери, і, як це трапляється у Честертоні, Вас ніхто не вважав за важливого персонажа цієї історії, навіть за серйозного спостерігача, бо Ви — обслуговуючий персонал. Проте Ви були прискіпливим спостерігачем. Отже, що Ви спостерігали?». Радуцький розповів, що сидів постійно за лівим плечем Дем'янюка, уважно спостерігав за ним протягом усього часу і має зізнатися, що той феноменально тримався. Коли виступав Розенфельд (свідок, учілений у Треблінці) чи хтось інший зі свідків, Радуцький казав, що у Дем'янюка навіть брів не поворухнулася, він абсолютно контролював своє обличчя і емоції. Оця товстошкірість Дем'янюка, яку ми бачимо в кіно, і його значною мірою «професійний» цинізм, це те, що мені підтвердив Радуцький, який сидів поруч з Дем'янюком протягом днів, тижнів і місяців. Це була моя друга зустріч з Дем'янюком, якого я, звісно, ніколи живим не бачив.

Третя моя зустріч відбулася восени 1993 року, коли після кількох місяців у єрусалимській єшиві я отримав свою першу західну стипендію і поїхав у Центр російських та східноєвропейських студій (CREES)² при університеті Торонто. Там у мене було декілька лекцій для широкого загалу, які мені організовував проф. П-Р. Магочі. Я виступав перед українською і єврейською громадою (близько 100 людей в аудиторії). На той час всіх цікавило, що насправді відбувається між євреями й українцями, з українською немовби вродженою ксенофобією, чи вона є, чи її не існує, та, звичайно, що таке український антисемітизм. Цими питаннями переймалися абсолютно всі: і моя українська, і моя єврейська аудиторія. Адже торонтські українська і єврейська громади досить спаяні, пов'язані багатьма зв'язками, плюс подія відбувалася під егідою Інституту мультикультурних студій, ще до того як Європа взяла цю канадську ідею і зробила її політичною. До того ж йшлося про другий рік української незалежності, коли CNN випустило на широкий телевізійний екран брехливий, абсолютно україножерський, але добре змонтований фільм «The Ugly

² Center for Russian and East European Studies.

Face of Freedom» («Потворне обличчя свободи»). Моя аудиторія порушує питання про український антисемітизм — чим він є, де ми його бачимо, якщо цей феномен існує, і звичайно мене запитують про справу Дем'янюка. Може, я вперше зрозумів, що для широкого американського загалу це дуже болісне питання. І для євреїв, і для українців.

Євреям незрозуміло, чому демократичне правосуддя виправдало людину, яка безумовно, навіть за її власними зізнаннями, працювала в концтаборах (вислову «фабрики смерті», якою була Треблінка чи Белжець, тоді не використовували). Для українців болісне: як можна звинуватити людину, яка не є тим, ким її представляють, та ще й будувати навколо судового процесу образ пересічного українця-прислужника нацистських катів. Я вчився слухати і вслуховуватись у питання — і розумів, що на певні питання я не можу відповісти. По-перше, у мене не було теоретичної бази. Третій Райх і Голокост — це не моя тема. По-друге, у мене не було ані методології, ані конвенціонального, на фактах базованого знання, ані людської інтуїції, щоб дати якусь раціональну відповідь на питання стосовно справи Дем'янюка. Я був у розпачі, я розумів, що це велика і серйозна тема, а втім, як з нею впоратися, я не знаю. Хай там як, але приблизно з 1992 року я був включений у розмову про те, що ця справа значить для широкого загалу — і в діаспорах, і в Україні, і в Ізраїлі.

— *Які контексти, історичні та суспільно-політичні, потрібно брати до уваги для аналізу справи Джона Дем'янюка?*

Я б хотів почати з того, що в цьому, до речі, дуже високої якості фільмі, про який ми можемо поговорити окремо як про художню продукцію, є натяк на, або підхід до, або навіть вихід до трьох пов'язаних між собою вкрай важливих контекстів, жодний з яких автори не розвинули. Тобто на ці контексти учасники подій не просто натякають — вони звертаються до них безпосередньо і називають їх відкритим текстом, але ці три ключові контексти залишаються у фільмі нерозгорнутими. Щоб їх розгорнути, нам бракує відповідного документального матеріалу. Якщо його по крихітках зібрати, доведеться робити ще один фільм, який провадив би широкий коментар до фільму «Диявол — ваш сусід» (Я не знаю, як точніше передати цю англосаксонську ідіому).

Я б хотів поговорити насамперед про неймовірної важливості політичний контекст українсько-російських відносин. Він виникає у фільмі, коли адвокат захисту Йорам Шефтель їде в Москву, щоб отримати нові документи у справі Дем'янюка. Коментуючи ці

обставини, коли раптом з'являються нові розсекречені документи, голова відділу спеціальних розслідувань США Єлі Розенбаум буквально говорить в екран: «Це ж усе підкинули співробітники КДБ, бо усі матеріали, що їх було із самого початку отримано, також надійшли звідти». І тут я б хотів відступити убік і розповісти про два випадки, що ілюструють контекст справи. По-перше, я «прогриз» галузевий архів КДБ у Києві, суцільно весь його 16-й фонд, тисячі сторінок документів, справи, де комітет держбезпеки (або Нікітченко, або Федорчук) звітують у ЦК партії (Шелесту або Щербицькому) про геть усі питання, пов'язані з держбезпекою в Українській РСР. Шість—вісім звітів щорічно, 400 сторінок кожний звіт, я продивився справи за 1959—1989 роки. Ці звіти містять чимало документів, де лідери українського і московського комітету держбезпеки говорять відкритим текстом: у нас загрозлива міжнародна ситуація, на Заході відбувається зближення і співробітництво сіоністських та українських націоналістичних організацій, нам треба щось із цим робити, треба вбити між ними клин і зробити все можливе, щоб ніякого співробітництва не виникло. А співробітництво насправді будувалося на різних рівнях: і на рівні людських зустрічей і контактів, і на рівні різноманітних недержавних установ, і, що дуже важливо, на науковому рівні гуманітарних наук. Адже саме тоді Говард Астер і Петро Потічний зібрали потужну конференцію за участі відомих фахівців, на матеріалах якої було видано знаменитий збірник “Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective”³. Звіти КДБ в українське ЦК компартії свідчать про абсолютно реальні події. Для закордонної репутації СРСР як вільної країни вільних націй ситуація справді дуже неприємна. Саме в цей час українці та євреї в Північній Америці зрозуміли, що у них один і той самий ворог і що цей ворог є радянською асиміляційною, шовіністичною та ксенофобською владою. Вона гнобить та знищує і єврейську, і українську культури, проводить доволі ретельно й досить успішно примусову асиміляційну політику, і цій політиці треба якось протистояти. Серед розсекречених документів з'являється документ, який у мене є в оригіналі, де КДБ пропонує взяти одне чи декілька посвідчень з концентраційних таборів, що були видані колаборантам українського походження, і підкинути їх американським антифашистським та лівим організаціям, соціалістично налаштованим журналістам, або передати їх організаціям, що займаються розшуком нацистських злочинців.

³ Peter Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective* (Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute for Ukrainian studies, 1990).

Отже, до контрпропагандистського контексту долучається ще один, другий — КДБ як верстат для створення фальсифікатів, які частково є правдивими документами на автентичному папері і з відповідними штампами-підписами, а частково вони є фальсифікатом з переклеєними фото і стилізованими, неавтентичними текстами. Документи «для зовнішнього користування» були саме такого ґатунку — здебільш автентичними, але з піддробленими елементами, спрямованими саме на те, щоб спричинити розрив українсько-єврейської співпраці в діаспорі, щоб не дати сіоністським (як вони їх називали) організаціям і українським націоналістичним інституціям зміцнювати діалог. В одному з таких документів згадується Дем'янюк, посвідчення якого КДБ вважає такими, що їх варто було б віддати американцям-антифашистам саме для того, щоб за допомогою американського правосуддя спровокувати політичний конфлікт між українцями та євреями в діаспорі.

Справа не тільки в тому, що Єлі Розенбаум розуміє, що ми маємо справу з гебістськими матеріалами, виготовленими у КДБ, — мовляв, дивіться, як фотографію Дем'янюка безумовно взято з іншого документа. Абсолютно очевидно, що в ній дірки, які не потрібні, тому що тут її вклеєно, а там її було пришпилено, це фотографія іншої людини. Є і такі прямі репліки в фільмі, з яких зрозуміло, що причетні до слідства та екстрадиції Дем'янюка бачать, що до його справи долучено сфабриковані документи. Водночас ми бачимо і внутрішні документи, які КДБ не має сенсу фабрикувати, тому що це комунікація між різними підрозділами влади, між ЦК Компартії України і головою українського КДБ, і ці документи пропонують: зробімо саме так — передаймо Заходу компромат на Дем'янюка.

Ці документи дуже важливі. З одного боку, вони повністю підтримуються тим, що відбувається, наприклад, в українській пресі. Візьміть будь-яке число «Перця» кінця 1970-х — початку 1980-х років: ви знайдете там чимало карикатур, що висміюють сіоністів, які п'ють-гуляють з бендерівцями за американські гроші або за підтримки дяді Сема. На одній з найвідоміших тогочасних карикатур такий собі рікша, який тягне візок, замість голоблі — гармати, рікша — гладкий ізраїльтянин-сіоніст, у візку сидить Uncle Sam, візок називається «Холодна війна», а підштовхує цей візок якийсь нацистський злочинець у формі українського поліцейського. Тобто сіонізм, американський імперіалізм і нацизм зображені вірними друзями. Таких прикладів політичної сатири — і водночас візуальної радянської пропаганди — безліч, вони з'являлися і в «Труде», і в «Известиях», і в «Комсомольской

правде», і особливо в «Правде». Це візуальний радянський пропагандистський контекст, який доводить, що сіонізм, американський імперіалізм і нацизм — є одним цілим. І в цьому контексті Радянський Союз показує себе як борця за історичну справедливість, а Ізраїль та США — як прибічників нацистів.

Третій контекст — міжнародно-правовий. Для радянської влади було вкрай важливо підірвати довіру до західних інститутів правосуддя. Справа Дем'янюка, з усіх боків проблематична, допомогла це зробити. Саме таку проблематичну справу «картжожники» з КДБ підкидають американським установам. Мета є простою — підірвати віру в те, що ці демократичні правозахисні установи здатні реконструювати злочин і покарати злочинця. Це також безпрограшний засіб, з точки зору радянської пропаганди, підірвати довіру до ізраїльських інститутів правосуддя. На відміну від справи Айхмана, на справі Дем'янюка зламують зуби. Саме таку мету ставили собі радянські спецслужби — і вони цієї мети досягли. Бо з точки зору міжнародної юриспруденції, те, що зробив ізраїльський суд, — абсолютний провал зусиль, спрямованих на покарання нацистських злочинців. Не визнавши Дем'янюка ані «Іваном Грозним», ані «не Іваном Грозним» і відпустивши його назад у Клівленд, ізраїльське правосуддя продемонструвало (і з точки зору віцілених у Голокості, і з точки зору радянської пропаганди) абсолютну свою неспроможність і безпорадність.

За допомогою ліберальних процесуальних рішень американських інституцій та ізраїльського вищого суду Радянський Союз довів, що правосуддя на Заході немає, що Захід навіть не спроможний засудити нацистського злочинця, про якого відомо, що він безумовно брав участь у «остаточному вирішенні єврейського питання» (не зрозуміло хіба що в якій ролі). Цей контекст абсолютно виключений з фільму. У фільмі ніяк не розгорнуто, яку роль відіграло КДБ у цій справі і чому документи Дем'янюка було підкинуто в той самий час у середині 1980-х.

КДБістську акцію також треба розглядати в контексті Холодної війни, коли Радянський Союз довів міжнародній спільноті, що сіонізм є різновидом расизму. Відповідна резолюція ООН була прийнята в 1975 році, а 1983 року СРСР створив Антисіоністський комітет — щоб раз і назавжди відохотити євреїв Радянського Союзу від еміграції. «Куди вони їдуть? До Ізраїлю? Із соціалістичного раю — у расистську країну? Ізраїль, — стверджує радянська пропаганда, — фашистська країна. Не дивно, що Дем'янюка не було засуджено». Отже, цей контекст радянської пропаганди вилучено з фільму.

— Чи можемо ми звернутися до ізраїльського контексту, яке там було суспільне сприйняття Голокосту, яке було ставлення до тих, хто вицілів у Голокості? І чому ця справа, яка потрапила в публічну сферу вже в середині 80-х років, так емоційно і болісно сприймалася, так розділила і травмувала ізраїльське суспільство?

Ізраїльське суспільство було вельми травмоване досвідом Другої світової війни. Євреї — мешканці Британської підмандатної Палестини — дуже добре знали: якщо б британська і американська армії не сповільнили і не припинили рух нацистів через Північну Африку, через Аль-Аламейн і Каїр до Єрусалиму, то в Палестині відбувся би той самий Голокост, що й у Європі. Згадаймо, що головний муфтії Єрусалиму Амін аль-Хусейни, великий фан Гітлера, підтримував нацистів і допомагав вербувати мусульман, переважно з Туреччини, у спеціальні підрозділи СС. Гітлер і танкова армія Роммеля рухалась через Північну Африку до Палестини, щоб долучити тамтешніх євреїв до плану «остаточного вирішення єврейського питання». Тому травма єврейського суспільства — це не тільки трагедія людей, хто вижив у Голокості і, через табори для переміщених осіб, дістався Ізраїлю в 1947–1948 роках. Це також трагедія всіх без винятку єврейських мешканців підмандатної британської Палестини.

По-друге, звичайно, коли люди повертаються з таборів, до них виникає питання, озвучене у фільмі дуже гостро. Ми чуємо це питання на тлі документальних кадрів людей, що повертаються після Майданека та Аушвіца-Біркенау: «Чому ви вижили, а 6 млн не вижили?», «Що ви мали робити, який мав бути ваш вибір, моральний і фізичний, щоб у табірних умовах вижити?». Неймовірно підступне, болісне, страшне питання. Морально воно базується на презумпції винуватості: вижив, отже — винен. На це питання неможливо дати відповідь. Саме тому люди, що пережили Голокост, замовкли на роки — до кінця 60-х їх було майже не чути. Їм здавалося, що краще нічого не розповідати про свій досвід взагалі, ніж опинитись перед питанням: «А за рахунок чого ти вижив?», «Яку ціну заплатив за своє життя?». Це питання травмувало єврейське суспільство тоді і травмує його зараз.

Третій момент, принциповий для ізраїльської аудиторії. Справа Дем'янюка кардинально відрізняється від справи Айхмана. Представник найвищої політичної еліти, Айхман ховався, змінивши ім'я, знав, що за ним можуть слідкувати, до того ж він був одним з трьох високопосадовців, які безпосередньо відповідали за знищення європейських євреїв. Айхман персонально приїхав у квітні 1944 року

в Угорщину, після того як «Схрещені стріли»⁴ захопили владу, приїхав, щоб власноруч керувати «остаточним вирішенням єврейського питання». Угорщина, де не було депортацій євреїв до цього часу, почала депортувати євреїв у неймовірних кількостях, перевиконуючи нацистський план. Майже все єврейське населення Угорщини депортували з кінця квітня — початку травня до середини — кінця осені, і це призвело до повного знищення угорського єврейства. Айхман успішно впорався зі своєю диявольською справою.

Цей компаративний «айхманський» момент принциповий, тому що Дем'янюк — інша фігура. Як слушно розповідає фільм, Іван, або Джон Дем'янюк — ідеальний іммігрант. Він приїхав у Сполучені Штати, одружився, в нього ідеальна родина, діти, він працює на «фордівському» заводі, пристойно заробляє, не сидить на шиї у громади, він абсолютно вписаний в американське середовище як працівник із сімейними цінностями. Ба більше, він — не лівий, не комуніст. Дем'янюк ходить до церкви, причащається, хреститься на камеру, святкує християнські свята. Він стовідсотковий, у міру консервативний, політично неангажований, середній американець, який живе на середньому Заході, у Клівленді, працює на пересічній роботі, є членом пересічної української громади. Його життя — життя середньостатистичного американського іммігранта, щасливо і успішно вписаного в американський іммігрантський соціально-робітничий контекст.

Раптом виявляється, що за цією пересічною людиною стоїть мінуле, яке пов'язує його з абсолютно непересічною участю в знищенні євреїв. Цей нормативний, стримано-флегматичний сім'янин, християнин і робітник — кат і диявол. Його справа немовби примушує переглянути все те, що демократичне суспільство вважає злочинами проти людства, геноцидом, банальним злом. Це вам не витончений Айхман — освічена людина, інтелігентного вигляду, у тонких окулярах, яка розмовляє кількома мовами і яка персонально відповідає за знищення євреїв цілої країни. Дем'янюк — протилежний бік цієї історії. Він гвинтик. Виконавчий механізм. Він бере участь у виконанні злочину на найнижчому рівні: там дають команду, а він тут виконує. Його справа дає уявлення про масштаб Катастрофи, де є гучномовний відповідальний, є пасивні свідки, і є мовчазні виконавці. На цей раз, схоже, спіймали виконавця.

⁴ Партія «Стрілохрест», або «схрещені стріли» — антисемітська фашистська організація, 17 жовтня 1944 р. після державного перевороту в Угорщині сформувала новий протіємейський уряд, який існував до кінця березня 1945 р. У квітні того ж року була заборонена і розпущена.

Справа Дем'янюка не розколола ізраїльське суспільство, навпаки: існував певний консенсус, що Дем'янюк відповідальний за масові страсти, що він насправді працював у концентраційних таборах — залишається тільки довести, що він виконував саме те, що йому інкримінують. У фільмі ми бачимо людей у дешевій ізраїльській кав'ярні, які слухають по радіо репортаж із зали суду. Ми бачимо людей в автобусі, що зупиняється, і люди прислуховуються до радіоповідомлень про те, як рухається справа. Завдяки документальній зйомці прихованою камерою ми бачимо людей на вулиці, які обговорюють справу Дем'янюка. Ми немовби стоїмо в черзі до центральної концертної зали в Єрусалимі (Бін'яней га-ума), там, де зазвичай видають ізраїльські національні премії, де проходять концерти найвідоміших зірок і де відбувалися судові засідання у справі Дем'янюка, бо палац Верховного суду Ізраїлю ще не було побудовано. Люди стояли в черзі годинами, щоб потрапити всередину і побачити на власні очі, що там, у залі суду, відбувається. Зацікавленість була неймовірною, приголомшливою, загальнонаціональною.

Спільне переживання Катастрофи згуртовує. Воно робить з нагпу націю. Воно демонструє, наскільки у них усіх: сефардів, ашкеназів, людей молодого або похилого віку, у євреїв французької або латиноамериканської або радянської діаспори, — у всіх цих людей є спільне минуле. Переживання спільної катастрофи допомагає створити національну єдність і згуртувати народ, так що ця справа з дуже багатьох точок зору була важливою для Ізраїлю і є важливою зараз. Її значення не вичерпується виразом або його відсутністю. Ми не можемо викреслити цієї справи — мовляв, це минуле, забудьте, як кажуть у цьому фільмі деякі українські коментатори з Клівленду, сусіди, знайомі чи родичі Дем'янюка.

— *Тобто ця справа спочатку об'єднала ізраїльтян проти спільного ворога у прагненні встановити історичну справедливість, а потім, коли це не вдалося, вбила клин між судовими інституціями і очікуваннями громадян?*

Майже. Проте питання треба повернути в інший бік: кому це вигідно? Лише тим організаціям, які хочуть підірвати довіру до правосуддя в Ізраїлі і показати, що Ізраїль навіть не може засудити нацистського злочинця: «Чому ви не можете засудити цього ката? — Тому що ви до нього гуманні, це є ваш фальшований буржуазний ліберальний гуманізм, повна протилежність нашому соціалістичному гуманізму, ми б його вже 20 разів повісили...».

— Ця справа тягнулася близько 30 років, і в міру її розгортання Дем'янюка все більше починали сприймати як жертву, яка перебуває під постійним тиском невідомості й невизначеності своєї долі. І кожного разу, коли анонсували черговий виток справи, здавалося його українське походження і підживлювалося стереотипне уявлення про українців як найвідданіших нацистських колаборантів та антисемітів. Чи можна сказати, що і вся українська громада до певної міри була жертвою цього безкінечного судового процесу?

Операція КДБ і радянських пропагандистів була вишуканою і успішною. Вони довели на міжнародному рівні, що українці співчують нацистському злочинцю, який вбивав євреїв та служив оператором газових камер. Безумовно, він персонально відповідальний за масові вбивства під час Голокосту. Для української громади десь з початку 1990-х років, особливо після того, як Україна стала незалежною державою, вкрай важливо було висловити співчуття Дем'янюку та його родині. Для багатьох етнічних українців вся справа була суцільним знущанням над літньою людиною (а Дем'янюк, як показує нам фільм, про це добре знав і на цьому будував свою гру, особливо під час другої екстрадиції — до Німеччини). Ми чуємо у фільмі від різних людей: мовляв, скільки можна знущатися над людиною похилого віку, яка ледве дихає, — подивіться, в якому вона стані.

Я бачив фото Дем'янюка ще в 1980-ті у *Shnireli* (у мої московські аспірантські роки у мене був доступ до спецхрану Бібліотеки іноземної літератури), коли його вивозять на кріслі-каталці, він хіба що не під крапельницею. Але ми знаємо: шойно його привозять додому, він піднімається, сміється, спокійно ходить по хаті, ми бачимо це на кадрах прихованої камери, які показують у фільмі. У публічному просторі не було тих кадрів, які передали американському правосуддю і завдяки чому Дем'янюка було депортовано в Німеччину, а були *шнірелівські* фотографії, як його виносять з літака, заштовхують медичне ліжко-каталку до спеціального фургона, потім вносять до зали суду. Звичайно, ці кадри викликають у будь-якої людини, включно зі мною, співчуття, навіть обурення — скільки можна над ним знущатися?

У цей момент людина перестає бути собою, відбувається розрив між її історичною роллю та її образом у мас-медіа, людина стає символом, викарбуваним пресою і телебаченням. Що ти є як фізична особа чи як суб'єкт історичних подій немає ніякого значення, як не має значення хто ти, скільки тобі років, чи ти хворий чи ні, що з тобою відбувається, що ти зробив чи не зробив, чи ти був там, де вважається, що ти був. Важлива твоя функція. Дем'янюк стає символом

чергового страждання невинних українців від брутального єврейства і ліберально-демократичних (як казали антисеміти під час справи Бейліса в 1910-х роках — «повитих жидовою») західних установ. І в цьому страшна гуманістична криза. Під тиском зовнішніх обставин ми відокремлюємо минуле людини від того, чим людина є зараз, чинимо супротив необхідності бачити людину разом з її теперішнім та минулим. Проте своєю подвійною поведінкою Дем'янюк, безумовно, підіграв такому цинічному ставленню до себе, коли суду в Німеччині було байдуже — чи він лежить, чи дихає, чи в нього є киснева подушка, чи її немає...

Саме тому що українська громада не бачила того, що бачили німецькі судді, була і залишилася симпатія до Дем'янюка серед багатьох українців. Зокрема й у мого прекрасного колеги Тараса Григоровича Гунчака, знавця модерної української політичної історії, який у 2005–2006 роках після нашої конференції в Урбана-Шампейн прислав мені відскановані документи з КДБ стосовно Дем'янюка. У документі КДБ пропонує зняти гриф секретності зі справи Дем'янюка, щоб відправити її на Захід з метою зашкодити там співпраці українських і єврейських організацій. Для Гунчака, коли він надсилає мені ці документи, це означає: дивіться, Йоханане, навіть у цьому випадку ми маємо справу з інсинуацією КДБ, а не з реальним українським антисемітизмом чи колаборацією. До речі, Гунчак — людина глибоких, глибоко інтимних філософських переконань. У своїх мемуарах він згадує (і розповідав мені приватно): батько просив його, маленького хлопчика п'яти–шести років, відносити до підгайського гетто та передавати тамтешнім євреям записки «з волі». Тарас не розумів, куди він йде і що робить. Коли в Підгайцях у декількох кілометрах від його хати по ярах розстрілювали євреїв під час ліквідації гетто, маленький Тарас грав з хлопцями у футбол і не знав, чи не хотів знати, що відбувається. Він на все життя зберіг почуття провини. Тобто для українського історика, який займається все життя політичною історією XX століття, Голокост — болісний момент власної історії. Тож він шукає можливості відокремити українців від колективної відповідальності. Коли ми чуємо голоси членів громади та родини Дем'янюка — «а хто ж може знати, що там було» чи «навіщо у цьому ритися», — треба розуміти, що в цій громаді є люди з міщанським, цинічним, зневажливим ставленням до минулого Дем'янюка — а є люди такі, як Гунчак, в яких це минуле ще болить і не вщухає.

— Яка основна ідея закладена в цей фільм, як її можна прочитати?

Як називається фільм? — «The Devil next door» — «Диявол по сусідству», або ж, я б запропонував, — «Диявол, ваш сусід». Але хто за задумом авторів фільму диявол? Проаналізуємо, як побудовано цей фільм від початку до кінця, і ми побачимо, наскільки ускладнюється відповідь на це непросте питання. На перший погляд — очевидно, диявол — це Дем'янюк, ваш мирний клівлендський сусід. Проте у фільмі виникає Марченко, якого називають другим, справжнім Іваном Грозним, вбитим або не вбитим під час заколоту в Треблінці. Потім ми бачимо, що Марченко — це дівоче прізвище матері Дем'янюка, що воно також виникає на його, Дем'янюка, документах. За фотографіями — це різні люди, за документами — це одна й та сама людина. Але, безумовно, Марченко, якщо ви подивитесь на його фотографії, з його ямочками на щоках, він інша людина, він не є Дем'янюком, і його називають тим самим злочинцем, який тортурував людей, колов штиком, заганяв їх до газової камери, знущаючись дорогою. Може, це не Дем'янюк? Може це Марченко — *devil next door*? Отже, є ще один справжній диявол, відокремлений від Дем'янюка.

Коли ви дивитесь ізраїльські епізоди фільму, ви бачите суддів як людей порядних, людей, які сумніваються, як Елі Габай, людей, які готові виступати захисниками Дем'янюка, ви знайомитесь з прокурором Мікаелем Шакедом, який звинувачує Дем'янюка і працює як людина і сумлінна, і фахова. Але ви також бачите такого клоуна-адвоката Дем'янюка на ім'я Йорам Шефтель, якого ненавидять всі, навіть його власна матір, коли він погоджується за шалені гроші (він натякає на сотисячні гонорари) брати участь у групі захисту. Шефтель любить світитися перед камерами. Він фантастично талановитий актор. Він цинік, що неймовірно добре знає свою справу. Він любить красиве життя, золоті чоловічі прикраси, якісний живопис, модний автомобіль. Він обдарована, хитра і безпринципна людина, і саме тому він називає цей суд *travesty of justice*, тобто знущенням з правосуддя. Він не без підстав звинувачує суд у тому, що все, що в ньому робиться, робиться виключно для 16 камер, які ведуть трансляцію із зали суду, а не для того, щоб дізнатися правду. Шефтеля ненавидить більша частина ізраїльського суспільства, і саме тому один з учасників цього процесу виливає якусь кислотну рідину йому в обличчя і потім на два роки відправляється за цей злочин у в'язницю. Йорам Шефтель — також *devil next door*. Оператор робить майже відкриті візуальні натяки на таку інтерпретацію назви фільму.

А ось вам абсолютно інший контекст — не треблінківський, не собіборівський, не ізраїльський, а навпаки — американський. У цьому фільмі є цікавий персонаж, його звати Гері Холодняк, він керівник відділу на «фордівському» заводі, де працює Дем'янюк. Наприкінці фільму Холодняк розповідає фантастичну притчу, з якої я би почав цей фільм. Він каже, цитую по пам'яті: «Хто ті люди, які працюють на заводі? Це механіки. Вони сидять у куті, у темряві, очікуючи, коли знадобиться їхня фахова поміч. Їх викликають, коли потрібно зробити якусь роботу на конвеєрі, яким рухаються запчастини. Вони виходять зі свого темного кута, роблять свою роботу, потім повертаються і знову сидять у темряві». Холодняк раптом створює моторошне узагальнення, певною мірою метафору. Він питає: «От що таке Дем'янюк? Приїхав собі в Сполучені Штати, далекий і тихий Клівленд, шукав можливості сидіти в темряві, знайшов її». Люди, які працюють у відділі Холодняка на «фордівському» заводі, вони всі такі. Закінчили свою роботу — і ховаються в куті, щоб їх не було ані видно, ані чути. Вони приїхали заховатися.

Камера немовби відходить назад у ширший історико-культурний сенс, і ви уявляєте десятки дем'янюків, які працюють на заводі «Форд». Усі вони приїхали у США, щоб заховатися, щоб їх не бачили, щоб про них не питали: «А що ви робили до 1945 року?», «Ви виїхали 1947 року з табору переміщених осіб, а до того, як потрапити в табір, чим займались?», «Як ви пережили війну, де ви були з 1939 або з 1941 року до 1944–1945 років?». Усі вони мовчать, сидять у куточку, поки не прийде їх черга робити роботу, і мовчать. Сотні дем'янюків, за якими схоже страхітливе минуле. Ця несподівана притча Холодняка перегортає те, що здається очевидним. Де цей диявол по сусідству? Виявляється, що може десятки цих клівлендських мешканців: поляків, українців, італійців, німців, французів, які працюють і живуть поряд із вами, — вони також *devil next door*. Сидять собі тихо-тихо, шито-крито, щоб ніхто ні про що їх не питав, щоб заховати своє минуле. Отже, цей фільм не тільки про Дем'янюка, і не стільки про Шефтеля, але й про тих, хто живе поруч із нами, про наших сусідів, як зауважила моя дружина Анастасія Сімферовська, з якою ми дивилися всі п'ять серій фільму. Цей фільм про нас, про те, що відбувається *hic et nunc*, зараз і тут. Це перший момент.

Другий. На якому заводі працює Дем'янюк? Що це за промисловий заклад? Хто такий Гаррі Форд? Цей знаменитий винахідник та промисловець власноруч спонсорував англomовне видання «Протоколів сіонських мудреців» — класику довоєнного американського

антисемітизму. Коли Форд придбав газету «Dearborn Independent», то розпочав друкувати в ній власного авторства антисемітські есеї, зібрані невдовзі в чотири томик (!) «The International Jew», так би мовити — європейськоцентричні «протоколи», адаптовані під американську аудиторію. На його заводі зручно заховатися антисеміту: адже цей завод належить антисеміту. Форд зацікавлений у тому, щоб його працівники сумнівної репутації мовчки виконували свою роботу, бо вони — корисні. Ба більше, Форд готовий забути про все, ким були його працівники. Оскільки й сам він наприкінці життя (помер 1947 року) радий був позбутися пам'яті про те, чим прославив себе в політиці та антисемітському дискурсі до 1939 року.

Тож цей «фордівський» завод, постачання нацистам фтордівських технологій, американській аудиторії — міфу про міжнародну єврейську владу, нехтування інформації, хто ті люди, які приходять найматися на роботу, — цей весь контекст виводить нас на декілька документальних кадрів, використаних у фільмі, що висвітлюють багатотисячний мітинг американських нацистів на Медісон Сквер Гарден у Нью Йорку — бігме, найбільша американська локація для політичних мітингів. У 1939 році там зібралися десятки тисяч людей, симпатиків Третього Райху, щоб висловити свою підтримку гітлерівській політиці та ідеології. Це ключовий момент у фільмі, що відверто викриває симпатії багатьох білих американців до Третього Райху. Цей вишуканий та расово чистий американський натовп навряд чи підтримував фізичне знищення євреїв, бо Америка — не Європа. А втім, якби цей натовп опинився б у 1940-х роках у Європі, тоді не один тільки Дем'янюк, і не сотні працівників «Форду», а сотні тисяч американських расистів, переконаних у тому, що біла раса — понад усе, могли б залюбки приєднатись до створення Judenrein — расово чистої європейської території. Проте де ті американці після Перл-Гарбору і Нормандської кампанії? Після Треблінки, Травників, Аушвіцу та Собібору? Де вони? Причайлись? Ось вам і *devil next door*.

І третій момент. Ось підходить вцілілий у Голокості похилого віку ізраїльтянин Еліягу Розенфельд до Дем'янюка — подивитися йому в очі. Просить Дем'янюка зняти окуляри. Дивиться йому в очі й каже: «Я бачу ці очі, я їх пам'ятаю, це його очі, це “Іван Грозний” і є». Через деякий час адвокат Дем'янюка Йорам Шефтель каже: «У нас є службова картка, на якій описані всі фізичні дані “Івана Грозного”: у нього були карі очі, а в Дем'янюка блакитно-сірі». І питає у суддів: як можна було не помітити, дивлячись в очі очі, що вони іншого кольору? І до вашої впевненості прокрадається сумнів.

Незабаром виходить інший свідок із Треблінки, який після війни оселився в Сполучених Штатах, і стверджує, що впізнає «Івана Грозного», коли дивиться на Дем'янюка. Адвокат Шефтель питає у нього: «Ось ви мешкаєте у Флориді. А як ви доїхали з Польщі до Флориди?». Той каже: «Я сів у потяг у Ченстохові і доїхав до Флориди». Немовби не втручаючись у покази свідків, Шефтель майстерно — і з майстерним цинізмом — доводить, що перед вами людина, яка не відповідає за свої слова, тому що в неї склероз, а, може, й деменція. Адже, вибачте, але неможливо сісти на потяг у Польщі й доїхати до Флориди. Отже, якщо людина говорить неправду в цьому випадку, ми не можемо їй вірити і в ідентифікації Дем'янюка як «Івана Грозного». І у вас міцніші сумнів...

Ми бачимо симпатичного юриста Дова Ейтана, який був співробітником ізраїльської системи правосуддя. Він пообіцяв Шефтелю працювати над апеляцією разом. Проте коли він починає готувати апеляцію, журналісти викривають, що він, людина одружена і з дочками, насправді таємний гомосексуал. Для того часу це вкрай поганий маркер. Ейтан тримав свою сексуальну орієнтацію в секреті. Оскільки його викрили, інформація пішла в пресу, Ейтан не витримав тиску, стрибнув з новітньої єрусалимської будівлі «Машбер» і загинув. Знов-таки, коли ви бачите порядну людину, яка хоче допомогти врятувати Дем'янюка і вчиняє суїцид посеред цього процесу, ваш сумнів набуває неймовірної сили.

Як ваш зміцнилий сумнів працює? Ви знаєте дуже добре, що, безумовно, Дем'янюк був у Собіборі, він, скоріше за все, був і у Травниках — бо так свідчать документи, — був він і у Треблінці. Тобто його перекидали з місця на місце. Чому? Це вже інше питання, але ми знаємо, що він був не зовсім «на фермі», як він стверджував. Бо він сам сказав, що отримував військову уніформу. Якщо він працював на фермі, навіщо йому форма? Додамо до цієї картини набите Дем'янюком есесівське татування з його групою крові. Тобто навіть якщо він не відчиняв двері і не заганняв людей до камери, він був охоронцем у концентраційних таборах.

Проте завдяки всім обставинам, що я перерахував, ваш сумнів роз'їдає, як іржа, здоровий глузд. Не дозволяє зрозуміти просту річ — навіть якщо Дем'янюк ніколи не був «Іваном Грозним», він все ж таки служив охоронцем у таборах, що їх сьогодні називають «killing factories». Це можна довести і за це його можна засудити. Однак ваш сумнів робить з вас адвоката диявола. Диявол — це не тільки ті тисячі американців, які підтримували Третій Райх, не тільки ті працівники

«фордівського» заводу, які сидять у темряві, не тільки Марченко – «Іван Грозний», не тільки безпринципний адвокат Йорам Шефтель, не тільки Дем'янюк, це ви також. Це також ми з вами.

Цю метафору фільм відтворює переконливо та якісно. Розповідається, власне, не просто про справу Дем'янюка, а про те, як ми сьогодні разом з вами вирішуємо найостанніші найважливіші питання: що є наша пам'ять про минуле, чи можемо ми довіряти пам'яті інших людей, що є історія, як вести себе в ситуаціях, коли, як казав Карл Ясперс, смерть стає нам «інтимно близькою», що таке корисна пам'ять і некорисна пам'ять, як ми маніпулюємо минулим, щоб ствердити своє право на останню правду. Йдеться про «тут і зараз», от про що цей фільм. У цьому його глибокий смисл. Фільм можна дивитися сьогодні – зовсім не відчувається, що він побудований на якихось там документальних стрічках 1985–1986–1992–1993 років. У цьому сенсі я б рекомендував показувати цей фільм в аудиторіях у будь-якому курсі про Голокост, він має прагматичну, педагогічну, етичну функції, це абсолютно не про історію в її виключно минулому сенсі. Це актуальний фільм про наше безпосереднє сьогодення.

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.06

Бертольд Ребгандл,
Cargo: Film Medien Kultur
rebhandl@posteo.de

АЙХМАН ДЛЯ НАСТУПНОГО ПОКОЛІННЯ

(Переклад з англ. А. Медведовської)

«Це було слухання історії». Цією фразою американський теле-репортер у 1988 р. підсумував судовий процес, в якому Джон (Іван) Дем'янюк мав протистояти Державі Ізраїль після того, як його було екстрадовано із США в лютому 1986 р. для судового розгляду щодо його ролі в нацистських таборах у Польщі під час Другої світової війни. Зокрема, Дем'янюка звинувачували в тому, що він служив як охоронець у Треблінці, і за свої особливо жорстокі дії отримав прізвисько «Іван Грозний» (як і російський цар XVI ст., про якого зняв однойменний фільм режисер Сергій Ейзенштейн). Кажуть, що Іван був «одним із найжорстокіших людей, які коли-небудь існували на планеті Земля»¹. Ця характеристика з'являється на початку п'ятисерійного документального фільму Netflix «Диявол по сусідству», який своєю власною назвою виходить за межі морального вердикту, хоча й містить фігуру мовлення: диявол по сусідству мав би сховатися, щоб мати можливість жити серед звичайних людей, які не мають уявлення про метафізичне зло за огорожею саду. У випадку Дем'янюка сусідство було в Севен Хіллз, Клівленд, передмісті з населенням, яке переважно походило з України. Люди в цьому районі, так стверджується на початку, живуть своїм життям переважно без участі в «історії». Окрім подорожі зі Східної Європи до району Великих озер у Сполучених Штатах, усі вони прагнуть стабільності та непомітності.

Проте один із них став центральним персонажем «Слухання історії». У документальному фільмі це «слухання» відбувається немовби на двох рівнях: ми стежимо за судовим процесом в ізраїльському суді в 1987–1988 рр. (за яким тривала п'ятирічна апеляція) і ми дізнаємося про докази проти Дем'янюка, про документи, які вказують на приховані частини його біографії. Два шляхи пошуку правди навіть «націоналізовані» в «Дияволі по сусідству»: у Німеччині, де Дем'янюку довелося зіткнутися з черговим судом в останній період його життя, у суді мають значення (переважно) документи. В Ізраїлі, державі, що

¹ «The Devil next door (2019). Серія 1», Netflix, дата звернення жовтень 27, 2023, <https://www.netflix.com>.

постала в результаті Шоа, саме свідчення очевидців, які вижили, повинні привести до вироку.

Документальний фільм із п'яти частин має досить гостросюжетну структуру: кожна серія закінчується неочікуваним поворотом, щоб зберегти інтерес до наступного епізоду. Ця стратегія розповіді розвинулась із серіалізованого оповідання історій у XIX ст. (за прикладом Чарльза Діккенса) і широко використовується в таких жанрах, як кримінал і жахи. Для історії про Івана Дем'янюка принцип захопливого сюжету має значні наслідки. Інколи потрібно притримувати інформацію, щоб зробити речі цікавішими. У справі Дем'янюка заплутаності були настільки значними із самого початку, що в короткому документальному фільмі, як-от «Диявол по сусідству», багато обставин можуть здатися швидко затертими, хоча кожна деталь має велике значення. Згадується контекст «холодної війни» у справі, але недостатньо докладно. Звинувачення в тому, що Дем'янюк був «Іваном Грозним», мають своє коріння в Радянському Союзі, а також були спрямовані його спецслужбами проти зростання українського націоналізму в діаспорі — те, що Путін називає Україну «нацистською державою», походить із радянського наративу.

Від першого судового процесу проти Дем'янюка щодо позбавлення його американського громадянства після того, як його впізнали в альбомі можливих українських воєнних злочинців, багато прихильників Дем'янюка побачили в цьому «махінацію, що мала на меті не лише звинуватити одну невинну людину, але й звинуватити цілу націю»². Ця напруга між індивідуальною провиною та національними планами є першочерговою для розуміння справи Дем'янюка, і це також всюди відчувається у фільмі «Диявол по сусідству». А втім, з міркувань оповіді та специфіки медіа досить очевидно, що саме режисери хочуть висвітлити: є багато кадрів із судового процесу в Єрусалимі, включно з драматичними протистояннями між Дем'янюком і тими, хто пережив Голокост. Але насправді питання, яке розглядалося під час цього процесу, завжди вводило в оману: воно полягало не в тому, чи співпрацював Іван Дем'янюк у німецьких таборах під час Другої світової війни і якою мірою, а конкретно в тому, чи був він «Іваном Грозним», персонажем із Треблінки, якого описували як «оператора газових камер» і як жахливого садиста за кількома свідченнями. Засудження і страта «Івана Грозного» додали б процесу над Іваном Дем'янюком значення, порівняного з процесом проти Адольфа Айхмана.

² Glenn Sharfman, «The Quest for Justice. The Reaction of the Ukrainian-American Community to the John Demjanjuk Trials», *Journal of Genocide Research* 2(1) (2000): 67.

Майкл Вордер з консервативного Рокфордського інституту лаконічно назвав Дем'янюка «Айхманом для наступного покоління»³.

Обидва ці судові процеси були зняті на відео та пізніше були піддані аудіовізуальному перегляду. У випадку Айхмана є фільм «Спеціаліст» (1999) Еяля Сівана, критичний перегляд того, як Ізраїль намагався зробити судовий процес «моральним спектаклем» і «організованою ідеологічною виставою сіонізму»⁴. Айхмана звинувачували в тому, що він діяв як антисеміт, тобто через ненависть до євреїв, тоді як Ханна Арендт бачила універсальніший тип злочину — бюрократичне і технократичне зло проти людства.

Примітно, що Дем'янюка також називають «спеціалістом» у фільмі «Диявол по сусідству»: він «був фахівцем зі знищення євреїв», — каже Елі Розенбаум наприкінці частини 5. Ми маємо припустити, що це інтерв'ю було зняте нещодавно і спеціально для документального фільму Netflix, тож цілком можливо, що Розенбаум представив Дем'янюка як «спеціаліста», маючи в голові назву фільму Сівана. Але Розенбаум, директор OSI, говорить з позиції, коли вже було встановлено, що Дем'янюк був радше «гвинтиком» у механізмі геноциду. З юридичної точки зору це був остаточний вирок Дем'янюку після суду над ним у Німеччині, який є лише епілогом «Диявола по сусідству».

Серіал присвячений питанню ідентифікації, яке лежить в основі справи Дем'янюка. Це почалося з фотографії, яку він прикладав до його заяви на отримання візи в США у 1951 р. Цю фотографію разом з кількома іншими (тристорінковий альбом із сімнадцятьма фотографіями) показали тим, хто пережив Собібор, і на диво вони вказали, що це «Іван Грозний» із Треблінки. Цей момент розпізнавання обличчя (спершу на фото) є основною сценою для всього, що мало відбутися. Ця також важлива частина криміналістики (про риси обличчя) трохи розтягується, але від першого перегляду альбому до зустрічі в суді Дем'янюка (що сидить на своєму місці, часто з навушниками або перекладачем поруч) і тих євреїв, хто вижив у Треблінці, наприклад, Еліагу Розенбергом, існує пряма лінія. Також є драматична кульмінація: Розенберг підходить до трибуни Дем'янюка, той намагається потиснути йому руку, що, звичайно, було відхилено.

З точки зору історіографії, головний документ про Дем'янюка мав би завжди бути в центрі уваги: травниківська картка, яку можна було

³ Sharfman, «The Quest for Justice», 80.

⁴ Gal Raz, «Actuality of Banality: Eyal Sivan's The Specialist in Context», *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 24(1) (2005): 12, 20.

побачити як доказ того, що він був серед українців, яких німці готували для участі в знищенні (допомога та пособництво стали юридичним терміном у німецьких провадженнях). Але оскільки судовий процес зосереджений на живих свідченнях тих, хто вижив, питання автентичності травниківської картки (яку також заперечували як можливу радянську підробку) стає побічним аспектом. Увесь документальний фільм побудований як безперервний потік деталей, які, здається, розкривають вирішальний аспект, але трохи пізніше, здається, вказують на протилежне. Лише після четвертої серії Дем'янюка можна зняти з гачка: насправді «Івана Грозного» звали Іван Марченко. Але потім з'ясовується, що мати Івана Дем'янюка вроджена Марченко. Ще один дивовижний поворот у постійно змінюваній «сукупності доказів» (ізраїльський прокурор Майкл Шейк). Правду про Дем'янюка можна знайти лише в неоднозначності. А для смертного вироку неоднозначності недостатньо.

Автори документального фільму змалювали учасників цієї справи у двох хронологічних вимірах: ми бачимо їх як персонажів історії (найпомітнішим є Йорам Шефтель, сумнозвісний і беззаперечно марнославно, спраглий до успіху ізраїльський адвокат Дем'янюка) і ми бачимо їх знову в нещодавній час, оглядаючись зараз з точки зору закритої справи, яка, однак, залишилася фундаментально невирішеною. Адже весь цей процес так і не увінчався перемогою вищої справедливості, якої так прагнула єврейська держава. Вона хотіла ідентифікувати основного злочинця як особистість, вона хотіла знайти «найжахливішого монстра цього століття». Для Еда Нішніка, зятя Дем'янюка, який придумав цю варіацію на основі кількох інших описів «Івана Грозного» не стільки як окремої людини, скільки як шифр, неможливо, щоб батько його дружини міг бути цією особою.

Коли Верховний суд постановив, що неможливо встановити «поза розумним сумнівом», що Дем'янюка слід ідентифікувати як «Івана Грозного», один із прокурорів Елі Габай заднім числом зробив висновок: «Ми не маємо права не вірити цим людям (очевидцям, тим, хто вижив) через свідчення загиблих українців». Це, напевно, найголовніше висловлювання за всі п'ять годин «Диявола по сусідству». Якщо в заяві є легка поблажливість, це, ймовірно, походить з кількох аспектів. По-перше, існує ієрархія істин: вахман із Треблінки, чий допит записаний перед тим, як його стратила радянська влада після Другої світової війни, не повинен бути на одному рівні з людиною, яка вижила в Треблінці та стверджує, що вона абсолютно впевнена, що впізнала Дем'янюка як «Івана Грозного». «Я бачив його очі», — заявив

Еліагу Розенберг (насправді у Дем'янюка були блакитні очі, а в Івана Марченка — темно-карі). Для Йорама Шефтеля було чудово, що він зміг отримати ті документи вахмана після відкриття архівів Радянського Союзу. Для обвинувачення ці документи мали меншу цінність, ніж свідки в суді. Отже, діє кілька неявних опозицій: євреї проти українських свідків, заяви жертв проти заяв злочинців (вахмани були допитані, а потім страчені), живі свідчення в судах проти письмових документів з архівів Радянського Союзу, голос проти паперу.

Ширший контекст усієї справи Дем'янюка насправді ніколи не потрапляє в центр уваги в «Дияволі по сусідству»: «війни жертв» і спроби знайти «травматичне закриття»⁵ для націй і груп, причетних до подій на «кривавих землях» у середині ХХ ст. Дем'янюк був окремою особою серед тих історичних рухів. Він став «міфічним згущенням»⁶, він мав стати «обличчям зла»⁷ в епоху, коли більшість нацистських злочинців уже були мертві. Більшу частину свого життя він прожив як поважний американець, але із часом знову став українцем, яким народився: людиною, якій вдалося уникнути того, щоб стати жертвою Голодомору, і яка намагалася орієнтуватися в мінливих ситуаціях розбудови нацистської та сталінської імперій з якомога меншим супротивом. Його роль вкладалася у зворушливу формулу: «Айхман був великим, а Іван малим»⁸. Можливо, Дем'янюк був фахівцем здебільшого в дуже обмежених амбіціях, а саме: уникнути власного знищення.

Найбільша перевага «The Devil Next Door» полягає в естетичному ефекті: оповідь, здебільшого своїми способами редагування, створює атмосферу приголомшення. Така «маленька» людина, як Джон Дем'янюк, через тридцять років після втечі з охопленої війною Європи знову опинилася під впливом подій, набагато масштабніших, до яких його підготувало виховання. І навіть документальний фільм Netflix не становить великого інтересу для його окремого чинника. Тож має сенс читати серіал проти його власного змісту: це не стільки історія про правду щодо Голокосту і воєнних злочинів, скільки попереджувальна розповідь про антагонізми, які нав'язують маленьким людям великі сили, і про правду та справедливість, і про величезні наслідки, які все ще впливають із тих подій.

⁵ Marouf Hasian, «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations of the "last" Nazi trial of John Demjanjuk», *Contemporary Justice Review* 17(4): 435.

⁶ Hasian, «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations», 439.

⁷ Цит. за: Hasian, «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations», 442.

⁸ Lawrence Douglas, *The Right Wrong Man. John Demjanjuk and the Last Great Nazi War Crimes Trial* (Princeton University Press, 2016), 251f.

Bibliography

Douglas, Lawrence. *The Right Wrong Man. John Demjanjuk and the Last Great Nazi War Crimes Trial*. Princeton University Press, 2016.

Hasian, Marouf. «Vectors of traumatic memories and mass-mediated representations of the “last” Nazi trial of John Demjanjuk». *Contemporary Justice Review* 17(4): 434–454.

Raz, Gal. «Actuality of Banality: Eyal Sivan’s The Specialist in Context». *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 24(1) (2005): 4–21.

Sharfman, Glenn. «The Quest for Justice. The Reaction of the Ukrainian-American Community to the John Demjanjuk Trials». *Journal of Genocide Research* 2(1) (2000): 65–87.

«The Devil next door (2019). Серія 1». *Netflix*. Accessed October 27, 2023. <https://www.netflix.com>.

ПЕРЕКЛАДИ

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.07

Анна Вилегала,

Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences

anna.wylegala@ifispan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5575-4123>

ВПЛУТАНІ БАЙСТЕНДЕРС: БАГАТОВИМІРНА ТРАВМА ЕТНІЧНИХ ЧИСТОК І МАСОВОГО НАСИЛЬСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ¹

(Переклад з англ. А. Медведовської)

Ця стаття спрямована на дослідження багатовимірної травми свідків масового етнічного насильства. Авторка аналізує особистий досвід цивільного населення під час Другої світової війни у Східній Галичині. Що робить Галичину винятковим прикладом, так це безперервність масового насильства різних видів і проти різних груп населення: радянські репресії та масові вбивства, Голокост, етнічні чистки поляків, здійснені українськими націоналістами, і конфлікт між радянською владою та Українською Повстанською Армією (УПА). Спираючись на існуючі концепції зі сфери дослідження байстендерс, наприклад, «причетний суб’єкт» Майкла Ротберга та «спільнотний геноцид» Омера Бартова, авторка пропонує розуміти травму галицьких цивільних громадян як складний і багатовимірний досвід, психологічний, а також колективний і спільнотний.

Ключові слова: травма байстендерс, психологічна травма, спільнотна травма, етнічні чистки, Голокост, Східна Галичина.

Вступ

Метою цього тексту є сприяння обговоренню індивідуальної та колективної травми через концептуалізацію багаторівневої травми, отриманої цивільними під час етнічних чисток. На прикладі Східної Галичини — регіону, який зазнав масових етнічних чисток під час Другої світової війни, я спробую відповісти на такі запитання: що травмує тих, хто є свідком масового та тривалого етнічного насильства

¹ Стаття вперше опублікована англійською: Anna Wylegala, «Entangled Bystanders: Multidimensional Trauma of Ethnic Cleansing and Mass Violence in Eastern Galicia», in *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, eds. Ville Kivimäki and Peter Leese (Palgrave Macmillan Cham, 2021), 119–148. Перекладено та опубліковано українською з дозволу авторки та видавництва.

(байстендерс), якого типу ця травма, і які її довгострокові наслідки для досліджуваних спільнот.

Рівень етнічного насильства у Східній Галичині під час Другої світової війни не мав собі рівних. Напередодні війни Східна Галичина була багатонаціональним регіоном, що входив до складу II Речі Посполитої, з переважно українським населенням. Єврейська меншина становила приблизно 10%, головним чином у містах, а польська (політично привілейована) частина населення, залежно від території, — близько 25%. У вересні 1939 р. Галичина була анексована Радянським Союзом. Майже дворічна окупація розпочалася вбивствами польських поміщиків та арештами представників польської еліти, але незабаром репресії торкнулися й інших груп населення. За підрахунками, радянська влада депортувала щонайменше 350 тис. громадян окупованої Польщі (найвищі оцінки сягають 1 млн) у глиб СРСР і заарештувала щонайменше 100 тис. у період 1939–1941 рр.² Понад 21 тис. вбили під час Катинського розстрілу та щонайменше 10 тис. — під час т. зв. тюремних розстрілів політичних в'язнів у процесі евакуації радянських в'язнів на початку німецько-радянської війни в червні 1941 р.³

За роки німецької окупації нацисти вбили щонайменше 550 тис. євреїв, або 95% довоєнної єврейської громади в Галичині, і таким чином фактично здійснили геноцид єврейського населення⁴. Галицьких євреїв направляли в табори смерті, розташовані на території сучасної Польщі (переважно в Белжеці), але понад половину з них вбили на місці, на очах у їхніх сусідів⁵. Голокост у Галичині розпочався одразу з приходом вермахту, коли цими землями прокотилася хвиля погромів, здійснених місцевими жителями за згодою німецької влади⁶. Під час операції «Рейнхардт» — головної операції знищення євреїв у Генерал-Губернаторстві, здійсненої в 1942–1943 рр., — німці

² Stanisław Ciesielski, Wojciech Materski and Andrzej Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich* (Warszawa: Ośrodek Karta, 2002); Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48* (London: St. Martin's Press, 1994).

³ Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017).

⁴ Alexander Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, eds. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 272–290.

⁵ Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

⁶ Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015).

мали підтримку української допоміжної поліції, але вони також залучали звичайних цивільних, поляків та українців, для низки додаткових завдань.

Майже одночасно з Голокостом у Галичині відбувалися етнічні чистки польського населення. Їх здійснювали українські націоналісти за участю місцевих українців: у 1943–1946 рр. в Східній Галичині загинуло від 30 тис. поляків. Понад 3 тис. українських цивільних були вбиті поляками під час актів відплати⁷. Більшість польського населення, що залишилося, було переселено до Польщі, коли кордон між Польщею та СРСР було перекроєно наприкінці Другої світової війни. Проте кінець війни не поклав край насильству — повернення Червоної армії в Галичину влітку 1944 р. зумовило початок конфлікту між радянською владою та Українською Повстанською Армією (УПА), який триватиме протягом багатьох років. Цей конфлікт призвів до депортації понад 150 тис. українців до СРСР і смерті тисяч українців, звинувачених у підтримці націоналістичного підпілля⁸.

Наведений вище короткий виклад історії Галичини під час Другої світової війни та відразу після неї показує, що впродовж цього часу всі основні етнічні групи, які проживали на цій території, зазнали масового насильства: як з боку окупантів, так і з боку власних сусідів. Крім того, всі вони були свідками насильства над сусідами — в одних випадках з боку окупантів, в інших — з боку інших сусідів. За винятком євреїв, представники всіх етнічних груп також були винуватцями насильства. Позиції людей у соціальній ієрархії окремих груп із часом змінювалися, але насильство тривало. У цій статті увага фокусується на досвіді війни цивільних поляків і українців, але виключається досвід євреїв із кількох причин. По-перше, євреї були об'єктом тотального знищення, яке не можна порівняти навіть із найжорстокішим масовим насильством над їхніми сусідами — поляками та українцями. По-друге, насильство щодо інших етнічних груп у єврейських свідченнях зустрічається лише зрідка. Більшість євреїв, які пережили Голокост, переховувалися протягом критичних воєнних років і тому не були безпосередніми свідками того, що відбувалося з поляками та

⁷ Damian Karol Markowski, *W cieniu Wołynia. «Antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023), 414, 417.

⁸ Детальніше про підпільну діяльність див.: Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* (Warszawa: ISP PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006); післявоєнної депортації із Західної України див.: Тамара Вронська, *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953)* (Київ: Темпора, 2013).

українцями. Після війни вони зосередилися передусім на стражданнях своєї етнічної групи, а не на стражданнях інших.

З методологічних причин я хотіла би зробити два суттєвих твердження як методологічного, так і онтологічного характеру. По-перше, незважаючи на зосередженість на куті зору свідка, тут не заперечується той факт, що деякі поляки та українці також взяли на себе роль злочинців — як під час Голокосту, так і під час польсько-українського конфлікту. По-друге, спостерігач того типу етнічного насильства, яке відбувалося в Східній Галичині, не є особою, яка могла стояти осторонь і просто відмежуватися від тих подій. Така можливість виключається через саму природу цього насильства — воно розгорталося дуже близько та часто на очах місцевих громад, нерідко втягуючи їх у спіраль насильства, до якого швидко звикали. Майкл Менг стверджував, що в Центральній Європі неможливо було залишитися поза межами Голокосту; не тільки євреї, а й їхні сусіди постійно перебували в центрі подій — і не лише через співучасть, а також і через фізичну близькість смерті⁹.

Польські дослідники запроваджують спеціальні теоретичні категорії, які дозволяють по-новому поглянути на категорію спостерігачів — Ельжбета Яницька пише про свідків участі (пол. *świadek uczestniczący*), Рома Сендика про аутсайдерів (пол. *postronny*)¹⁰. Також дуже надихає категорія «залучених суб'єктів» Майкла Ротберга, який визначає деякі групи сторонніх спостерігачів як «замішаних суб'єктів, [які] займають позиції, пов'язані з владою та привілеями, але самі не є прямими агентами зла»¹¹. Однак у цій праці я буду наголошувати, що більшість звичайних спостерігачів Голокосту та іншого масового насильства не обіймали владних посад. Вони були скоріше впнутаними свідками, які могли отримати користь від реальності етнічної чистки чи ні, але насправді не мали вибору залишитися осторонь: їх втягнув сам факт народження там, де вони були. Поняття «впнутаного спостерігача»

⁹ Michael Meng, *Shattered Spaces: Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).

¹⁰ Elżbieta Janicka, «Pamięć przyswojona: Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka», *Studia Litteraria Historica* 3/4 (2014–2015): 148–224; Roma Sendyka, «Od świadków do postronnych: Kategoria bystanders i analiza "podmiotów uwikłanych"», in *Świadek: jak się staje, czym jest?*, eds. Agnieszka Dauksza and Karolina Koprowska (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019), 61–82.

¹¹ Michael Rothberg, *Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2019); див. також: Mary Fulbrook, «Bystanders: Catchall concept, alluring alibi or crucial clue», in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, eds. Christin Morina and Krijn Thijs (New York: Berghahn Books, 2018), 15–35.

(англ. *Entangled Bystander*) описує реальність не лише Голокосту, а й інших етнічних чисток і спалахів масового насильства проти цивільного населення, показуючи мінливість розподілених ролей — від глядача до злочинця, від злочинця до спостерігача, від спостерігача до прихильника, від прихильника до жертви. У цій статті йдеться про людей, залучених у зміну ролі масового насильства, і про те, як це насильство травмувало їх — як з індивідуальної, так і з колективної точки зору.

Я використовую три основні групи джерел. Першу групу складають спогади та щоденники, створені під час і після війни, як опубліковані, так і архівні матеріали, авторами яких є поляки та українці. До другої групи входять інтерв'ю з усної історії з колекції Яхад-ін Унум (*Yahad-In Unum*), створеної французьким проектом із документування місць масових страт під час Голокосту в Центральній та Східній Європі¹². Третя група моїх джерел містить понад 150 інтерв'ю, проведених мною та моєю командою в рамках проекту Інституту філософії та соціології Польської академії наук під час польових досліджень у Східній Галичині у 2017–2019 рр. з людьми 1921–1939 років народження.

Кола пекла: близькість насильства

Бути цивільним у Східній Галичині під час Другої світової війни означало насамперед постійно перебувати біля смерті. Це досвід, який можна порівняти з усе глибшим зануренням у спіраль насильства. Залежно від ситуації мешканці Галичини спостерігали, як різних жертв вивозили до таборів смерті, били, принижували, убивали різними способами, ховали у братських могилах; вони відчували сморід розкладених тіл, вони бачили купи трупів, їх змушували ховати їх, вони грабували в руїнах. Ті, хто стояв на краю першого кола, лише спостерігали, як забирають жертв і як вони поспішають у невідомість. В одних випадках вони знали, що їхні сусіди загинуть, в інших лише спостерігали, як вони зникають, і дізнавалися про їхню долю набагато пізніше.

На початку 1940 р., під час першої з трьох депортацій польських громадян до СРСР, з Галичини зникали цілі села. Дмитро Куп'як із села Яблонівка (*Jabłonówka*)¹³ бачив уночі вози, що їхали до польської колонії, і пішов з іншими селянами вранці подивитися на

¹² *Yahadinunum*, дата звернення червень 6, 2020, <https://www.yahadinunum.org/>.

¹³ У тексті я використовую довоєнні польські назви щодо періоду 1939–1945 рр., а українські — повоєнного періоду.

порожні польські хати¹⁴. У містечку Бібрка (Bóbrka) Йосиф Патецький був свідком того, як його сусідів виганяли з домівок і вантажили на вози цілими сім'ями¹⁵. У Бариші (Barysz) у вересні 1939 р. все село спостерігало, як війська Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) вивели польського поміщика зі схованки в селянській хаті та вивезли його невідомо куди (його ім'я з'явиться згодом у т. зв. Катинському списку приблизно 21 тис. польських офіцерів і цивільних осіб, убитих НКВС у 1940 р.)¹⁶.

Мешканці Галичини також спостерігали за депортацією євреїв у 1941 та 1942 рр. У містах, де були залізничні станції, вони бачили, як їхніх сусідів закидали у вагони для худоби, які везли до таборів смерті. У якийсь момент і постраждалим, і очевидцям стало відомо, куди прямують ці поїзди. У менших населених пунктах поляки та українці бачили, як євреїв гнали вулицями до гетто в сусідніх містах або зосереджували посеред села, чекаючи, поки німці вирішать, де їх убити. У липні 1941 р. в Добропіллі Наталія Кульчицька (1933 р.н.) одного разу вийшла з дому й побачила, як її сусіда-єврея разом з усією сім'єю витягли з дому й змусили приєднатися до колонії інших добропільських євреїв, яких вивезли до сусіднього села Вишнівчик (Wiśniowczyk), де більшість із них буде вбито¹⁷. У Вишнівчику Юстина Дерещка (1926 р.н.) спостерігала за євреями з Добропілля та Вишнівчику, які тіснилися на дворі колишнього маєтку: «То вони так з книжками все молилися, махали, а ми так, як діти, бігали дивитись»¹⁸. Поляки й українці стояли біля воріт своїх будинків і спостерігали. За колоною людей йшли діти, сільські ізгої та собаки.

Людей, яких гнали в невідомість, до того ж били і принижували. Коли поміщика Владислава Свідерського з Бариша завели в машину, офіцери НКВС змусили його працівників плювати на нього і бити¹⁹. Приниження євреїв — окремих осіб чи груп — було звичайним явищем. Жінка-респондент (1927 р.н.) з Гримайлова (Grzymałów) згадує

¹⁴ Дмитро Куп'як, *Спогади нерозстріляного* (Торонто–Нью-Йорк, 1991), 103.

¹⁵ Інтерв'ю з Йосифом Патецьким, 1927 р.н., провела Марта Гавришко в Бібрі, 2019 р. (Якщо не вказано інше, інтерв'ю проводилися в Україні та українською мовою).

¹⁶ Archiwum Wschodnie Ośrodka KARTA (далі — AW OK), II/98 Wanda Działoszyńska, 2–3; Інтерв'ю з дочкою Свидригела-Свидерського Терезою Сомкович, 1927 р.н., провела Анна Вилегала в Пулхелі (Велика Британія), 2019 р., польською мовою.

¹⁷ Інтерв'ю з Наталією Кульчицькою, 1933 р.н., провела Анна Вилегала в Добропіллі, 2019 р.

¹⁸ Інтерв'ю з Юстиною Дерещкою, 1926 р.н., провела Вікторія Кудела-Свонтек в Осівцях, 2018 р.

¹⁹ Інтерв'ю з Анастасією Іванців, 1923 р.н., провела Марта Гавришко в Бариші, 2019 р.

старого єврея, з якого німці знущалися біля міської помпи; в Осівцях (Osowce) на чолі колони євреїв поставили молодого єврея з букетом будяків у руках і змусили співати²⁰. Жінка, яка на той час жила в Добриневі (Dobryniów), згадує, що німці наказали євреям стати в коло і танцювати: «[...] і ту Лайку [сусідку], і тих дочок і всіх, які були [я бачила]. Ви то запишіть, бо я була там. Я навіть бачила, як вони танцювали, у Добринові в центрі, там, де є тепер кооператив, от там вони танцювали, я б не збрехала»²¹.

Депортація та приниження сповіщали про те, що мало статися. Мешканці Галичини передусім бачили загибель своїх сусідів. Вони були свідками смерті окремих людей: у 1939 р. респондент із села поблизу Рогатина спостерігав, як польського поміщика змусили копати собі могилу, а потім його розстріляв офіцер НКВС²². Єжи Клементовський із села Псари (Приозерне) був сином робітника, спочатку працював у маєтку графа Рея, а потім у цьому ж маєтку, коли ним керували німці. Німецький адміністратор був суворим і організовував публічні тортури своїх польських і українських робітників на панському дворі за дрібні провини. У дитинстві Клементовський спостерігав за замученими людьми крізь щілини в стіні, а потім разом із батьком забирав тіла й очищав двір від крові²³. Жінка 1924 р.н. в Яворові (Jaworów) бачила, як німці витягли єврейського хлопчика її віку з будинку навпроти і вбили його на місці відразу після приходу німецької армії²⁴.

Проте серед масового насильства війни переважали вбивства єврейського населення під час операції «Рейнхардт». Євреїв розстрілювали з кулеметів і ховали в братських могилах на єврейському кладовищі, у сусідньому лісі чи в полі. Свідками розстрілів зазвичай були діти. Євгенія Залуцька з Підгайців (Podhajce), 1929 р.н., слідувала за колоною змучених євреїв, залізла на дерево, що росло поряд з братською могилою, викопаною посеред поля, і спостерігала вбивство кількох сотень людей²⁵. Інший респондент (1926 р.н.) з Радловіце

²⁰ United States Holocaust Memorial Museum (далі — USHMM), RG-50.589*0244 (інтерв'ю Яхад-ін Унум); Інтерв'ю з Теодорою Канак, 1927 р.н., провела Марта Гавришко в Осівцях, 2019 р.

²¹ Інтерв'ю із жінкою 1921 р.н., провела Марта Гавришко у Стратині, 2018 р. Деякі респонденти попросили залишитися анонімними, тому їх ідентифікували лише за статтю та роком народження.

²² Інтерв'ю із чоловіком, 1933 р.н., провела Анна Чеботарьова в Рогатині, 2017 р.

²³ AW OK, II/1323/2K Klementowski Jerzy, *Moje wspomnienia z lat dziecińczych z Sokotowa i Psary (1935–1943)*, 9.

²⁴ USHMM, RG-50.589*0193 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

²⁵ Інтерв'ю з Євгенією Залуцькою, 1929 р.н., провела Марта Гавришко в Підгайцях, 2018 р.

(Ралівка) спостерігав за розстрілом місцевих євреїв здалеку, як він стверджує; однак він зміг визначити, хто стріляв, як люди охороняли жертв і як тіла були покладені у вириті рови²⁶. Навіть молодші діти, які ще не могли вільно бігати самі, не оминули поглядом цю страшну картину. Любові Шельвах було п'ять років, коли мати посадила її на стіну, щоб вона краще бачила вбивство євреїв на цвинтарі в Підгайцях. Коли люди почули, що євреїв вбивають, вони покинули все, що робили, і кинулися на місце події²⁷. Інша п'ятирічна дитина, яка провела війну в Скалаті (Skałat), спостерігала за місцевим «дійством» з вікна; вона бачила, як євреїв вбивали прямо на вулиці. Найбільше їй запам'яталася молода єврейка, яка викинула дитину з вікна, а потім вистрибнула сама²⁸. У Галичині, як і в інших країнах Східної Європи, Голокост був спільнотним геноцидом; неможливо було жити там, де це сталося, і не мати прямого контакту зі смертю²⁹.

Насильство щодо представників інших груп відбувалося тихо, але все одно було помітним. Жителі Галичини, навіть якщо і не були свідками самого акту вбивства, бачили трупи протягом усієї війни. У червні 1941 р. на загальний огляд були виставлені тіла радянських в'язнів, по-звірячому вбитих під час відступу частинами НКВС. У Бібрці було страчено 17 осіб. Коли ми запитуємо про це Йосипа Микитива (1923 р.н.), він розповідає, як він з іншими хлопцями побіг на подвір'я місцевої тюрми, щоб на власні очі побачити трупи; тіла лежали голі, спотворені, жакливі, а Микитів із криками втік³⁰. 11-річну Наталію Зарембу в 1941 р. батьки забрали до тюремного підвалу, залитого кров'ю. Коли я запитала її, чому батьки повели її в це жакливе місце, вона відповіла: «Дітей всіх водили, щоб діти бачили на свої очі, що робили з нашими людьми»³¹. Після акцій часто можна було побачити трупи євреїв. Юзеф Леслав Дрецький із Жовкви (Żółkiew) пригадує, що коли він пішов на роботу в грудні 1941 р., після першої депортації із Жовківського гетто, він побачив тіло пані Таубової, єврейки, в якій він працював до війни, вона лежала біля паркану³².

²⁶ USHMM, RG-50.589*0206 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

²⁷ Інтерв'ю з Любов'ю Шельвах, 1938 р.н., провела Анна Вилегала в Підгайцях, 2018 р.

²⁸ Інтерв'ю із жінкою 1938 р.н., провела Марта Гавришко в Глібові, 2019 р.

²⁹ Omer Bartov, «Communal genocide: Personal accounts of the destruction of Buczac, Eastern Galicia, 1941–1944», in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 399–420.

³⁰ Інтерв'ю з Йосифом Микитивим, 1923 р.н., провела Марта Гавришко в Бібрці, 2019 р.

³¹ Інтерв'ю з Наталією Зарембою, 1930 р.н., провела Анна Вилегала в Ланах, 2019 р.

³² AW OK, II/1272/2K Józef Lesław Drecki, 21.

Після нападів українських націоналістів люди прибігали побачити тіла польських жертв. У Глібові (Hlebów) за ніч загинуло кілька десятків людей. Опитуваний 1938 р.н. згадує тіла вбитої неподалік польської сім'ї: «Я все ще пам'ятаю, як ми бігли туди, діти, вранці, бігли, щоб побачити, як вони лежать, батько посередині та його маленький син поруч із ним»³³. У Курянах (Kurzanu) поляків вбивали поодинокі, по родині. Марія Ковальська (1930 р.н.) пригадує, як одного ранку йшла до школи і ледь не спіткнулася об тіло свого мертвого сусіда, який лежав на дорозі зовсім голий³⁴. Наступного ранку її сусідка й ровесниця Анна Хом'як разом із натовпом глядачів дивилася на обгорілі тіла сусідів, звалені на порозі власної хати. Вона згадує, що вбита молода дівчина була голою до пояса³⁵. Після 1945 р. на вулицях були тіла інших жертв українських партизанів — наприклад, російських вчительок чи голів колгоспів, а також тіла партизанів, яких схопила радянська влада й виставила на загальний огляд. У Глібові одного ранку, йдучи до школи, діти знайшли прямо на вулиці тіла замордованих вчительок³⁶.

Хто не бачив тіл, бачив свіжі могили. У Коропці (Koropiec) місцеві євреї були вбиті та поховані в глибокому яру. Після розстрілу польські та українські діти побігли дивитися на щойно вириті могили³⁷. Восьмирічна полька з Бібрки в 1942 р. без відома батьків вибралася в село Волове (Wołowe), що за кілька кілометрів від її містечка, де щойно загинули місцеві євреї. За її спогадами, земля, що лежала на її сусідах-євреях, усе ще ворушилася³⁸.

Хто не бачив могил, відчував їх запах. Опитувана 1934 р.н. згадує, що коли розстрілювали останніх в'язнів єврейського трудового табору, розташованого неподалік від її рідного села Кам'янки (Kamionki), місцеві жителі ще довго відчували сморід тіл, які розкладалися в братських могилах³⁹. У Богданівці (Bogdanówka) були спалені тіла вбитих євреїв, а над селом витав жакливий запах спалених людських тіл⁴⁰. Похоронів євреїв не було, а жертв атентатів, що відбулися наприкінці

³³ Інтерв'ю із жінкою 1938 р.н., провела Марта Гавришко в Глібові, 2019 р.

³⁴ Інтерв'ю з Марією Ковальською, 1930 р.н., провела Марта Гавришко в Курянах, 2019 р.

³⁵ Інтерв'ю з Анною Хом'як, 1930 р.н., провела Анна Вилегала в Курянах, 2019 р.

³⁶ Інтерв'ю з Ольгою Герус, 1930 р.н., провела Анна Вилегала у Глібові, 2019 р.; інтерв'ю з Теодосією Дяків, 1933 р.н., провела Марта Гавришко у Глібові, 2019 р.

³⁷ Дмитро Бойків, *Пережите особисто або Мітла* (Львів: Каменяр, 2012).

³⁸ Інтерв'ю з Геленою Мазурською, 1934 р.н., провела Анна Вилегала в Бібрці, 2019 р.

³⁹ USHMM, RG-50.589*0219 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁴⁰ USHMM, RG-50.589*0224 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

війни, ховали таємно. Проте майже 150 поляків, переважно жінок і дітей, убитих у Бариші взимку 1945 р. сотнею УПА «Сірі Вовки», відкрито поховано на цвинтарі. Українці не прийшли на похорони, але поляки, що вижили, були⁴¹. Цілі громади брали участь у громадських похоронах жертв радянських тюремних масових убивств 1941 р. Сотні людей у скорботі, дорослих і дітей, зібралися на кладовищах у Жовкві, Бібрці, Золочеві та інших галицьких містах.

Усі були близькі до насильства, але деякі були занадто близькі. Патрік Дебуа, творець архіву Яхад-ін Унум, розрізняє три категорії свідків Голокосту: непрямі — ті, хто лише бачив, як євреїв вели на смерть; прямі — ті, хто бачив страти; і тих мирних жителів, яких німці змушували допомагати: копати могили, носити тіла, сортувати одяг тощо. Дебуа перераховує понад 20 завдань, які виконували місцеві жителі за наказом німців — від приготування їжі для мучителів до втрамбовування тіл у могили⁴².

Допоміжні цивільні особи ставали найамбівалентнішими спостерігачами, залученими не лише самим фактом того, що вони напругу бачили, чули, відчували, а й своєю — більш-менш добровільною — участю. Ще до вбивства треба було з'ясувати, кого треба вбити. Після розстрілу поляків у Бариші УПА перебралася до сусіднього села, де, на відміну від ситуації в Бариші, польські хати були розкидані повсюдно. Щоб знайти людей, яких хотіли вбити, вони привезли із собою українця, мешканця Бариша, який мав родичів у селі. Дружина його брата (1931 р.н.) так згадує ці події:

Потому поїхали в долину, в село, і мого брата, мого чоловіка брата взели з собою. То теж несправедливо, що то робило. Несправедливо. І дуже несправедливо. Аби він показував... [хати] ... де [живуть] поляки. А він, стрий його був, і він в того стрія жив. І в стрія була стрийна українка, донька українка, і таку мала маленьку дівчинку, Оля називала сі. [Навіть українців тих...?] Так. [А вони що, не розбиралися тоді?] Я не знаю. Вони зігнали всьо до сушарні, і до хати якоїсь, і...⁴³

Убитих у Бариші поляків треба було поховати. Там було майже 150 тіл, тому сільська рада зобов'язала колгоспників, які працювали візниками, їх поховати. Так, тіла перевозив, наприклад, 15-річний

брат Марії Кльоцько⁴⁴. У Курянах Ганна Бойко (1926 р.н.) згадує, що її батько поховав неподалік від хати вбиту польську родину. Жертв ховали на власному подвір'ї, бо католицький цвинтар був далеко, а часи були непевні⁴⁵. Для масового поховання єврейських жертв залучали цивільних. Антоній Дереньовський з Нараїва (Narajów) перевозив трупи з гетто на єврейський цвинтар і ховав їх у братських могилах⁴⁶. У Бібрці українська поліція привела євреїв на місце вбивства, але вони підбрали чоловіків із навімання обраних будинків і наказали їм викопати величезні рови лопатами на місцевій цегельні. Батько Йосипа Патецького був відсутній, тож замість нього забрали сина-підлітка. Коли рови були готові, поліцаї прогнали копачів, вбили євреїв і наказали людям засипати рови⁴⁷. У Кам'янках під час ліквідації німці оточили єврейський трудовий табір, щоб не дати в'язням втекти, потім вбили в'язнів і змусили місцевих українців подбати про тіла. Чоловік, який жив неподалік (1928 р.н.), згадує, що його сусіди були змушені класти тіла на великі ґрати, а потім підпалювати їх⁴⁸.

У серці темряви: назустріч психологічній травмі

Наслідки близькості смерті простежуються на індивідуальному та груповому рівнях. Першою реакцією, особливо у дітей, часто був страх, шок і свого роду параліч. Євгенія Садівська з Коропця (1938 р.н.) стояла біля воріт родини, коли місцевих євреїв гнали на вулицю назустріч смерті. Вона заціпеніла і не могла відвести погляд, хоча, як вона зізнається через роки, це було жакливе видовище. Батько силою відтягнув її від огорожі й відвів додому⁴⁹. Анастасії Іванців із Бариша було 22 роки і вона мала трьох дітей, коли в 1945 р. вбивали місцевих поляків. Коли бандерівці напали на село, вона зачинилася вдома і кричала чоловікові, що це кінець світу, бо була засліплена червоним саявом палаючих будинків. Наступного дня вона все ще боялася вийти на вулицю і забарикадувалася вдома⁵⁰.

Багато хто втік і намагався дистанціюватися від того, що відбувається. Йосиф Микитів із Бібрки (1923 р.н.) разом з іншими хлопцями побіг дивитися на понівечені тіла вбитих НКВС в'язнів, але потім

⁴⁴ Інтерв'ю з Марією Кльоцько, 1929 р.н., провела Марта Гавришко у Бариші, 2019 р.

⁴⁵ Інтерв'ю з Ганною Бойко, 1926 р.н., провела Марта Гавришко у Курянах, 2019 р.

⁴⁶ AW OK, II/1267/2K Antoni Dereniowski, Narajów.

⁴⁷ Інтерв'ю з Йосифом Патецьким.

⁴⁸ USHMM, RG-50.589*0226 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁴⁹ Інтерв'ю з Євгенією Садівською, 1938 р.н., провела Анна Вилегала у Коропці, 2019 р.

⁵⁰ Інтерв'ю з Анастасією Іванців.

у жаху втік. Він усе ще міг бачити, як євреїв вели на подвір'я в'язниці, але він не бачив, як їх розриває розлючений натовп. Коли він прийшов додому, мати кричала на нього, щоб він тримався подалі від усього, бо це може погано для нього закінчитися⁵¹. Батьки Наталії Гавришкевич з Бібрки (1932 р.н.) у липні 1941 р. мали їхати на похорони закатованих у радянських тюрмах, на які прийшло все місто, але вона сама наполягла на тому, щоб залишитися вдома: «Та де, я не ходила. Я як zobачила тільки людей, я втікла до дому. То страшно»⁵². Ганна Бойко з Курян (1926 р.н.), яка була родичкою вбитої в околицях польської сім'ї, згадує: «То була моя тьотя, я прийшла, подивилася і втікла додому. То боялася. То я в неї в хаті була не раз, я в хаті не була, боялася до хати йти, я втікла»⁵³.

Для тих, хто був чутливішим або змушений був бути ближче до смерті, ніж вони хотіли, ситуація в якийсь момент стала нестерпною. Хоча деякі діти, які спостерігали за масовими стратами, були незворушними, інші не могли забути побаченого. Любов Шельвах (1938 р.н.) спостерігала зі стіни цвинтаря за вбивством підгаєцьких євреїв. Проте коли вона побачила, як дітей кидали живими в спільну могилу, вона почала кричати, втратила свідомість, і матері довелося відвести її додому. Дівчина прокидалася вночі й мочила ліжко протягом багатьох тижнів після цієї події. Мати хотіла відвести її до лікаря, але під час війни це було неможливо⁵⁴. Під час ліквідації місцевого гетто Зигмунту Кубасу з Бібрки було 13 років. Увечері після акції він записав у щоденнику: «У мене цілий день боліла голова, не знаю, чи через стрілянину, чи через те, що я бачив багато трупів, і це на мене вплинуло. Я не вчився цілий день і навіть не міг писати в щоденнику»⁵⁵.

Глибоко зачепило це не лише дітей. Марія Замрозович (1927 р.н.) з Курян згадує, що коли її батько повернувся додому з Бережан (Brzeżany), де був свідком убивств місцевих євреїв, «не знав, що із собою робити»⁵⁶. Він постійно розповідав рідним про побачене. Батько іншого респондента із села Ралівка, якого змусили допомагати у вбивстві місцевих євреїв, пережив нервовий зрив, довго лежав у ліжку і ні

з ким не розмовляв⁵⁷. Мешканець села Хмелиська, якого українська поліція змусила живцем закопати близько 50 місцевих євреїв під час хвилі антиєврейських погромів, що прокотилася Галичиною в липні 1941 р., описав свій досвід так:

У всіх нас тремтіли руки, а старші чоловіки були бліді, як привиди. Коли ми відбігли за пів кілометра від місця злочину, всі перехрес- тилися, але ніхто нічого не сказав; ми продовжували бігти, щоб як- найшвидше повернутися додому. У мого сусіда стався серцевий напад і наступного дня він помер. Він брав участь у засипанні канав піском, і його досвід став причиною його раптової смерті⁵⁸.

Хоча із часом спостерігали за смертю все частіше, люди не звикли до страху власної смерті та смерті своєї сім'ї. Ситуація мешканців Галичини була унікальною через постійну зміну ролей — від свідка до жертви, від жертви до злочинця, а потім назад. У будь-який момент поляки та українці можуть розраховувати на втрату хиткого статусу свідків і (знову) стати жертвами. У Делятині (Delatyn),

[...] на початку липня 1943 р. викопали свіжі ями на єврейському кладовищі. Люди нервують, бо в місті не залишилося євреїв, хіба що спіймають когось, хто переховується. Ходять чутки, що ями призна- чені для жебраків, старих і немічних⁵⁹.

Траплялося також, що бути жертвою не виключало бути водно- час і злочинцем: як показує Марта Курковська-Будзан у статті про катів із польського підпілля⁶⁰, в окупованій Польщі жертви часом стояли на позиціях переслідувачів, не втрачаючи початкового статусу потерпілих. У Галичині кожна наступна окупація змушувала з триво- гою чекати змін у винищувальній політиці окупанта. Кого візьмуть цього разу? Кого будуть вбивати? Під час німецької окупації поляки та українці переконалися, що коли німці покінчать з євреями, вони візьмуться за слов'ян. Багато опитаних цитують євреїв, яких вели на смерть, і які казали: «Нами замісять, а вами розчинять» або інші ва- ріанти цієї думки. Незалежно від того, що насправді говорили євреї в останні моменти свого життя, ці історії показують масштаб стра- ху тих часів, який можна сформулювати лише в релігійно-магічних

⁵¹ Інтерв'ю з Йосифом Микитів.

⁵² Інтерв'ю з Наталією Гавришкевич, 1932 р.н., провела Анна Вилегала в Бібріці, 2019 р.

⁵³ Інтерв'ю з Ганною Бойко.

⁵⁴ Інтерв'ю з Любов'ю Шельвах.

⁵⁵ AW OK, II/1347/2K Zbigniew Kubas, *Dzienniczek od dnia 1 października 1942 r. do dnia 10 maja 1944 r.*

⁵⁶ Інтерв'ю з Марією Замрозович, 1927 р.н., провела Марта Гавришко в Курянах, 2019 р.

⁵⁷ USHMM, RG-50.589*0207 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁵⁸ AW OK, II/1223/2K.

⁵⁹ Василь Яшан, *Під брунатним чоботом: Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні, 1941–44* (Toronto: New Pathway Publishers, 1989), 235.

⁶⁰ Marta Kurkowska-Budzan, «Perpetrator Trauma» in *Memoirs of Veterans of the Polish Home Army*, in *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, eds. Ville Kivimäki and Peter Leese (Palgrave Macmillan Cham, 2021), 233–266.

тропах чи прислів'ях⁶¹. Деякі люди також боялися бути сплутаними з євреями. Жінка-респондент 1938 р.н., темноволоса та смаглява, коли німці зупиняли її на вулиці, змушена була пояснювати, що вона українка⁶².

У деяких випадках страх ставав реальним і зрозумілим, тоді як в інших він був загальним, не конкретним, але все ж інтенсивним. Цей загальний страх згадує українка з Коропця (1935 р.н.), яка під час війни була малою дитиною, у розповіді про вбивства місцевих євреїв: «Ми були налякані, ми всі були так налякані». На запитання, що їх так лякало, адже вони українці, вона завагалася, перш ніж відповісти: «Просто боялися. Не євреї, але страшно було, як так людям робили»⁶³. Ситуація не покращилася, коли німці пішли, а совети повернулися. Жінка-респондент з Коропця (1927 р.н.), зі змішаною сім'єю, згадує:

І кагебіста боялися, і того боялися, що у лісі, і була партизанка польська, руська і українська. Було УПА і були польські николайчики, і були бандеровці. І всілякі були, то... [...] Всі люди боялися. Одно другого боялося. А тим більше сім'ї були мішані, то сі бояли, то ті тих били, ті тих били, ті так...⁶⁴.

У деяких випадках страхи стають реальнішими. Розповідає Анна Хом'як з Курян (1930 р.н.):

Я пам'ятаю, як поляків били, як палили. Як сі ми бояли. Як ми сі навіть з мамов бояли. Тікали на чужу хату спати через третю, аби нас не... Бо тому що мама полька була, щоб нас не побили. [...] Думали: «Вже нас певно тої ночі поб'ють. Вже нас тої ночі підпалют»⁶⁵.

Чи був досвід жителів Галичини під час війни просто низкою неприємних переживань, спочатку шокуючих, а потім звичних, чи це була індивідуальна психологічна травма? Хоча існує багато визначень травми на індивідуальному рівні, більшість дослідників погоджуються, що травма є раптовою та несподіваною; вона виходить за межі індивідуальних психічних сил і руйнує існуючу систему цінностей, орієнтирів і почуття безпеки. Це також приголомшливий досвід для людини⁶⁶. За воєнними джерелами та навіть тогочасними інтерв'ю

⁶¹ Аналіз народних переказів і повір'їв воєнного часу див.: Ольга Белова, «Легенды о войне: архетипы в современных фольклорных нарративах», *Проблемы истории России* 10 (2013): 227–235.

⁶² Інтерв'ю із жінкою 1938 р.н., проведене в Глібові у 2019 р.

⁶³ Інтерв'ю з Євою Куликовською, 1935 р.н., провела Анна Вилегала в Коропці, 2019 р.

⁶⁴ Інтерв'ю з Оленою Попів, 1927 р.н., провела Анна Вилегала в Коропці, 2019 р.

⁶⁵ Інтерв'ю з Анною Хом'як.

⁶⁶ Neil J. Smelser, «Psychological Trauma and Cultural Trauma», in *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen

важко діагностувати психічний стан жителів Галичини. Усе, що ми маємо, — це досить суб'єктивні описи його зовнішніх симптомів, які спостерігаються в інших людей, або суб'єктивна оцінка власного досвіду, часто пронесеного через багато років.

У СРСР з очевидних причин післявоєнних досліджень про вплив жорстокості війни на мирне населення не проводилося. Однак у Польщі в період 1945–1947 рр. серед польської молоді було проведено понад 6 тис. опитувань для дослідження психічного стану у зв'язку з війною⁶⁷. Не можна просто екстраполювати результати цих досліджень на Галичину; однак на них слід звернути увагу з низки причин. По-перше, дослідження охопило значну кількість молодих людей, переміщених зі східного прикордоння, тобто також зі Східної Галичини. По-друге, якщо післявоєнний психічний стан польської молоді загалом (більшість із яких пережила лише німецьку окупацію) відрізнявся від психічного стану поляків, переміщених із прикордоння, то досліджувана група, ймовірно, була в гіршому стані через безліч окупаційних режимів та досвід польсько-українського конфлікту.

75% респондентів вважали, що вони та їхні сім'ї страждають від низки психічних розладів — переважно члени їхніх сімей, але також близько 20% самих молодих людей. Найпоширенішими проблемами були депресивні стани, психосоматичні розлади (безсоння, проблеми з концентрацією уваги, нервові тики), тривожні та невротичні стани⁶⁸. Незважаючи на те, що більшість описаних проблем пов'язані з прямим досвідом смерті чи каліцтва членів родини, напрочуд велика кількість випадків стосувалася ситуацій, коли респонденти були лише свідками насильства, яке не торкалося їхніх найближчих родичів. Інші дослідження показують, що поляки продовжували бачити сновидіння про війну після її закінчення — не лише люди, які побували в концтаборах, втратили близьких, брали участь у бойових діях, а й ті, хто був «лише» свідком. З 1005 снів, зібраних відразу після війни, 28,5% були пов'язані з насильством у війні⁶⁹. Інші дослідження, проведені в Польщі відразу після війни, показують, що алкоголізм став

(Berkeley: University of California Press, 2004), 44; Robert Prince, «Historical Trauma: Psychohistorical Reflections on the Holocaust», in *Children Surviving Persecution: An International Study of Trauma and Healing*, eds. Judith S. Kestenberg and Charlotte Kahn (Westport, CT: Praeger, 1998), 43–55.

⁶⁷ Див.: Helena Radomska-Strzemecka, «Wpływ wojny na stosunek młodzieży do rodziny», *Przegląd Socjologiczny* 12 (1958).

⁶⁸ Biblioteka Jagiellońska (dani – BJ), przyb. 72/89, Helena Radomska-Strzelecka, *Charakterystyka młodzieży okupacyjnej*, 53–54, 63, 65.

⁶⁹ Stefan Baley, «Psychiczne wpływy drugiej wojny światowej», *Psychologia wychowawcza* 1–2 (1948): 13.

поширеним явищем і серед дітей та молоді: 27,9% дітей віком від 7 до 15 років регулярно вживали алкоголь⁷⁰. Іншими словами, ті, хто не мав сновидінь (або мав занадто багато), вдавалися до випивки, щоб забути. За словами Марціна Заремби, автора одного з найпроникливіших діагнозів польського суспільства перших повоєнних років, люди пили горілку переважно через її терапевтичну цінність: «Це був випробуваний засіб розради в хвилини відчаю та поразки. [Це] зцілювало страх»⁷¹.

Інтерв'ю, які проводяться сьогодні, дають зрозуміти, наскільки стійка травма від спостереження масового насильства та відчуття постійної загрози. Говорячи про польські та українські жертви українських націоналістів опитувані досі стишують голос. Вони просять вимкнути запис, коли розкривають імена; вони зупиняються на півслові та роблять значущі жести. Вони плачуть, їхні голоси тремтять, вони не можуть продовжити розповідь, коли розповідають про вбивства євреїв, особливо якщо бачили смерть зблизька. У деяких випадках вони припиняють інтерв'ю, стверджуючи, що не можуть говорити про події, які цікаві досліднику. Траплялося, що після першої зустрічі родина опитуваного дзвонить, щоб скасувати наступну заплановану зустріч, оскільки опитуваний не спав цілу ніч і у нього/неї серце боліло від згадки про трупи. Усе вищесказане свідчить про те, що війна заподіяла моральної шкоди багатьом мешканцям Східної Галичини і завдає досі.

Втрата та розпад: до колективної (спільнотної) травми

Свідки масового насильства також переживають менш явні травми. Один із способів концептуалізації травми, хоча й не з психологічної точки зору, полягає в тому, щоб трактувати її як травму втрати. З кожною зниклою чи вбитою людиною жителі Галичини щось втрачають. Цей процес можна сприймати як на індивідуальному рівні, так і з точки зору всієї громади. Основний рівень травми втрати — це втрата людей, важливих для особистості чи спільноти. Найболісніше це відчувалося в багатьох змішаних сільських громадах, що існували до 1945 р., де шлюби між поляками та українцями були поширеними, а поділ на польські та українські сім'ї був суто формальним навіть до початку 1930-х рр.⁷²

⁷⁰ Marcin Zaremba, *Wielka trwoga: Ludowa reakcja na kryzys* (Kraków: Wydawnictwo Znak, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012), 116.

⁷¹ Zaremba, *Wielka trwoga*, 118.

⁷² Про національні взаємини в Галичині див.: Olga Linkiewicz, *Lokalność i nacjonalizm: Społeczności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym* (Kraków: Universitas, 2018).

Мешканців у польських селах Галичини, на відміну від сусідньої Волині, рідко винищували цілком, але, мабуть, не було сіл, де б зовсім не вбивали поляків. Тим, хто не помре, доведеться піти — і, отже, вони все одно зникнуть із спільноти. У Глібові, де під час війни з кількох сотень загинуло кілька десятків місцевих поляків, Ольга Герус (1930 р.н.) з ваганням свідчить: «Так було зле, як то тих поляків побили. Було багато в родині замішаного. Виїхали. Родини не стало»⁷³. Інша респондентка з Рогатина (1933 р.н.) прямо згадує свій досвід: «В нас ціла родина виїхала. Мамина сестра виїхала з чоловіком і Стах, Владзьо, Манюська і той, і четверо дітей. Цьоця виїхала з чотирма дітьми в Польщу»⁷⁴.

Найважча втрата — це втрата рідних, але мешканці сумують і за сусідами та друзями. Стефанія Шквариліак з Коропця (1930 р.н.) згадує свою найкращу подругу та сусідку дитинства, польку Гелку. Після того, як Гелка з усією родиною поїхала після війни, Стефанія довго не заводила нових друзів і багато років листувалася з Гелкою⁷⁵. Найкращою подругою українки (1927 р.н.) із села Ушня (Usznia) була її сусідка-єврейка; вони разом ходили до школи, разом пасли корів і разом росли. Як майже всі євреї в Ушні, Тоня була вбита влітку 1942 р. — ймовірно, за участю її сусідів-українців⁷⁶. Відтоді її українська подруга оплакувала її. Теодора Канак з Осівців (1927 р.н.) згадує, що її батько відмовився переховувати сусіда-єврея, але потім плакав і шукав труп у пограбованих єврейських хатах. Ми можемо лише здогадуватися, що хоча він не знайшов у собі достатньо сил ризикувати власною сім'єю та допомогти ближньому, він шкодував про це та відчував, що підвів єврея, порушивши давні правила добросусідської лояльності⁷⁷. Одним із найприголомшливіших свідчень щодо оплакування вбитих сусідів є розмова двох українок із Курян, які згадують про вбивство своїх сусідів-поляків:

А: Літо, а якже. Літо то було. Так пам'ятаю, ще, як нинька, той Цезько ще був [у] мене, в нас були. То ми колеги були, співали ми собі, файні дівчинки. Ще в день в нас були.

Б: Яка то була розпач!

⁷³ Інтерв'ю з Ольгою Герус.

⁷⁴ Інтерв'ю із жінкою, 1933 р.н., провела Вікторія Кудела-Свонтек в Рогатині, 2017 р.

⁷⁵ Інтерв'ю зі Стефанією Шквариліак, 1930 р.н., провела Анна Вилегала в Коропці, 2019 р.

⁷⁶ USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA), testimony № 11568 (Noyach Auerbach).

⁷⁷ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

А: Хустку накинули, співали, сиділи так на дворі. І вночі їх побили, а рано там та, що мого чоловіка тато, там жили, там коло них так близько, викопали яму, всіх в яму скидали і позагрібали, і всьо⁷⁸.

Їхні спогади показують непевність життя і смерті під час війни: увечері твій сусід сидить у дворі і співає пісні, вранці йдеш і бачиш його мертве тіло — і «все». Втрата також має місце на рівні групи, коли спільноти втрачають членів, які виконували певні соціальні чи економічні ролі. У багатьох громадах до війни в певних професіях домінували представники окремих етнічних груп. Коли вбивали поляків чи євреїв, відразу не вистачало лікарів, учителів, торговців і шевців; відсутність лікарів (і ветеринарів) була чи не найтяжчим наслідком. У якийсь момент німці зняли заборону на лікування арійських пацієнтів євреями, оскільки після депортації більшості польської інтелігенції до Сибіру в 1939–1941 рр. не залишилося нікого, хто міг би лікувати. Барух Мілх, єврейський лікар, який всю війну переховувався в околицях селища Товсте (Tłuste), згадував, що як тільки він вийшов з укриття після визволення, його засипали проханнями про медичну допомогу⁷⁹. Віра Голінач (1934 р.н.), яка після війни жила в селі біля Товстого, згадує, що її мати ледь не втратила поранену ногу, бо рідні не змогли знайти лікаря, який би вилікував рану⁸⁰. Після війни вчителів не вистачало, і це не дивно, оскільки радянська влада репресувала переважно польську та українську інтелігенцію, а ті польські вчителі, які вижили, покинули Галичину якнайшвидше після повернення радянської влади. Опитуваний із Рогатина свідчить, що після війни «справжніх» учителів не було, бо їх убивали «то ті, то інші»⁸¹.

Проте етнічні та політичні чистки торкнулися не лише інтелігенції. У Галичині під час війни і відразу після неї не вистачало торговців, крамарів і ремісників. У довоєнному Стратині була пекарня, якою керував єврей. Коли його вбили німці, пекарня так і залишилася закритою, і більше її не відкрили. У Щирці (Szczerczec) більшість єврейських крамниць простояли порожніми кілька років⁸². Невдовзі після війни галицькі міста й села були містами-привидами. Багато

з них безповоротно втратили статус міст і зазнали вторинної аграрізації. Так було в багатьох містах, згаданих у цьому розділі: населення Коропця, з якого зникли поляки та євреї, чи Бариша, де багато поляків було вбито, а решта виїхали, зменшилося на понад половину. Фельштин, довоєнне містечко (після війни село Скелівка на Львівщині), у 1946 р. український автор щоденника з гіркотою описав як «колись місто, а сьогодні порожнє»⁸³.

Жителі Галичини втратили набагато більше, ніж знакових людей і рідні міста в тому стані, в якому вони їх знали до війни. У ході війни вони втрачали відчуття безпеки — чекали наступного окупанта — ополчення чи групи людей, які мали на меті знищити етнічну чи релігійну групу, до якої вони належали. Вони перестали довіряти один одному, бо будь-коли могло виявитися, що сусід хоче позбавити їх життя або інший сусід співпрацює з окупантом і може вказати останньому, кого заарештовувати і вбивати. Вони втратили те, що Пьотр Штомпка називає моральними зв'язками — особливий тип соціального зв'язку, який складається з вірності, довіри та солідарності⁸⁴. Глібівчанка Ольга Герус (1930 р.н.) згадує двоюрідного брата свого батька — поляка, який регулярно підслуховував їхні розмови, щоб дізнатися, кого з поляків цього разу збираються вбити місцеві бандерівці⁸⁵.

Той факт, що переважна більшість актів масового насильства в Галичині відбувалася поза державним апаратом насильства, мав надзвичайно деструктивний вплив на цілісність місцевих громад, явище, яке Наталія Алексюн описує як «інтимне насильство»⁸⁶. Німці планували і контролювали проведення Голокосту, але вони залучили українську поліцію для виконання допоміжних завдань, які могли включати розстріли. А погроми, що прокотилися Галичиною влітку 1941 р., були справою рук сусідів євреїв: українців і поляків. Подібним був випадок чисток поляків і каральних акцій проти українців; їх здійснювали місцеві або зовнішні партизанські загони, але в окремих випадках місцеві жителі, сусіди жертв.

⁷⁸ Інтерв'ю з Ганною Бойко; інтерв'ю з Марією Ковальською.

⁷⁹ Baruch Milch, *Testament* (Warszawa: Ośrodek KARTA, 2001).

⁸⁰ Інтерв'ю з Вірою Голінач, 1934 р.н., провела Наталія Отрищенко в Товстому, 2018 р.

⁸¹ Інтерв'ю із чоловіком, 1922 р.н., провела Анна Чеботарьова в Рогатині, 2017 р. Про нестачу освітніх працівників див.: Тамара Галайчак, ред., *Культурне життя в Україні: Західні землі — документи і матеріали*, том I: 1939–53 (Київ: Наукова Думка, 1995), 52–53.

⁸² Інтерв'ю із жінкою, 1923 р.н., провела Марта Гавришко у Стратині, 2017 р.; USHMM, RG-50.589*0173 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁸³ Лев-Петро Савчинський, *Спогади* (Львів: Край, 2007), 103.

⁸⁴ Piotr Sztompka, «Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność», in *Imponderabilia wielkiej zmiany: Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, ed. Piotr Sztompka (Warszawa: WN PWN, 1999), 265–282.

⁸⁵ Інтерв'ю з Ольгою Герус.

⁸⁶ Natalia Aleksun, «Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia», *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 23(1–2) (2016): 17–33.

Унаслідок цього з Галичини зник і суспільний лад, який розумівся як система норм і цінностей, що регулюють соціальне співіснування. Більш-менш важливі норми стали нестабільними. З'явилася згода і зростала байдужість до насильства. Дедалі більше дітей і підлітків ставали злочинцями. Вони не тільки були свідками страт, а й докладалися до загибелі своїх сусідів. Йозеф Анчарський, католицький священник, який провів війну на парафії в Добропіллі, описує у своєму щоденнику, як у жовтні 1942 р. сільські підлітки катували, а потім убили на очах у всієї громади стару єврейку, яка приїхала в село⁸⁷. Українські хлопці-підлітки брали участь у вбивстві польських мешканців села Коростятин (Korościatyn), яке було здійснене в лютому 1944 р.: поляки, які вижили, стверджували, що в той час як чоловіки вбивали мешканців одного дому за іншим, хлопці грабували жертв і підпалювали їхні будинки⁸⁸.

Спостереження за жакливими публічними вбивствами полегшувало вчинення подальших вбивств і спостереження за ними⁸⁹. Багато дослідників стверджують, що злочини, скоєні УПА проти поляків у Галичині та на Волині, сталися тому, що злочинці пройшли попередню підготовку як службовці української поліції, яку використовували німці під час Голокосту⁹⁰. Джерела чітко подають образ суспільства в стані аномії, морально та соціально нестабільного, в економічному хаосі, тоді як дитячі ігри того часу показують, яким перевернутим з ніг на голову був світ поствисільницької Галичини. Галицькі діти — польські, українські, а інколи навіть єврейські — не гралися ні в поліцейських, ні в «школу». Грали в «облави», «розстріл євреїв» і «втечі від німців і росіян». Убитих «євреїв», яких грали горобці чи миші, ховали у братських могилах за сараями⁹¹.

⁸⁷ AW OK, II/1224/2K, ks. Józef Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień, grozy, zbrodni i ludobójstwa narodu, 1939–1946*, 215.

⁸⁸ Jan Zaleski, *Kronika życia* (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010), 48–49; Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 383.

⁸⁹ Це може бути описане як нормалізація насилля, див.: Jared McBride, «Peasants into Perpetrators: The OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944», *Slavic Review* 75(3) (2016): 630–654.

⁹⁰ Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: the life and afterlife of a Ukrainian nationalist: fascism, genocide, and cult* (Stuttgart: Verlag, 2014); Ян Т. Гросс справедливо зауважив, що кожен акт грабунку під час війни полегшував наступний: виявляється, що це твердження може стосуватися будь-якого насильства, див.: Jan T. Gross, «Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe», *East European Politics and Societies* 3(2) (1989): 198–214.

⁹¹ AW OK, II/1347/2K.

Усе вищесказане: втрата близьких і сусідів, втрата почуття безпеки, крах стабільної соціальної структури, аномія і моральний хаос, — виходить далеко за межі визначення психологічної травми і має визначатися скоріше як вид колективної або спільнотної травми, що впливає не на окрему людину, а на всю спільноту. За словами Кая Еріксона, колективна травма — це «удар по основних тканинах соціального життя, який руйнує зв'язки, що з'єднують людей, і порушує почуття спільності»⁹². Масове насильство в Галичині, безумовно, зруйнувало соціальний світ. Його відновлення зайняло багато років і, у деяких аспектах, він так і не був повністю відбудований. Визначення цього специфічного аспекту травми як спільнотного, очевидно, відсилає до концепції спільнотного геноциду Омера Бартова, але виходить за рамки його визначення. Спільнотна травма означає як травматичне переживання всієї спільноти, так і руйнування спільноти як такої. Спільнота розпадається на окремих вплутаних сторонніх.

Життя з мертвими: тривалі посттравматичні наслідки

Третій елемент поствисільницької травми полягає в необхідності жити в місцях масової смерті і донедавна мовчати про це. Замовчування почалося ще під час війни: не говорили люди, які спостерігали, як вбивають євреїв, не говорили сусіди, які поспішно ховали польських жертв, нарешті, не говорили батьки партизанів УПА, дивлячись на публічно виставлені советами тіла своїх дітей (це був один із прийомів влади для виявлення і репресій сімей партизанів). Мовчання було безпечнішим, ніж демонстрація емоцій, хоча це й завдавало психічної шкоди. Теодора Канак з Осівців (1927 р.н.) згадує свої переживання того дня, коли євреїв вивезли з її рідного міста:

І вже, як їх виганяли, вони дуже плакали. [...] І вже дуже і я плакала, а той солдат каже до мене: «Не плач, бо зара ти підеш з ними.» То я вже всьо стримувала, бо м ся бояла. Я дівчина була. Та й таке було⁹³.

На питання про те, як люди відреагували на те, що німці забрали євреїв із села, респондентка з Курян (1927 р.н.) відповідає: «Що вони мали сказати? Вони відвели погляди. Нам було страшно навіть дивитися на них»⁹⁴.

⁹² Jeffrey C. Alexander, «Towards a Theory of Cultural Trauma», in *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen (Berkeley: University of California Press, 2004), 5.

⁹³ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

⁹⁴ Інтерв'ю з Марією Замрозевич.

Після війни єдиними (колишніми) мешканцями Галичини, які могли відкрито та публічно говорити про свій досвід, були вцілілі євреї, яким вдалося емігрувати на Захід. І поляки, переселені до комуністичної Польщі, і українці, які залишилися в радянській Україні, були позбавлені такої можливості. Зі зрозумілих причин в обох країнах неможливо було публічно обговорювати тему радянських жертв, які були депортовані, а потім померли в Сибіру, були заарештовані та розстріляні НКВС або були партизанами УПА, які були вбиті чи загинули в боях із радянськими військами. З іншого боку, польські жертви етнічних чисток і українські жертви каральних акцій не могли бути офіційно вшановані, оскільки польсько-український конфлікт часів війни викреслено з офіційної польської та радянської історіографії. Випадок пам'яті про Голокост був не таким очевидним. Голокост як такий не заперечувався ні в Польщі, ні в СРСР; однак офіційна політика СРСР полягала в тому, щоб трактувати вбитих євреїв як цивільних жертв війни, що сприяло применшенню злочинів, скоєних проти цієї групи⁹⁵.

Як наслідок, у повоєнні роки надзвичайно важку біографічну пам'ять про насильство, яка часто супроводжувалася індивідуальною психологічною травмою, не вдалося перевести в публічні меморіальні практики, які могли б мати терапевтичну роль. І люди, які виїхали з Галичини, і ті, хто залишився, змушені були самотійно долати свій травматичний досвід. А втім, місцеві громади не були повністю мовчазними: люди не виступали публічно, але вони могли говорити в групі людей, яким довіряли. Про те, що масове насильство згадували не лише через «своїх» жертв, свідчить як зміст проведених нами інтерв'ю, так і обставини польових досліджень. У більшості місць, де ми їх проводили, ми чули детальні описи місцевих страт не лише від свідків, а й від людей, які не були присутні на місці злочину, а саме старших і молодших опитаних, які народилися після війни. Бібрчанка Наталія Гавришкевич (1932 р.н.) детально описує вбивство бібрських євреїв у 1942 р. в сусідньому селі Волове, але на запитання, чи бачила це на власні очі, обурено відповідає, що ні, бо ж була дитиною. Коли я запитую, чи бачила це її мати, вона знову відповідає ні. Швидше

⁹⁵ Про офіційну пам'ять про Голокост у СРСР, зокрема в Західній Україні, див.: Zvi Gitelman, «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991», in *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, eds. Lucjan Donroszycki and Jeffrey S. Gurock (Armonk: M. E. Sharpe, 1993), 3–28; Tarik Cyril Amar, «A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an anti-Site of Memory», in *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, eds. Michael David-Fox, Peter Holquist and Alexander M. Martin (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 158–184.

про це почула мати, яка все докладно розповіла десятирічній дочці⁹⁶. Інтерв'ю, записані командою Яхад-ін Унум, надають багато відповідних даних.

Дуже часто співрозмовники дивуються нашому питанню щодо джерела точної інформації про події, свідками яких вони не були, і відповідають, що всі все бачили, про це говорили потай, як ми могли не знати? Дуже симптоматичним був випадок респондентки з Глібова, де місцеві партизани УПА вбили загалом кілька десятків місцевих поляків. Своїми знаннями на цю тему вона ділилася дуже неохоче, але її онука, яка супроводжувала нас до центру села, детально розповіла про злочини: хто загинув, хто кого і як убив, як трупи транспортували до цвинтаря і як з воза капала кров⁹⁷. Видно було, що вона не раз чула це від бабусі. Після війни відомості про масові злочини проти членів місцевої громади: українців, поляків і євреїв, — були «відкритою таємницею», з різних причин прихованою від інших, і відсутніми в офіційному дискурсі⁹⁸.

Публічне мовчання також відігравало захисну роль у понівечених галицьких громадах. Як зазначає Хана Кубатова у своєму дослідженні про Словаччину⁹⁹, після війни «очікувалося, що колишні жертви та злочинці знову знайдуть своє місце як сусіди». У Галичині ця потреба була ще гострішою. З одного боку, люди, співвідповідальні за злочини, були захищені від покарання, а з іншого — вони могли реінтегруватися в місцеву громаду відповідно до принципу, що всі знають, але оскільки жертв тут більше немає, ніхто не говорить про це. У більшості досліджуваних громад найстарші респонденти добре знали, хто з місцевих підлітків був в українській поліції та брав участь у розстрілах євреїв, а хто згодом приєднався до партизанів і вбивав поляків, і нерідко це були ті самі люди. У деяких випадках їх судили й засуджували на післявоєнних процесах над колабораціоністами або заарештовували в рамках боротьби з українським підпіллям, але здебільшого їм вдалося уникнути судового переслідування й вони продовжували жити в рідних містах.

⁹⁶ Інтерв'ю з Наталією Гавришкевич.

⁹⁷ Інтерв'ю з Ольгою Герус; неформальна розмова з онукою.

⁹⁸ Marta Kurkowska-Budzan, «Imaging Jedwabne: The Symbolic and the Real», *Polish Sociological Review* 137(1) (2002): 113–117.

⁹⁹ Hana Kubátová, «Guilt, Responsibility and Trauma: Restoring the Moral Self-Image in Postwar Slovakia», in *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, eds. Ville Kivimäki and Peter Leese (Palgrave Macmillan Cham, 2021), 207–231.

Для громади вищезазначений механізм дав змогу відновитися після війни, але для людей зі змішаних сімей, які залишилися в Галичині, він поглибив воєнну травму. Окрім пам'яті про відчуття небезпеки, потреби втікати та втрати близьких, їм доводилося мати справу з тим фактом, що після війни люди, які хотіли вбити їх або навіть вбили членів їхніх родин, могли прогулюватися вулицями свого міста. Анна Хом'як з Курян (1930 р.н.), яка наприкінці війни переховувалася з матір'ю-полькою та сестрами (батько був українцем, тому брат також вважався українцем, на відміну від жіночої статі) від сусідів, які приєдналися до УПА і полювали на місцевих поляків, дала симптоматичне інтерв'ю. Коли її запитали, як після війни вона могла дивитися в очі тим сусідам, вона сказала, що після війни все затихло і було нормально. Але коли я запитую імена, вона каже, що забула їх (тоді як інші імена вона пам'ятає без проблем)¹⁰⁰. І поляки, і українці з Галичини були впнутані не лише тим, що там відбувалося під час війни, а й пам'яттю про насильницьке минуле протягом багатьох років після неї. Тому мовчання, яке вони переживали стільки років, було дуже складним явищем, обґрунтованим різними причинами. Лише частково воно пояснювалося прямою психологічною травмою; іншою причиною були політично та соціально (спільотно) мотивовані репресії ззовні.

На відміну від поляків, які були переміщені з Галичини та забрали із собою почуття несправедливості, українці (і вихідці зі змішаних сімей, як-от Анна Хом'як), які залишилися в Галичині, мали після війни зіткнутися з багатьма непрямыми та тимчасово відкладеними травмами. Вони повинні були навчитися мовчати; їм довелося навчитися жити разом зі своїми переслідувачами, щоб дозволити своїй місцевій громаді вижити; вони вимушені були жити в місцях злочинів, де відбулися перші вбивства польських поміщиків і останні розстріли партизанів УПА. У багатьох випадках їм доводилося жити в будинках, які належали вбитим, або навіть буквально жити на чиемусь праху.

Факт заволодіння після війни будинком чи квартирою, які належали єврею чи поляку, вже не викликає емоцій. Це не вважається ганебним і більшість опитаних відкрито називають свої чи сусідські будинки «єврейськими» чи «польськими». Це пов'язано з двома фактами. По-перше, у післявоєнній Галичині місцева влада відповідала за розподіл незруйнованих будинків, які належали вбитим чи перемішеним особам, через адміністративні розпорядження. У дуже небагатьох випадках новий власник будь-яким чином сприяв смерті або

вигнанню попереднього. По-друге, рівень воєнних руйнувань житлових будинків змусив людей забути про свої сумніви, щоб отримати дах над головою.

Проблематичнішим виявилось впорядкування простору навколо братських могил. У Галичині, як і в усьому СРСР, масових ексгумацій убитих не проводили, але більшість могил залишалися неозначеними (часто й донині). Під час масової кампанії в 1960-х рр. багато єврейських цвинтарів у Галичині, де відбувалися страти під час війни, було знищено, щоб звільнити місце для громадських будівель¹⁰¹. У Щирці на місці братської могили звели робітничий готель. На єврейському кладовищі в Бариші, де також були вбиті євреї, мацеви зрівняли із землею і поставили колгоспні будівлі. Жінка 1940-х рр. народження розгублено свідчить: «Там вже всьо. Там знаку немає. Там всьо плити позбирали. Плити з написами, будували колгосп, ферму будували, то там фундамент так ми виділи в стайнях плити з написами жидівськими»¹⁰².

Окрім громадських будівель, на братських могилах зводять також житлові будинки. У мальовничому яру неподалік від центру Коропця, де розстрілювали євреїв, у 1990-х рр. місцевий хірург збудував свою віллу. Старші жителі недовіркою хитають головами, ніби кажучи «як він міг?» при обговоренні питання. Хата в Курянах, на порозі якої похована вбита в 1945 р. польська сім'я, кілька разів міняла власників і нині в ній проживає сім'я, яка приїхала не із села. Нам не вдалося з ними поговорити, тому не відомо, чи знають вони про те, що тіла наспіх похованих убитих членів родини все ще там. У Жовкві приватний власник збудував будинок на ділянці кіркуту, яка не була перетворена на ринок. Подейкують, що будинок проклятий, що там хтось повісився і що під час копання фундаменту знайшли єврейські кістки. В інших випадках братські могили з'являлися під вікном. Жінка-респондент із села Підгайчики (Podhajczyki) не вибирала жити поруч із братською могилою своїх сусідів-євреїв: німці просто викопали її за 100 метрів від її будинку, і їй довелося жити із цим увесь час¹⁰³.

Багато років після війни жителі Галичини не могли забути про масову смерть, бо жили буквально на кістках жертв — своїх і чужих, а кривдників зустрічали на вулицях — своїх і інших.

¹⁰¹ Це було частиною ширшої кампанії, що розгорталася в СРСР і радянському блоці. У Польщі, наприклад, німецькі цвинтарі були ліквідовані згідно з указом міністра громадських справ 1964 р., див.: Meng, *Shattered Spaces*, 141.

¹⁰² Неформальна розмова із жінкою, близько 1945 р.н., проведена Мартою Гавришко в Бариші, 2019 р.

¹⁰³ USHMM, RG-50.589*0213 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

Висновки

Повертаючись до головного питання цього розділу: якого роду травми зазнали у Східній Галичині свідки масового насильства, поляки та українці? По-перше, деякі з них — чутливіші та/або ті, хто мав особливо тісний контакт зі смертю та насильством — переживають індивідуальну психологічну травму з усіма її психологічними та психосоматичними симптомами. Виявляється, що психічні переживання свідків мали градацію, і, хоча вони не завжди розвивалися в повноцінний травматичний досвід за шкалою від байдужості до травми, вони були ближче до останньої. Звичайно, слід підкреслити, що психологічна травматизація однієї частини групи не означає, що інша частина групи не відчуває протилежних емоцій або навіть вини за скоєне.

Другий аспект травми після насильства — це колективна травма. Мета цього розділу полягала в тому, щоб концептуалізувати це насамперед як травму втрати, яка впливає на всю спільноту, яка втрачає своїх членів (які відіграють важливі соціально та економічно важливі ролі), відчуття безпеки, наявну соціальну структуру, цілісність і моральну злагодженість. Ця травма менш пряма, і різні члени спільноти відчувають її в різному ступені. Теоретична концепція травми соціальних змін Пьотра Штомпки допомагає її зрозуміти¹⁰⁴. Штомпка найповніше аналізує це на прикладі польської політичної та економічної трансформації після 1989 р., але його ідеї можна застосувати до будь-якої значної соціальної зміни, як-от вбивство кількох десятків відсотків галицької громади протягом кількох років. Штомпка однозначно стверджує, що великі трансформації та соціальні кризи майже завжди супроводжуються атрофією соціальних зв'язків та інших елементів соціального світу, включаючи структуру та систему цінностей, які визначають форму спільноти та суспільства. Виявляється, що в довгостроковій перспективі цей аспект постнасильницької травми, хоч і менш очевидний, був більш значущим для Галичини як соціального організму, ніж низка індивідуальних психологічних травм, пережитих її мешканцями, оскільки травма втрати торкнулася кожного, не лише чутливіших. Усе це робить колективну травму в Галичині також *спільнотною*.

Галицьке масове насильство та смерть на колективному рівні, можливо, було б легше подолати, якби вони отримали вимір культурної травми, як це розуміє Джеффри С. Александер. Однак цього

¹⁰⁴ Див.: Piotr Sztompka, «Cultural Trauma: The Other Face of Social Change», *European Journal of Social Theory* 3(4) (2000): 449–466.

не сталося з низки причин. Щоб колективна травма стала культурною травмою, про неї слід пам'ятати, бажано також у вимірі передачі між поколіннями. Пам'ять про це має набути культурно значущого статусу, тобто такого, що створює потужний наратив про колективні страждання, втрати та трагедію, який буде впізнаваний усіма членами спільноти. Нарешті, така пам'ять повинна бути пов'язана із сильним негативним впливом, таким як біль, сором або провина. За словами Ніла Дж. Смелсера, «культурні травми здебільшого виникають історично, а не народжуються»¹⁰⁵.

У Галичині колективна травма втрати не переросла в культурну травму з двох причин. По-перше, тоталітарна держава не створює умов для агента пам'яті. У демократичній державі саме держава чи структурована соціальна або етнічна група вважає важливим побудувати наратив про цю конкретну травму. По-друге, після розпаду СРСР, коли з'явилися такі можливості, було багато інших кандидатів на культурну травму; розпад СРСР конкурує з радянськими репресіями чи Чорнобильською катастрофою, і травма воєнного насильства не має шансів у цьому змаганні.

Третім елементом постнасильницької травми є післявоєнне мовчання, з одного боку, і необхідність продовжувати жити в місцях, забруднених насильством, — з іншого (жити з мертвими). У повоєнній Галичині майже не було сіл, міст чи інших місць без братських та індивідуальних могил; вони були скрізь, як і пам'ять про вбитих і тих, хто вбивав — своїх і чужих.

Ці три елементи травми, індивідуальна психологічна травма, колективна та громадська травма втрати й довготривала травма мовчання та необхідності «жити з мертвими» поєднуються, щоб утворити багатовимірну травму постійного масового насильства. Різною мірою пережили це представники різних груп галичан, тих, хто виїхав після 1945 р., і тих, хто залишився, але це торкнулося кожного. Говорячи словами однієї із жінок-опитуваних: «Вже ніколи так не було з тих пір, як вони всіх вбили»¹⁰⁶.

Bibliography

Aleksun, Natalia. «Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia». *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 23(1–2) (2016): 17–33.

¹⁰⁵ Smelser, «Psychological Trauma and Cultural Trauma», 36–37.

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Йосифою Федорович, 1927 р.н., провела Анна Вилегала у Вишнівчику, 2018 р.

Alexander, Jeffrey C. «Towards a Theory of Cultural Trauma». In *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen. Berkeley: University of California Press, 2004.

Amar, Tarik Cyril. «A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an anti-Site of Memory». In *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, edited by Michael David-Fox, Peter Holquist and Alexander M. Martin, 158–184. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

Baley, Stefan. «Psychiczne wpływy drugiej wojny światowej». *Psychologia wychowawcza* 1–2 (1948): 13.

Bartov, Omer. «Communal genocide: Personal accounts of the destruction of Buczac, Eastern Galicia, 1941–1944». In *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, edited by Omer Bartov and Eric D. Weitz, 399–420. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Belova, Olga. «Legendy o voinie: arkhetypy v sovremennykh folklornykh narrativakh». *Problemy istorii Rosii* 10 (2013): 227–235.

Boikiv, Dmytro. *Perezhyte osobysto abo Mitla*. Lviv: Kameniar, 2012.

Ciesielski, Stanisław, Wojciech Materski, and Andrzej Paczkowski. *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Warszawa: Ośrodek Karta, 2002.

Desbois, Patrick. *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Desbois, Patrick. «The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad-In Unum». In *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives – Conference Presentations*, 91–100. Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, 2013.

Fulbrook, Mary. «Bystanders: Catchall concept, alluring alibi or crucial clue». In *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christin Morina and Krijn Thijs, 15–35. New York: Berghahn Books, 2018.

Gitelman, Zvi. «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991». In *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, edited by Lucjan Donroszycki and Jeffrey S. Gurock, 3–28. Armonk: M. E. Sharpe, 1993.

Gross, Jan T. «Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe». *East European Politics and Societies* 3(2) (1989): 198–214.

Halaichak, Tamara, ed. *Kul'turne zhyttia v Ukraini: Zakhidni zemli – Dokumenty i materialy*. Vol. I: 1939–53. Kyiv: Naukova Dumka, 1995.

Janicka, Elżbieta. «Pamięć przyswojona: Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka». *Studia Litteraria Historica* 3/4 (2014–2015): 148–224.

Kiebusinski, Ksenya, and Alexander Motyl. *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.

Kruglov, Alexander. «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944». In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, edited by Ray Brandon and Wendy Lower, 272–290. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Kubátová, Hana. «Guilt, Responsibility and Trauma: Restoring the Moral Self-Image in Postwar Slovakia». In *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, edited by Ville Kivimäki and Peter Leese, 207–231. Palgrave Macmillan Cham, 2021.

Kurkowska-Budzan, Marta. «Imaging Jedwabne: The Symbolic and the Real». *Polish Sociological Review* 137(1) (2002): 113–117.

Kurkowska-Budzan, Marta. «“Perpetrator Trauma” in Memoirs of Veterans of the Polish Home Army». In *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, edited by Ville Kivimäki and Peter Leese, 233–266. Palgrave Macmillan Cham, 2021.

Linkiewicz, Olga. *Lokalność i nacjonalizm: Społeczności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym*. Kraków: Universitas, 2018.

Markowski, Damian Karol. *W cieniu Wołynia. «Antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023.

McBride, Jared. «Peasants into Perpetrators: The OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944». *Slavic Review* 75(3) (2016): 630–654.

Meng, Michael. *Shattered Spaces: Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

Milch, Baruch. *Testament*. Warszawa: Ośrodek KARTA, 2001.

Motyka, Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: ISP PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006.

Prince, Robert. «Historical Trauma: Psychohistorical Reflections on the Holocaust». In *Children Surviving Persecution: An International Study of Trauma and Healing*, edited by Judith S. Kestenberg and Charlotte Kahn, 43–55. Westport, CT: Praeger, 1998.

Radomska-Strzemecka, Helena. «Wpływ wojny na stosunek młodzieży do rodziny». *Przegląd Socjologiczny* 12 (1958).

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. *Stepan Bandera: the life and afterlife of a Ukrainian nationalist: fascism, genocide, and cult*. Stuttgart: Verlag, 2014.

Rothberg, Michael. *Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2019.

Savchyns'kyi, Lev-Petro. *Spohady*. Lviv: Krai, 2007.

Sendyka, Roma. «Od świadków do postronnych: Kategoria bystanders i analiza “podmiotów uwikłanych”». In *Świadek: jak się staje, czym jest?*, edited by Agnieszka Dauksza and Karolina Koprowska, 61–82. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019.

Smelser, Neil J. «Psychological Trauma and Cultural Trauma». In *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen. Berkeley: University of California Press, 2004.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Oldenbourg: De Gruyter, 2015.

Sword, Keith. *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48*. London: St. Martin's Press, 1994.

Sztompka, Piotr. «Cultural Trauma: The Other Face of Social Change». *European Journal of Social Theory* 3(4) (2000): 449–466.

Sztompka, Piotr. «Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność». In *Imponderabilia wielkiej zmiany: Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, edited by Piotr Sztompka, 265–282. Warszawa: WN PWN, 1999.

Vrons'ka, Tamara. *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953)*. Kyiv: Tempora, 2013.

Yahadinunum. Accessed June 6, 2020. <https://www.yahadinunum.org/>.

Yashan, Vasyl'. *Pid brunatnym chobotom: Nimetska okupatsiia Stanyslavivshchyny v Druhii svitivii viini, 1941–1944*. Toronto: New Pathway Publishers, 1989.

Zaleski, Jan. *Kronika życia*. Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010.

Zaremba, Marcin. *Wielka trwoga: Ludowa reakcja na kryzys*. Kraków: Wydawnictwo Znak, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.

Archives

Archiwum Wschodnie Ośrodka KARTA (AW OK). II/98, II/1223/2K, II/1224/2K, II/1267/2K, II/1272/2K, II/1323/2K, II/1347/2K.

Biblioteka Jagiellońska (BJ). Przyb. 72/89.

Informal conversation with a woman, b. around 1945 (Barysh, 2019).

Interview: Boiko Hanna; Deretska Yustyna; Diakiv Teodosiia; Fedorovych Yosifa; Havryshkevych Nataliia; Herus Ol'ha; Holinach Vira; Ivantsiv Anastasiia; Kanak Teodora; Khomiak Anna; Kliotsko Mariia; Koval'ska Mariia; Kul'chytska Nataliia; Kulykovs'ka Eva; Mazurs'ka Helena; Mykytiv Yosif; Patetskyi Yosif; Popiv Olena; Sadivs'ka Evheniia; Shel'vakh Lubov; Shkvaryliak Stefaniia; Skiba Władysław; Somkowicz Teresa; Zalutska Evheniia; Zamrozevych Mariia; Zaremba Nataliia.

Interview with a man, b. 1922 (Rohatyn, 2017); interview with a man, b. 1933 (Rohatyn, 2017); interview with a woman, b. 1921 (Stratyn, 2018); interview with a woman, b. 1923 (Stratyn, 2017); interview with a woman, b. 1931 (Barysh, 2019); interview with a woman, b. 1933 (Rohatyn, 2017); interview with a woman, b. 1938 (Hlibiv, 2019).

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). RG-50.589*0173, RG-50.589*0193, RG-50.589*0206, RG-50.589*0207, RG-50.589*0213, RG-50.589*0219, RG-50.589*0224, RG-50.589*0226, RG-50.589*0244.

USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony № 11568.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вилегала, Анна — соціолог і доцент Інституту філософії та соціології Польської академії наук у Варшаві.

Михальчук, Роман — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Петровський-Штерн, Йоханан — Ph. D., професор юдаїки та професор історії Північно-Західного університету м. Еванстон (США).

Ребгандл, Бертольд — співзасновник та редактор німецького кінознавчого журналу «Cargo: Film Medien Kultur», автор численних праць з історії кіно.

Ситник, Данііл — аспірант Докторської школи, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Сімферовська, Анастасія — кандидатка мистецтвознавства, докторантка Північно-Західного університету м. Еванстон (США).

Худіш, Павло — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету.

ABOUT AUTHORS

Khudish, Pavlo — Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of the Uzhhorod National University.

Mykhalchuk, Roman — Candidate of Sciences in History, Associate Professor of World History Department, Rivne State University of Humanities.

Petrovsky-Shtern, Yohanan — Ph. D., the Crown Family Professor of Jewish Studies, Professor of Jewish History, Department of History and the Crown Family Center for Jewish and Israel Studies, Northwestern University (USA).

Rebhandl, Berthold — co-founder and co-editor of German cinema journal «Cargo: Film Medien Kultur», author of a number of books on the history of cinema.

Simferovska, Anastasiia — Candidate of Art Studies, Ph. D. student at the Northwestern University (USA).

Sytnyk, Daniil — Postgraduate Student, Doctoral School of the National University of «Kyiv-Mohyla Academy».

Wylegała, Anna — sociologist and Assistant Professor at the Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences in Warsaw.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 15

Головний редактор: Й. Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: І. Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: А. Медведовська (к.і.н.)

Філологічний редактор: Н. Островська

Коректор: З. Бондар

Комп'ютерна верстка та дизайн: З. Бондар, Ю. Матвєєв

Підписано до друку 21.12.2023. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 10,93

Наклад 300 прим. Зам. №49

Благодійна Організація «Благодійний фонд

Український інститут вивчення Голокосту

«Ткума» («Відродження»)

Запис в єдиному державному реєстрі

№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня

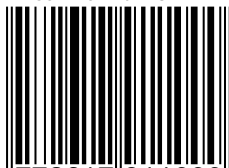
ПП «Ліра ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >